МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТҐ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

УДК 930: 327 (480: 47+57) «1939 / 1944»

На правах рукопису

ІВАНОВ В'ЯЧЕСЛАВ ОЛЕКСАНДРОВИЧ

ПОЛІТИКА СРСР ЩОДО ФІНЛЯНДІЇ У 1939-1944 РР.: ІСТОРІОГРАФІЯ

Спеціальність 07. 00. 06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник
Пилипенко Віктор Володимирович
кандидат історичних наук, доцент

Київ – 2017

АНОТАЦІЯ

Іванов В. О. Політика СРСР щодо Фінляндії у 1939–1944 рр.: історіографія.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Інститут історії України НАН України. – Київ, 2017.

У дисертації вперше систематизовано й узагальнено праці сучасної вітчизняної, радянської, російської сучасної, зарубіжної історіографії, присвячені дослідженню радянсько-фінляндських взаємовідносин під час Другої світової війни. Визначено внесок та упущення науковців кожного з напрямів у вивчення даної проблеми. В дисертації уперше виокремлено українську складову радянсько-фінляндського протистояння у 1939–1944 рр. Виявлено особливості воєнного протистояння СРСР і Фінляндії в контексті Другої світової війни, що в кінцевому результаті стало основою для створення нової платформи відносин між цими країнами в останній чверті XX ст. у історіографічних дослідженнях. Визначено недостатньо вивчені або сфальсифіковані аспекти проблеми, що потребують подальшої наукової розробки, і, таким чином, окреслено перспективні напрями для майбутніх конкретно-історичних досліджень.

У дисертації проаналізовано стан дослідження проблеми на основі наукових надбань історичної науки, критичного переосмислення та узагальнення наявної літератури; в контексті еволюції історіографічного процесу визначено і класифіковано джерельну базу дисертаційного дослідження, обґрунтовано її вірогідність і репрезентативність для досягнення поставленої мети, а також ступінь інформаційної насиченості історіографічних джерел.

Розроблено певні узагальнення щодо здобутків історіографії з даної теми та перспектив дослідження питань, які потребують додаткового опрацювання під кутом зору врахування людського фактору та антропологічно орієнтованої історії.

У дисертації зроблено наголос на виявленні в історіографічних дослідженнях взаємин між Радянським Союзом і Фінляндією під час Другої світової війни, показавши при цьому «український чинник» військово-політичного протистояння між цими двома державами.

Підкреслені в історіографічному ракурсі недостатньо вивчені проблеми участі українців у радянсько-фінляндських війнах 1939–1944 рр. Ці конфлікти, особливо перший, 1939–1940 рр., велися за межами України, однак в ньому брали участь безпосередньо українці, насильно мобілізовані коммуністичним режимом до лав Червоної Армії. Науково обгрунтовано участь української еміграції, очолюваної в Фінляндії офіцером армії Української Народної Республіки Юрієм Горліс-Горським, який бачив можливість організації нового етапу боротьби за українські землі під час «Зимової війни».

У дисертації акцентується увага на вивченні в історіографії радянсько-фінляндських взаємин, які були заплутаними і складними з моменту проголошення Фінляндією незалежності в грудні 1917 р. Відзначається, що дослідження історії політичних перипетій між цими державами почалося фактично відразу після закінчення Другої світової війни і триває до сей день. Дослідники намагалися осмислити і дати оцінку тому, що відбувається, зокрема, аналізували і інтерпретували події «Зимової війни» 1939–1940 рр. і «війни-продовження» 1941–1944 рр. На сьогоднішній день накопичена значна, проте що вимагає систематизації та узагальнення, історіографічна база, представлена науковими розробками фінляндських, українських, радянських, російських пострадянських, англо-американських, німецьких вчених. Дане дослідження сфокусовано на вирішенні безлічі питань, які до сих пір залишаються дискусійними і невирішеними. В історіографічній ретроспективі виявлено, що тільки протягом 1918–1944 рр. між СРСР і Фінляндією сталося чотири військових конфлікти, причому обидва відбулися під час Другої світової війни. У науково-дослідній історіографії більше значно більшу увагу приділено висвітленню «Зимової війни» 1939-1940 рр., А навколо подій 1941–1944 рр. тривають дискусії. Хоча дискусії ведуться і навколо радянсько-фінляндської («Зимової війни») 1939–1940 рр., Потрібно відзначити, що цей військовий конфлікт більш глибоко вивчений в порівнянні з війною 1941–1944 в зарубіжній історіографії, в радянській же і російської пострадянської історіграфіі – незначно: більш ясний акцент в останній робиться на аналізі військової кампанії 1944 року («Десятий сталінський удар» – наступ в Південно-Східній Карелії і на

Карельському перешийку в червні-серпні 1944 р.), фінляндської окупації Карелії і Заполяр'я під час «Війни-продовження», боротьбі радянських партизан і підпільників проти німців і фінів, менш значну увагу російські вчені привертають до питаннь, пов'язаних з коллабораціонізмом і антирадянською діяльністю на території Східної Карелії у 1941–1944 рр.

У дослідженні також аналізується питання, коли і за яких обставин Фінляндія вступила в Другу світову війну, і чи можна розглядати фінляндсько-радянське збройне протистояння 1941–1944 рр. («Війна-продовження») як окремий конфлікт.

У дисертації виявлено обставини, при яких, як вважають українські, финляндские, англо-американські та німецькі фахівці, зима 1939 р. є часом вступу Фінляндії в Другу світову війну. Цій точці зору протистоїть аналогічна версія, яку розробляли радянські і російські пострадянські історики. Ці вчені вказують на червень 1941 р. коли Фінляндія виступила проти СРСР на боці нацистської Німеччини. Розкрито, що відповідно не існує і чітко визначеної концепції щодо виходу Фінляндії з Другої світової, адже радянська, сучасна російська і частково фінляндська історіографічні школи вважають, що це сталося у вересні 1944 р., а не в травні 1945 р., як стверджують німецькі та англо-американські дослідники. Також в дисертації підкреслено, що між нацистською Німеччиною і Фінляндією стався військовий конфлікт в жовтні 1944 р. – травні 1945 рр., метою якого було оволодіння північною територією Фінляндської республіки – Лапландією, окупованій за наказом Адольфа Гітлера німецько-нацистськими військами.

У дисертації викладені чинники щодо участі рядових-українців в числі військовослужбовців Червоної Армії під час військових операцій радянсько-фінляндської («Зимової війни») 1939–1940 рр. в аналізі праць українських істориків, політологів, журналістів, фахівців з історії Другої світової війни і військової реконструкції. Підкреслюється чисельність протиборчих сторін, характер умов військових дій, морально-психологічна, етнополітична ситуації, які безпосередньо впливали на рядових українців, що воювали за наказом радянського тоталітарного режиму проти європейської демократичної країни взимку 1939–1940 рр. Показані в освітленні історіографічних праць військові дії часів «Зимової війни» в районі Салла,

Петсамо, Колла, Суомуссалмі, Толваярві, Келія, Тайпале, Раатська дорога, Сума, Кухмо, Хонканіемі. Аналізуються і розслідуються причини поразки і полону українських військовослужбовців 44-ї і 70-ї стрілецьких дивізій, розгромлених фінляндськими військами, внаслідок чого розгорнулася наукові дискусії між українськими і російськими сучасними істориками. Показується участь і доля українських військовополонених під час «Зимової війни» в науковому висвітленні праць української та зарубіжних історіографічних традицій.

Розглядається з критичної точки зору позиція радянської історіографії, яка не вважає війну 1939–1940 рр. між СРСР і Фінляндією частиною Другої світової війни. Також, в критичному ключі, виявлено, що російська пострадянська історіграфіческая думка визначає події «Зимової війни» як окремий збройний конфлікт між Радянським Союзом і Фінляндською республікою, який не є частиною Другої світової війни – аналогічно військовій кампанії на території Монголії (р. Халхін-Гол).

Показано з точки зору історіографічного ракурсу думку радянської, російської пострадянської і зарубіжних історіографічних традицій щодо наукового процесу вивчення подій війни між Радянським Союзом і Фінляндією в 1941–1944 рр. на тлі німецько-радянської війни 1941–1945 рр. Розглянуті і досліджені питання участі фінляндських військ в наступі проти Червоної Армії і Флоту в Заполяр'ї, Карелії, Інгерманландії, окупації цих територій і їх доля до 1944 р., участь фінляндських військ в блокаді Ленінграда, Мурманська і Полярного під час кампаній 1941–1944 рр., висвітлені дискусійні питання, пов'язані з політичними і ідеологічними подіями і процесами радянсько-фінляндських відносин повоєнного часу, що надають безпосередній вплив на науково-дослідний процес щодо даної проблеми.

Переосмислено низку оцінок, стереотипних тверджень, висновків, концептуальних підходів у вітчизняній, радянській, російській сучасній, зарубіжній і історіографії, виявлено і спростовано ряд фактологічних та аналітичних розбіжностей стосовно дослідження численних аспектів проблеми. Розкрито важливе значення найновіших досліджень щодо цієї проблематики, які ще не піддавалися історіографічному аналізу.

Ключові слова: СРСР, Фінляндія, 1939–1944 рр., історіографія, Друга світова війна, радянсько-фінляндська («Зимова») війна 1939–1940 рр., фінляндсько-радянська («Війна-продовження») війна 1941–1944 рр., історичні дослідження, історіографічний процес.

Summary

Ivanov Vyacheslav. Politics of the USSR in relations to Finland in 1939–1944: historiography.

Thesis for the degree of candidate of historical sciences in specialty 07.00.06 – historiography, source study and special historical disciplines. – Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. – Kiev, 2017.

In the thesis, for the first time, the works of modern Russian, Soviet, Russian modern as well as foreign historiography devoted to the study of Soviet-Finnish relations during the Second World War are systematized and generalized. The contributions and omissions of scientists representing each approach to the study of this problem are determined. In the thesis, for the first time, the Ukrainian aspect of Soviet-Finnish confrontation in 1939–1944 was singled out. The peculiarities of the military confrontation between USSR and Finland in the context of the Second World War were revealed, which, in the end, became the basis for creating a new platform for relations between these countries in the last quarter of the 20th century in historiographic studies. Defined were insufficiently studied or falsified aspects of the problem, requiring further scientific development and, correspondingly, promising areas of future concrete historical research.

The author analyzes the current state of the research on the basis of the scientific achievements of historical science, critically reinterpreting and summarizing the existing literature; in the context of the evolution of the historiographic process, he identifies and develops a typology of the source base of the dissertation study, substantiates its reliability and representativeness in regards to achieving the thesis' research aims, as well as the degree of informativeness of historiographic sources.

Some generalizations have been made concerning the achievements of historiography on this topic and the prospects for studying issues that require further elaboration in terms of anthropologically oriented history - taking the human factor into account.

The thesis emphasizes the identification in historiographic studies of the relationship between the Soviet Union and Finland during the Second World War, while showing the «Ukrainian factor» of the political and military confrontation between the two states.

Insufficiently studied problems of participation of Ukrainians in the Soviet-Finnish wars of 1939–1944 are stressed in historiographic perspective. These conflicts, especially the first, of 1939–1940, took place outside of Ukraine, but they involved directly the Ukrainians, forcibly mobilized by the communist regime into the ranks of the Red Army. The participation of the Ukrainian emigration, headed in Finland by Yuri Gorlis-Gorsky, the army officer of the Ukrainian People's Republic, who saw the possibility of organizing a new stage of the struggle for Ukrainian lands during the Winter War, was scientifically grounded.

The thesis focuses on the study in Soviet historiography of Soviet-Finnish relations that had been complicated and complex since the declaration of independence by Finland in December 1917. It is noted that studies of the history of political turmoil between these states began to appear practically immediately after the end of World War II and continue to do so to this day. The researchers tried to comprehend and give an assessment of what had happened, in particular, the analysis and interpretation of the events of the Winter War of 1939–1940 and the Continuation War of 1941–1944. As of now, a significant historiographic base has been accumulated, requires systematization and generalization, presented by the scientific developments of Finnish, Ukrainian, Soviet, Russian post-Soviet, Anglo-American, German scholars. This research is focused on resolving a multitude of issues, which, until now, remain controversial and unresolved. In historiographical retrospect, it has been revealed that only during 1918–1944 there were four military conflicts between the USSR and Finland, and both occurred directly during the Second World War. In the research historiography, much more attention is paid to the coverage of Winter War of 1939–1940; discussions still continue around the events of 1941–1944. Although discussions are also taking place around the Soviet-Finnish (Winter War) conflict of 1939–1940, it should be noted that compared with the 1941–1944 war, this military conflict is more deeply researched in foreign historiography. In the Soviet and Russian post-Soviet historography, on the other hand, it is insignificant and a broader emphasis is placed on the analysis of the military campaign of 1944 («The Tenth Stalin's Strike», the offensive in Southeast Karelia and the Karelian Isthmus in June-August 1944), the Finnish occupation of Karelia and the Arctic during the Continuation War, the resistance of the Soviet partisans

and underground fighters against the Germans and Finns; less attention of Russian scientists is attracted to the issues related to collaborationism and anti-Soviet activities in Eastern Karelia in 1941–1944.

The study also analyzes the question of when and under what circumstances Finland entered the Second World War, and whether the Finnish-Soviet armed confrontation of 1941–1944 (Continuation War) can be considered a separate conflict.

The dissertation focuses on the identification of the circumstances in which Ukrainian, Finnish, Anglo-American and German specialists consider the winter of 1939 the time when Finland entered the Second World War. This view is contrasted with a similar version, which was developed by Soviet and Russian post-Soviet historians. These scholars point to June 1941, when Finland opposed the USSR on the side of Nazi Germany. It is explained that, accordingly, there is also no clearly defined notion regarding Finland's withdrawal from the Second World War, because the Soviet, modern Russian and partly Finnish historiographic schools believe that this happened in September 1944, and not in May 1945, as the German and Anglo-American researchers state. Also in the thesis it is emphasized that there was a military conflict in October 1944 – May 1945 between Nazi Germany and Finland, the reason of which was the struggle for the northern territory of the Finnish Republic – Lapland, occupied by German Nazi troops according to the order of Adolf Hitler.

In the dissertation the factors of participation of rank-and-file Ukrainians among the Red Army servicemen during the military operations of the Soviet-Finnish (Winter War) conflict 1939–1940 in the analysis of the works of Ukrainian historians, political scientists, journalists, specialists in the history of the Second World War and military reconstruction are described. The number of troops, character of the conditions of military operations, moral and psychological, ethnopolitical situations that directly influenced ordinary Ukrainians who fought on the orders of the Soviet totalitarian regime against the European democratic country in the winter of 1939–1940 are underlined. The military actions during the Winter War in the Salla, Petsamo, Kolla, Suomussalmi, Tolvajarvi, Kelya, Taipale, Raatskaya road, Summa, Kuhmo, Honkaniemi areas are shown in the coverage of historiographic works. The causes of the defeat and capture of Ukrainian servicemen of the

44th and 70th rifle divisions, defeated by the Finnish troops, are analyzed and investigated in the context of the unfolding scientific discussion between Ukrainian and Russian modern historians. The proportion and participation of Ukrainian prisoners of war during the Winter War in scientific coverage by the works of Ukrainian and foreign historians is shown.

The position of Soviet historiography, which does not consider the war between 1939–1940 between the USSR and Finland as a part of the Second World War, is viewed critically. Also, in a critical vein, it is revealed that Russian post-Soviet historical thought defines the events of the Winter War as a separate armed conflict between the Soviet Union and the Republic of Finland, which is not a part of the Second World War, similarly to the military campaign in Mongolia (the Khalkhin-Gol river) .

The view of the Soviet, Russian post-Soviet, and foreign historiographies on the scientific process of studying the events of the war between the Soviet Union and Finland in 1941–1944 is shown from the point of view of the historiographic perspective, against the backdrop of the German-Soviet war of 1941–1945. The issues of participation of Finnish troops in the offensive against the Red Army and the Navy in the Arctic, Karelia, Ingermanland, the occupation of these territories and their fate up to 1944, the participation of Finnish troops in the blockade of Leningrad, Murmansk and Polyarny during the campaigns of 1941–1944 are considered and studied. Discussion topics connected with political and ideological events and processes of the Soviet-Finnish relations of the postwar period come under scrutinyt; it is shown that they still directly influence the research of this problem.

A number of assessments, stereotypical statements, conclusions, conceptual approaches in Soviet, Russian, modern foreign historiography have been rethought, a number of factual and analytical disagreements concerning the investigation of numerous aspects of the problem have been discovered and refuted. The importance of the recent research on this issue that has not yet been subject to historiographic analysis has been revealed.

Keywords: USSR, Finland, 1939–1944, historiography, World War II, Winter War, Continuation War, historical research, historiographic process.

Список фахових публікацій здобувача Іванова В'ячеслава Олександровича

1.Іванов В. О. Німецько-фінляндське військове співробітництво під час «війни-продовження» з Радянським Союзом у 1941 р. / В. О. Іванов // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 23. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О.А. Мельничука. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2015. – С. 165-170.

2.Іванов В. О. Німецько-фінляндські взаємини у 1940-1941 рр. та створення «північної гілки країн «Вісі» / В. О. Іванов // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2015. – Вип. 42. – С. 252-256.

3.Іванов В. О. Фінляндія в боротьбі нацистської Німеччини та Радянського Союзу на початку Другої світової війни (вересень 1939 – червень 1941 рр.) / Іванов В. О. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2015. – Вип. 44. – Т. 2. – С. 61-66.

4.Іванов В. О. Таємна місія А. Гітлера у Фінляндію 4 червня 1942 р. та її наслідки у світлі джерел ті історіографії / В. О. Іванов // Український історичний збірник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2016. – Вип. 19. – С. 396-407.

5.Іванов В. О. Іноземна допомога Фінляндії під час «Зимової війни» 1939-1940 рр. / В. О. Іванов // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. Вип. 27. – Рівне: РДГУ, 2016. – С. 167-169.

6.Иванов В. А. Участие финских вооруженных формирований в военных действиях на стороне нацистской Германии в 1941-1944 годов / В. А. Иванов // Актуальные вопросы современной науки: сборник научных трудов. Выпуск 51 / Под общ. ред. С. С. Чернова. – Новосибирск: Издательство ЦРНС, 2017. – С. 18-28.

7.Иванов В. А. Участие финских добровольцев войск СС в боях на Восточном фронте: историография проблемы / В. А. Иванов // Россия в условиях кризисов XIX-XX веков. Международная научно-практическая конференция, посвященная 100-летию Русской революции 1917 г. и 75-летию начала Сталинградской битвы. Оренбург, 20-21 апреля 2017 г.: сб. статей: в 2 т. / науч. ред. Р. Р. Хисамутдинова; Мин-во образования и науки Рос. Федерации, ФГБОУ ВО «Оренб. гос. пед. ун-т»;

региональное отделение Общероссийской общественной организации содействия повышению уровня и качества исторического образования «Объединение преподавателей истории в вузах России» по Оренбургской области. – Оренбург: Изд-во ОГПУ, 2017. – Т. 1. – 2017. – С. 194-198.

8.Иванов В. А. Советско-финляндские отношения 1917–1944 гг. в освещении украинской отечественной историографии / В. А. Иванов // Государства Центральной и Восточной Европы в исторической перспективе: сб. научн. ст. по мат. II Междунар. научн. конф., Пинск 24–25 ноября 2017 г.: в 2 ч. / Полес. гос. ун-т; под ред. Р. Б. Гагуа. – Пинск: ПолесГУ, 2017. – Вып. 2. – Ч. 2. – С. 138-143.

9.Іванов В. О. Позиція Фінляндії щодо вступу до блоку країн Вісі / В. О. Іванов // Шевченківська весна – 2015: історія: матеріали XIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених / Редкол.: І. К. Патриляк (голова), доц. А. О. Руккас (заст. голови), О. Р. Магдич (відп. редактор). – К.: Логос, 2015. – С. 569-571.

10.Іванов В. О. Військові операції німецьких та фінських військ під час «війни-продовження» (Jatkosota) у 1941-1944 рр. з Радянським Союзом / В. О. Іванов // «Друга світова війна: події, факти, версії»: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, [м. Переяслав-Хмельницький], 24 квітня 2015 р. / [Упорядник: Т. Ю. Нагайко]. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – С. 124-130.

11.Іванов В. О. Німецько-фінляндські відносини і вступ Фінляндії у Другу світову війну на боці країн Осі у 1941 р. / В. О. Іванов // Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації: матеріали II Міжнародної наукової конференції (Суми, 24-25 березня 2016 року). У 2-х частинах. Частина I / за ред. В. С. Бугрія. – Суми: ФОП Цьома С. П., 2016. – С. 144-147.

12.Іванов В. О. Взаємовідносини Фінляндії між блоком «Вісі» та країнами антигітлерівської коаліції на завершальному етапі «Зимової війни» 1939-1940 рр. / В. О. Іванов // Шевченківська весна – 2016: історія: матеріали XIV Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. / Редкол. проф. І. К. Патриляк (голова), ас. І. Г. Адамська (заст. Голови), О. Р. Магдич (відп. редактор). – К., 2016. – С. 239-242.

13.Іванов В. О. Аландська проблема міжнародних відносин на Півночі Європи напередодні Другої світової війни у історіографії / В. О. Іванов // V Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, 19 жовтня 2016 р. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. – С. 99-101.

14.Іванов В. О. Російська сучасна історіографія про Радянсько-фінляндські війни 1939-1944 рр. / В. О. Іванов // Теорія і практика сучасної науки. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Дніпро, 24-25 лютого 2017 року). – У 2-х частинах. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2017. – Ч. 1. – С. 176-178.

15.Іванов В. О. Англо-американська історіографія (1940-х – 1970-х рр.) щодо участі Фінляндії у Другій світовій війні (1939–1945 рр.) / В. О. Іванов // Актуальные проблемы современной науки: сборник тезисов научных трудов XVII Международной научно-практической конференции (Санкт-Петербург–Астана–Киев–Вена, 27 февраля 2017 года) / Международный научный центр, 2017. – С. 31-34.

16.Іванов В. О. Фінська історіографія 1940-х – 2010-х рр. щодо взаємин між Радянським Союзом та Фінляндією у 1939-1944 рр. / В. О. Іванов // Шевченківська весна – 2017: історія: матеріали XV Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених / Редкол.: проф. І. К. Патриляк (голова), ас. І. Г. Адамська (заст. голови), Є. В. Шатілов (відп. редактор). – К., 2017. – С. 172-174.

17.Иванов В. А. Лапландская война 1944–1945 гг. как часть Второй мировой войны в освещении зарубежной историографии / В. А. Иванов // Исторические документы и актуальные проблемы археографии, источниковедения, российской и всеобщей истории нового и новейшего времени: Сборник материалов Седьмой международной конференции молодых ученых и специалистов «Clio-2017» / [гл. ред. А. К. Сорокин, отв. ред. С. А. Котов]. – М.: Политическая энциклопедия, 2017. – С. 169-171.

18.Иванов В. А. Германская интервенция в Прибалтику и ее влияние на Гражданскую войну 1918 г. в Финляндии / В. А. Иванов // Революции в отечественной и мировой истории: к 100-летию российских революций 1917 года: матер. междунар. науч. конф. Санкт-Петербург, 14 апреля 2017 г. / под ред. В. М.

Доброштана, С. И. Бугашева, А. С. Минина, Т. В. Рабуш. – СПб.: ФГБОУВО «СПбГУПТД», 2017. – С. 122-126.

19.Іванов В. О. Зарубіжна англомовна історіографія щодо участі Фінляндії у блокаді Ленінграду під час Другої Світової війни (1941-1944 рр.) / В. О. Іванов // Збірник статей та тез доповідей за матеріалами IV Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Розвиток основних напрямів соціогуманітарних наук: проблеми та перспективи» (м. Кам'янське, 6-7 квітня 2017 року) / відп. за випуск, професор К. Ю. Богомаз. – Кам'янське: ДДТУ, 2016. – С. 36-37.

20.Іванов В. О. Висвітлення військових кампаній на території Карелії та Заполяр'я у 1941-1942 рр. у працях радянської історіографічної думки / В. О. Іванов // Аркасівські читання: історичні дослідження на сучасному етапі розвитку гуманітарної науки: матеріали VII міжнародної науково-практичної конференції (26 квітня 2017 р.). – Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2017. – С. 100-101.

21.Іванов В. О. Радянська військово-історична думка щодо «Війни-продовження» 1941-1944 рр. з Фінляндією в контексті облоги Ленінграду / В. О. Іванов // «Гуманітарний простір науки: досвід та перспективи»: зб. Матеріалів X Міжнарод. наук. практ. інтернет-конф., 10 квітня 2017 р. – Переяслав-Хмельницький, 2017. – Вип. 10. – С. 80-85.

22.Іванов В. О. Військові кампанії 1941-1944 рр. в Північній Європі у висвітленні зарубіжної історіографічної думки / В. О. Іванов // Матеріали XXXII Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку»: Зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2017. – Вип. 32. – С. 53-55.

23.Іванов В. О. Німецька історіографія шодо німецько-фінляндських відносин під час Другої світової війни / В. О. Іванов // Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції: «Історико-філософські дослідження молодих учених (27 квітня 2017 року, м. Суми). – Суми: ФОП Цьома С. П., 2017. – С. 50-51.

24.Іванов В. О. Радянська історіографія щодо участі Ленінграду у радянсько-фінляндській війні 1939-1940 рр. / В. О. Іванов // Дні науки історичного факультету 2017 (до 200-річчя з дня народження М. І. Костомарова): матеріали X Міжнародної

наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. / Колектив авторів – Київ, 2017. – С. 191-193.

25.Іванов В. О. Радянська історіографія 1945-1991 рр. «Зимової війни» 1939-1940 рр. / В. О. Іванов // Інноваційний розвиток науки нового тисячоліття. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 21-22 квітня 2017 року). – У 3-х частинах. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2017. – Ч. 2. – С. 7-9.

26.Иванов В. А. Освещение советско-финляндской войны в советской историографической традиции / В. А. Иванов // Грани истории: от средневековья до современности (материалы Международной научной конференции студентов и аспирантов, посвященной 100-летию исторического образования в Саратовском университете, Саратов, 12 мая 2017 г.). Сб. науч. ст. студентов и аспирантов / под ред. Л. Н. Черновой. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 2017. – С. 68-73.

27.Іванов В. О. Радянська історіографія щодо планування і підготовки нападу нацистської Німеччини на СРСР з території Північної Європи у 1940-1941 рр. / В. О. Іванов // Наукові горизонти: зб. наук. праць. Матеріали ІІ Всеукраїн. наук.-практич. конф. молодих учених, аспірантів та студентів «Основні напрями розвитку наукових досліджень молодих учених», 25-26 квітня 2017 р. / голов. ред. В. П. Коцур; уклад. О. О. Луцик. – Вип ІІ. – Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.), 2017. – С. 48-52.

28.Іванов В. О. Участь Фінляндії у блокаді Ленінграду на стороні нацистської Німеччини під час Другої світової війни (1941-1944 рр.) / В. О. Іванов // Історичні етюди: [зб. наук. пр.] / під ред. д-ра іст. наук, проф. С. І. Світленка. – Д., 2017. – Вип. 5. – С. 181-184.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВКП (б)– Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)

ІКЛ – Патріотичний народний рух

КФРСР – Карело-Фінська Радянська Соціалістична Республіка

КПФ – Комуністична патія Фінляндії

НСРПН – Націонал-соціалістична робітнича партія Німеччини

ОКВ – Верховне командування Вермахту

ОКГ – Верховне командування сухопутними військами

ОКЛ – Верховне командування Люфтваффе

ОКМ – Верховне командування Крігсмаріне

РСЧА – Робі́тничо-Селянська Червона армія

РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

ЧБФ – Червонопрапорний Балтійський флот

СДРПШ – Соціал-Демократична партія Швеції

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень 16
Вступ 18
Розділ 1. Історіографія, джерельна база та методологічні основи дослідження відносин між СРСР і Фінляндією
1.1. Стан наукової розробки проблеми 24
1.2. Джерельний комплекс та методологічні засади дослідження 45
Розділ 2. Історіографія радянсько-фінляндських відносин на початку Другої світової війни.
2.1. Основні напрями і надбання досліджень «Зимової війни» 1939-1940 рр. 48
2. 2. Український контекст радянсько-фінляндських воєн 1939-1944 рр. у новітній історіографії 89
2.3. Зміни в підходах істориків до висвітлення фінляндсько-радянської війни 1941-1944 рр. («Війна-продовження») 115
Розділ 3. Радянсько-фінляндські відносини в період завершення участі Фінляндії у Другій світовій війні в інтерпретаціях дослідників.
3.1.Історична наука про дипломатичну та військову поразку німецько-фінляндського альянсу у війні проти СРСР 142
3.2. Історіографія вступу Фінляндії у війну проти нацистської Німеччини та позицію Радянського Союзу 157
3.3. Відображення в історіографії припинення участі Фінляндії у війні проти СРСР у 1944 р 163
Висновки 174
Список використаних джерел та літератури 182

ВСТУП

Актуальність теми зумовлена кількома чинниками. *По-перше*, радянсько-фінляндський збройний конфлікт, започаткований в 1918–1920 рр., отримав продовження в умовах Другої світової війни і з того часу перебуває в полі підвищеної уваги істориків. Лише впродовж 1939–1944 рр. між СРСР та Фінляндією відбулося дві кровопролитні війни, які опосередковано стосуються всієї геополітики СРСР, зокрема так званого «золотого вересня» 1939 р. та інкорпорації західноукраїнських земель. За останні сім десятиріч створено великий пласт наукової, науково-популярної і дидактичної літератури, присвяченої цим подіям, яка досі не отримала належної історіографічної оцінки. Порівняно повніше відображена в історіографії «Зимова війна» 1939–1940 рр., натомість у висвітленні подій 1941–1944 рр. залишається чимало прогалин і нез'ясованих питань. Дискусії ведуться навколо взаємообумовленості радянсько-фінляндської війни 1939–1940 рр. і мотивів вступу Фінляндії у війну на боці гітлерівської Німеччини. Існують суперечливі трактування виходу Фінляндії з Другої світової, адже радянська, сучасна російська та частково фінляндська історіографічні школи вважають, що це відбулося у вересні 1944 р., а не у травні 1945 р., як стверджують німецькі й англо-американські дослідники.

По-друге, нова історіографічна ситуація, актуалізація невідомих раніше джерел, концепція «нової історичної науки», інтеграція української історіографії в європейський і світовий інформаційний простір відкривають додаткові можливості для створення нових узагальнюючих праць з історії радянсько-фінляндських воєн, подолання різного роду фальсифікацій і стереотипів, успадкованих від їх партійно-класового трактування. Належить повніше розкрити український аспект складової радянсько-фінляндського проблеми з урахуванням новітніх напрацювань істориків Західної Європи, включаючи й маловідомих в Україні дослідників гельсінкської історичної школи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках наукової тематики історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Українська нація в

загальноєвропейському вимірі: історія та сучасність» (державний реєстраційний номер 11БФ046-01) та пов'язана із науковими дослідженнями кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Дисертація виконана за напрямком спеціальності 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.

Мета й завдання роботи. Мета дисертаційного дослідження полягає у з'ясуванні стану, повноти та достовірності вивчення історії радянсько-фінляндських відносин у 1939–1944 рр.; виявленні недостатньо студійованих питань та виробленні рекомендацій щодо подальшої розробки теми.

Мета досягається шляхом виконанням таких завдань:

– проаналізувати стан наукової розробки проблеми, джерельну базу та охарактеризувати методику дослідження;

– розглянути відображення в історіографії найбільш характерних підходів до інтерпретації причин і наслідків радянсько-фінляндського збройного конфлікту 1939–1940 рр. («Зимова війна»);

– з'ясувати стан висвітлення у наукових працях мотивів початку і ходу фінляндсько-радянської війни 1941–1944 рр. як відповіді на «Зимову війну» 1939–1940 рр.;

– дослідити тенденції історіографічної оцінки місця та ролі Фінляндії у планах німецького й радянського військового-політичного керівництва;

– розкрити погляди істориків на з'ясування причин кризи німецько-фінляндських відносин;

– простежити за студіями істориків умови і наслідки укладення між Фінляндією та країнами антигітлерівської коаліції перемир'я від 19 вересня 1944 р.;

– виявити український аспект радянсько-фінляндських конфліктів 1939–1944 рр. і його повчальні уроки;

– окреслити на основі аналізу наявних праць недостатньо вивчені аспекти, спотворені та сфальсифіковані події і явища;

– висловити пропозиції та рекомендації щодо перспектив подальшого дослідження проблеми.

Об'єктом дослідження є наукові праці з історії радянсько-фінляндських відносин в роки Другої світової війни створені в Україні, Фінляндії, Російській Федерації, Німеччині, США та Великобританії.

Предмет дослідження – процес нагромадження і формування наукових знань у вітчизняній і зарубіжній історіографії про політику СРСР стосовно Фінляндією у 1939–1944 рр.

Хронологічні межі визначаються специфікою дослідження: від початку радянсько-фінляндського протистояння 1939–1944 рр., як найвищого етапу взаємовідносин між СРСР і Фінляндією у першій чверті XX століття, до наших днів. Нижня хронологічна межа обумовлена появою перших науково обґрунтованих концепцій взаємовідносин між СРСР і Фінляндією, які базувалися на залученні широкого кола опублікованих та неопублікованих джерел. Верхня хронологічна межа знаменує початок загострення радянсько-фінляндських відносин у період Другої світової війни та сучасний стан дослідження проблеми взаємозв'язків між СРСР і Фінляндією. Таким чином, хронологічні межі – 1940-ві – 2017 рр., у яких простежується декілька історіографічних періодів і етапів, зумовлених зміною історіографічної ситуації.

Географічні межі зумовлені специфікою методів підходів в історичній науці й охоплюють два виміри: територію Північної та Східної Європи, басейн Балтійського моря; а також географію самих досліджень і місця публікації їх результатів. У дисертації аналізуються праці, які висвітлюють події, пов'язані з радянсько-фінляндськими відносинами в 1939–1944 рр.

Географічні межі зумовлені специфікою дослідження й охоплюють два виміри: територію Північної та Східної Європи, басейн Балтійського моря; а також географію самих досліджень і місця публікації їх результатів. У дисертації досліджуються праці, які висвітлюють події, пов'язані з радянсько-фінляндськими відносинами в 1939–1944 рр.

Методологічна база роботи ґрунтується на принципах історизму, наукової об'єктивності, наступності та комплексу методів історіографічного пізнання. *Принцип історизму* дозволив розглядати досліджувані процеси в розвитку,

відповідно до історичної обстановки, виявляти причинно-наслідкові зв'язки й закономірності. *Принцип об'єктивності* дав можливість проаналізувати всю сукупність фактів в їх взаємозв'язку з урахуванням суперечностей та особливостей політичної обстановки. *Принцип наступності (спадкоємності)* наукового пізнання , який застерігає від однобічності і суб'єктивізму, забезпечує максимальне наближення історіографічного дослідження до тенденцій розвитку самої історичної науки, віддзеркалюючи логіку розвитку знань, за якою нове знання продовжує або замінює старе, відбиваючи здатність нових генерацій істориків продовжувати дискурси попередніх поколінь, збагачувати і примножувати наукові традиції. Дисертація виконана за допомогою наступних дослідницьких методів: *історіографічного аналізу* та *синтезу, порівняльного, історико-хронологічного, класифікації джерел*, їх *текстуального дослідження* та ін., що дозволило всебічно розглянути становлення й формування радянсько-фінляндських взаємин на початку та в ході Другої світової війни.

Наукова новизна отриманих результатів зумовлена тим, що вперше у вітчизняній історичній науці детально висвітлюються питання, пов'язані з взаємовідносинами СРСР та Фінляндії під час Другої світової війни в історіографічній думці 1945–2017 рр., розкривається участь українців у радянсько-фінляндських збройних конфліктах 1939–1944 рр., визначено дискусійне питання щодо статусу Фінляндії серед країн-учасниць гітлерівського блоку.

– введено до наукового обігу праці, які раніше не використовувалися як вітчизняними, так і радянськими, російськими авторами в питанні дослідження орієнтирів зовнішньої політики Фінляндії в 1939–1944 рр., та свідчила про німецьку політику щодо цієї країни в контексті підготовки до світової війни;

– комплексно проаналізовано в наукових працях, яким чином змінювалася політика СРСР щодо Фінляндської Республіки з серпня 1939 по вересень 1944 рр., підходи, методи й засоби радянського керівництва в контексті формування нового зовнішньополітичного курсу відносин з Фінляндією.

– висновки щодо питання реалізації стратегічних планів СРСР, Фінляндії та Німеччини у студіях фахівців із цієї проблематики;

– наукове висвітлення зовнішньої політики Фінляндії та її взаємини як із тоталітарними державами (СРСР, Німеччина), так і демократичними країнами антигітлерівської коаліції під час Другої світової війни.

– систематизація та аналіз джерел і наукової літератури з проблеми дослідження;

– дослідження радянсько-фінляндських взаємин 1939–1944 рр. в історіографії, у тому числі вперше – в українській;

– встановлення значення й ролі Фінляндії у Другій світовій війні та виявлення «темних плям» радянсько-фінляндських конфліктів 1939–1940, 1941–1944 рр. в історіографічному дискурсі.

Практичне значення одержаних результатів полягає в поглибленні розуміння процесу становлення й формування політики СРСР щодо Фінляндії на початку та наприкінці Другої світової війни крізь призму історіографічної традиції. Результати дослідження можуть бути основою для подальших розробок із питань історії міжнародних відносин, зовнішньої політики Фінляндії, Німеччини, Російської Федерації, а також використовуватися при підготовці узагальнюючих праць, підручників, навчальних посібників зі всесвітньої та вітчизняної історії; при написанні студій із військової історії (бойові дії на півночі Європи під час Другої світової війни в 1939–1945 рр.); розробці нормативних та спеціальних лекційних курсів з історії Фінляндії, скандинавських країн.

Апробація результатів дисертації. Матеріали дослідження було оприлюднено та обговорено на всеукраїнських і міжнародних науково-теоретичних конференціях: «Шевченківська весна – 2015: Історія», «Шевченківська весна – 2016: Історія», «Шевченківська весна – 2017: Історія» (м. Київ, 2015, 2016, 2017 рр.), «Друга світова війна: події, факти, версії» (м. Переяслав-Хмельницький, 2015 р.), «Другі Наддніпрянські читання» (м. Дніпро, 2016 р.), II Міжнародна наукова конференція (м. Суми, 2016 р.), V Міждисциплінарні гуманітарні читання (м. Київ, 2016 р.), «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (м. Рівне, 2016 р.), VII Міжнародна конференція молодих вчених і спеціалістів «Clio-2017» (м. Москва, 2017 р.), Міжнародна науково-практична конференція, присвячена 100-річчю

Російської революції 1917 р. і 75-річчю початку Сталінградської битви «Росія в умовах криз XIX–XX ст.» (м. Оренбург, 2017 р.), VII Міжнародна наукова конференція «Аркасівські читання: історичні дослідження на сучасному етапі розвитку гуманітарної науки» (м. Миколаїв, 2017 р.) та ін.

Публікації. За темою дисертаційного дослідження опубліковано 8 статтях у наукових фахових виданнях, у тому числі 3 публікації – у зарубіжних виданнях. Окремі положення та результати дисертації додатково відображено у 21 публікації тез і виступів на наукових конференціях.

Структура дисертації обумовлена метою, завданнями та характером дослідження. Праця складається зі вступу, трьох розділів (дев'ять підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури (719 найменувань). Загальний обсяг дисертації становить 265 сторінки тексту, з яких основний зміст викладено на 181 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ ВІДНОСИН МІЖ СРСР І ФІНЛЯНДІЄЮ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Історіографія проблеми у своєму розвитку пройшла відповідні етапи та періоди. Етап у історіографії дослідження може бути визначений як стадія історичного процесу, яка характеризується комплексом загальних історичних концепцій. Період трактується як часовий відрізок етапу, який має свої особливості розвитку історіографічної науки. Таким чином, у досліджені виокремленні шість етапів: український, фінляндський, радянський, російський пострадянський, німецький, англо-американський, які у своєму розвитку пройшли відповідні періоди.

Обмежена кількість та ускладнений доступ до історіографічних публікацій з цієї теми спонукала до з'ясування особливостей історіописання про події радянсько-фінляндської («Зимової війни») 1939–1940 рр. шляхом аналізу та співставлення концепцій різних науковців, а також дискусій між ними. За для цього опрацьовувалися збірники статей та колективні праці та дискусії між ними. Частину інформації, в яких віддзеркалено історіографічну ситуацію у цій тематиці виявлено у вступних статтях, передмовах, що містяться у колективних та індивідуальних з історії радянсько-фінляндської війни 1939–1940 рр. та фінляндсько-радянської війни 1941–1944 рр.

Український етап розвитку історіографії даної проблеми розпочався у 1991 р. зі здобуттям державної незалежності та триває до теперішнього часу. Вітчизняна історіографія дослідження проблеми радянсько-фінляндських відносин 1939–1944 рр. наштовхнулася на дві серйозні причини, які, на жаль, є актуальними. Перша полягає в тому, що незважаючи на численні наукові розвідки, масу робіт, присвячених участі України у Другій світовій війні, сама парадигма протистояння Радянського Союзу і Фінляндії, випадала з поля зору вітчизняних науковців. Друга причина в тому, що ключове питання змісту і ролі українського фактору під час радянсько-фінляндської («Зимової війни) 1939–1940 рр. залишається актуальним і у наш час в працях вітчизняних дослідників, втім, в той же час, воно чомусь не висвітлено в

узагальнюючих академічних працях, присвячених Другій світовій війні на українських теренах, через те, що безпосередньо радянсько-фінляндський конфлікт не відбувався на землях України, як, скажемо в той же час, Польський чи Бессарабський, але, він зачепив важливі ланки політичної та соціально-економічної системи України, залишивши глибокий слід у формуванні і становленні української державності і творення української політичної нації.

Тільки після переосмислення подій історичного процесу на хвилі національної боротьби під час буремних революційних подій 2013–2014 рр., радянсько-фінляндська війни 1939–1940 рр. постала в одній із ключових сегментів українського виміру Другої світової війни (однак не військовий конфлікт 1941–1944 рр., в якому також брали участь рядові українці, мобілізовані сталінським комуністичним режимом) увійшла до складової концепції україноцентричності провідних центральних наукових установ: Інституту історії України НАН України (відділу історії України періоду Другої світової війни), Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, Музею історії України у Другій світовій війні, де офіційно проголошувалося що «Український сегмент є вирішальним суттєвим фактором експозиції, а всі екскурсійні розробки підпорядковані його акцентуванню. Головною метою експозиційного проектування та організації науково-комунікативної діяльності на його основі є виховання молодої генерації українців та сприяння формуванню консолідованої нації» [18]. Фахівцями була розроблена концепція, згідно з якою, війна хоч і велася за територією України, «але в лавах Червоної армії в ній брали участь наші земляки», отже радянсько-фінляндська війна 1939–1940 рр. входить до українського виміру Другої світової.

Перші історіографічні праці, в яких був визначена українська складова радянсько-фінляндських конфліктів з’явилися після 1999 р. на тлі оформлення дослідження історії Другої світової війни в самостійний науковий напрям. Це були, насамперед, комплексні роботи, які згодом відокремилися в окремі інституалізації, такі як військова історія, історія військового мистецтва, боротьба Руху Опору в Україні, національно-визвольна боротьба на українських теренах, політична історія Другої світової війни, соціальна історія, усна історія, військова антропологія, історія

повсякденності, які виявили свою перспективність і надзвичайно евристичний загал [7; 8; 12; 13; 15; 16; 17; 20; 27; 28; 29]. Звичайно, що характеризуючи історіографічну думку щодо радянсько-фінляндських відносин 1939–1944 рр., безумовно, очевидним є те, що дослідники не ставили собі за мету розкриття даної проблеми, фокусуючись головним чином на українському сегменті і на власне українській території часів Другої світової війни (1939–1945 рр.), тому не дивно, що фінляндські кампанії 1939–1944 рр., випали із поля зору, як частина українського контексту історії Великої війни. Питання військових дій на території України, національно-визвольного руху 1930–1940-х рр., репресій радянського і нацистського тоталітарних режимів, військових злочинів проти людства, голодоморів, Голокосту детально простежені, проаналізовані вітчизняними дослідниками, проте навіть, із врахуванням чисельної напрацювань іноземної історіографії, «українське питання» під час радянсько-фінляндських відносин 1939–1944 рр. залишається на даний час дискусійним і актуальним.

Фінляндська історіографія. Фінляндська історіографічна думка формувалася відразу після завершення Другої світової війни. Спочатку в ній провідну тенденцію відігравав фактор залежності Фінляндії від Радянського Союзу, згідно з умовами радянсько-фінляндського перемир'я 1944 рр. Відразу, після завершення війни з СРСР у фінляндській історіографії визначився цілим напрямом, який можна охарактеризувати, як пошук винних у розв'язанні конфлікту. У 1950–х – 1960–х рр. виходять ряд особистих спогадів, авторами яких виступили відомі фінляндські політики та військові, що в свою чергу відіграло роль у підготовці створення офіційної історичної концепції, присвяченої участі Фінляндії у Другій світовій війні [68; 64; 73; 51]. Політичний кабінет президента У. К. Кекконена проводив політику співпраці з СРСР і тому для офіційної радянської історичної науки проводився відповідний курс, де «Зимова війна» 1939–1940 рр. трактувалася у вигідному для Радянського Союзу ракурсі [58; 59]. Це особливо яскраво проявлялося у тому, що відповідно була можливість за допомогою зовнішньої політики, заручитися підтримкою радянського уряду і таким чином зберегти недоторканність країни і територіальні відносини. Зміни в політичному курсі, а також уведення до наукового

обігу нових джерел, з Національного та Військового архівів, привели до зміни акцентів у оцінках фінляндською історіографією події «Зимової війни», а разом з нею, і «Війни-продовження». До цього моменту, класичною вважалася праця історика М. Якобсона, який присвятив її огляду дипломатичного фону радянсько-фінляндської війни 1939–1940 рр. [312; 631]

Наукові дослідження радянсько-фінляндських відносин у сучасній Фінляндії пов'язані з іменами Ю. Суомі, М. О. Йокіпії, П. Невалайнена, В. Расіла, О. Вехвіляйнена, Ґ. Мейнандер, Т. Віхавайнена, О. Маннінена, О. Юссіла, С. Хентіля, Ю. Неваківі, Е. Туоміоя, А. Уйттто та ін[260; 150; 200; 201; 230; 344; 113; 185; 186; 187; 188; 4; 5; 6; 114; 115; 524; 525; 305; 306; 307; 268; 276; 221]. Фінляндська історіографія висвітлює, аналізує і інтерпретує, на основі новітніх досліджень та документальних джерел, воєнні-історичні, міжнародно-дипломатичні, біографічно-політичні, психологічно-соціальні сторінки історії Фінляндії, простежуючи основні віхі шляху, який країна пройшла, починаючи передумов і закінчуючи наслідками Другої світової війни, окремо з'ясовуючи перипетії радянсько-фінляндських відносин у 1939–1944 рр. та їх значення для фінляндського історичного дискурсу. Вчені досліджують, аналізують і інтерпретують, на основі новітніх досліджень та документальних джерел, воєнні-історичні, міжнародно-дипломатичні, біографічно-політичні, психологічно-соціальні, етнічно-ментальні аспекти історії Фінляндії, простежуючи основні віхі шляху, який країна пройшла, починаючи передумов і закінчуючи наслідками Другої світової війни, окремо з'ясовуючи перипетії радянсько-фінляндських відносин та їх значення для фінляндського історичного дискурсу.

Основна фінляндська трактовка радянсько-фінляндських відносин змінилася з середини 1970–х рр. до сьогоднішнього часу і полягає в тому, що Фінляндія в листопаді 1939 р. була жертвою, а Радянський Союз – агресором. Порушення міжнародного права, утворення «народного» маріонеткового уряду, стали рушійним чинником, який привів Фінляндію у табір гітлерівської коаліції держав. Війну 1941–1944 рр., ж, фінляндська історіографія розглядає як окремий військовий конфлікт, який вівся суто з Радянським Союзом з метою повернення довоєнного статусу

втрачених Фінляндією земель. Складові цього курсу полягали в тому, щоб не погіршувати зовнішні відносини з країнами антигітлерівської коаліції, зберігши шляхи для їх нормалізації [324; 326; 327; 340; 345] .

Провідним спеціалістом у галузі радянсько-фінляндських відносин 1930–х–1940–х рр. є професор Гельсінкського університету Тімо Віхавайнен. Науковець розглянув у ряді своїх досліджень таке непросте питання, як відображення у фінляндській історіографії військових конфліктів між СРСР і Фінляндією у 1939–1944 рр. [4; 5, с. 35-41; 6] Завдання, яке поставив перед собою Тімо Віхавайнен, було у тому, що висвітлити класичні і сучасні точки зору на різні питання фінляндського історіографічного дискурсу, пов’язані, насамперед, з причинами радянсько-фінляндських конфліктів, питанням взаєморозуміння і національної консолідації фінляндського суспільства під час війни, політичні і військові цілі, які поставив перед собою Радянський Союз під час конфліктів, політична і дипломатична сторони конфлікту, інтерпретація джерел та матеріалів, введених в науковий обіг після 1991 р., в першу чергу тих, які стосуються не тільки Росії, але і України, як учасниці війни.

Політичні питання фінляндсько-радянської війни 1941–1944 рр. з’ясовує своєму історіографічному дослідженні О. Маннінен [14, с. 334-342], окреслюючи питання виникнення війни, співробітництва між Фінляндією та нацистською Німеччиною напередодні війни проти Радянського Союзу, воєнні цілі СРСР та Фінляндії, національна політика Фінляндії та Радянського Союзу щодо один одного, політика «угоди» всередині Фінляндії, розвиток суспільства в умовах війни, а також основні етапи переходу від стану до мирної угоди. О. Маннінен наголошує у своєму дослідженні на тому, що фінляндська історіографія окрім вивчення аспектів, пов’язаних з бойовими діями, тактичними складовими, воєнно-психологічних основ, пропагандистської діяльності під час війни між Фінляндією та Радянським Союзом у 1941–1944 рр. та інших факторів. Також, з середини 1990–х рр. фінляндська історіографія посилила науково-дослідницький пошук щодо долі військовополонених, як з фінського, так і радянської сторін, пропавших без вісті військовослужбовців, доля інтернованих, переміщених та депортованих осіб. О. Маннінен деталізує напрями досліджень щодо концепцій втягування Фінляндії у

Другу світову війну на боці нацистської Німеччини у 1941–1944 рр., причини, котрі сприяли оформленню німецько-фінляндського військово-політичного альянсу в роки Другої світової війни, питання денацифікації Фінляндії та демократизації політичних та соціальних верств країни на фоні виходу її з гітлерівського табору держав [14, с. 334-335].

Дослідник робить вказує на обставини появи нових праць економічної та соціально-політичної тематики, на які значно вплинули нові статистичні методи і застосування в історичних дослідженнях моделей, котрі застосовувалися при дослідженні суспільства. Перебудовний та пострадянський період дав фінляндській історіографії реальну можливість, як наголошує О. Маннінен, узагальнити результати наукових стягнень сторін, партизанського руху та військовополонених при прихильному ставленні до державної влади, при цьому вказуючи на напрями в результатах новітніх досліджень, зокрема пошуків фінських істориків Т. Полвінена, А. Корхонена, М. Йокіпії, уведення до наукового обігу архівів Е. Еркко (міністерства іноземних справ Фінляндії), Е. Бохемана (Міністерство іноземних справ Швеції), В. Молотова (Міністерства зовнішніх справ Російської Федерації), В. Черчилля (Міністерства зовнішніх справ Великобританії), К. Хелла (Міністерства зовнішніх справ США), німецькі дипломатичні архіви (Міністерства ФРН) тощо [14, с. 336-339].

Таким чином, О. Маннінен робить висновок що дослідження фінляндсько-радянської війни 1941–1944 рр. знаходиться на новому етапі. Якщо раніше, вказує він, вивчення цієї проблеми було на рівні батальйонів (порівнюючи зі сторони військово-політичного чинника), то відтепер фінські, шведські, англо-американські, деякі російські дослідники мають можливість досліджувати це питання, залучивши матеріали що стосуються збройного протиборства з обох сторін, що в свою чергу, дозволяє підіймати питання про превентивність «Війни-продовження» як зі сторони СРСР, так і з боку Фінляндії, партизансько-диверсійної проблеми, питання окупації та колабораціонізму в Карелії, Заполяр’ї, Інгрії під час війни тощо.

Радянська історіографія. Наприкінці 1940–х – початку 1990–х рр. процес осмислення радянсько-фінляндських стосунків відображений, починаючи з 1960-х рр., в спеціальному історіографічному об’єкт дослідження, який був осягнений

працями першопочатково працями дослідників радянської історіографії [2; 9; 10; 23; 24; 25; 26; 30; 31]. Це обумовлено низкою причин. По-перше, аж до початку 1990–х рр. західні історики, на відміну від вітчизняних, мали обмежений доступ до численних німецьких архівних документів, вивезених в СРСР після закінчення війни. По-друге, значна частина праць західних істориків з цілком зрозумілих причин присвячена подіям на Західному фронті, що обмежує можливість їх використання з цієї проблеми. Нарешті, для чималої частини досліджень британських, американських, західнонімецьких, фінляндських авторів характерна та чи інша міра ангажованості, що не може не позначитися на мірі достовірності їх висновків.

Радянську історіографію 1945–1991 рр. можна поділити на основні роботи з історії радянсько-фінляндських відносин, монографічних авторських досліджень, фундаментальні, енциклопедичні, узагальнюючого характеру праці з історії Другої світової війни, німецько-радянської війни («Великої Вітчизняної війни»), радянського військового мистецтва, історії Радянських збройних сил, дипломатії та зовнішньої політики СРСР. Фактично сформувалися дві потужні регіональні школи (московська і ленінградська), які, хоч і опосередковано, розглядали радянсько-фінляндські стосунки через парадигму офіційної комуністичної ідеології, де повністю головувала позиція партія і партійного керівництва. Наукові історіографічні школи України в той же час, незважаючи на масу досліджень, присвячених тематиці «Великої Вітчизняної війни» 1941–1945 рр., оглядом даної проблематики не займалися, через те, що радянсько-фінляндські стосунки не торкалися безпосередньо території України і трактування їх відповідало компетенції істориків вищезазначених історіографічних шкіл РРФСР.

До першої групи відносяться праці радянських істориків, які займалися проблемами дослідження історії міжнародних відносин, нової та новітньої історії зарубіжних країн, історії країн скандинавського регіону, фахівців в області міжнародного права у Москві. Представники цієї групи намагалися довести в своїх працях, що СРСР був «жертвою Другої світової війни» (а не навпаки – агресором), втягнутий до неї коаліцією так званих «імперіалістичних капіталістичних» (Англія, Франція) та «фашистських» (Італія, нацистська Німеччина, Угорщина, Болгарія,

Словаччина) держав, а підготовка СРСР до Другої світової війни і спроба розширення комунізму (відома фраза М. І. Калініна «Адже війна – це така подія, за якої можна розширити комунізм»), союз с гітлерівською Німеччиною всіляко приховувався та нівелювався [78; 89; 103; 104; 116; 117; 118; 119; 120; 138; 142; 143; 145; 146: 147; 148; 149; 158; 202; 203; 204; 207; 213; 214; 216; 217; 218; 228; 229; 231; 239; 240; 241; 246; 247; 248; 250; 252; 261; 271; 272; 273; 277; 288; 289; 292; 294; 295; 296; 373; 374; 375; 388; 392; 405; 406; 407; 408; 439; 533; 535; 552; 554; 574; 616].

До другої групи відноситься військово-історична література [79; 80; 81; 82; 83; 84; 85; 88; 97; 98; 99; 101; 106; 107; 109; 110; 128; 130; 131; 132; 135; 136; 152; 153; 163; 164; 166; 167; 170; 173; 174; 175; 182; 183; 196; 205; 209; 210; 220; 227; 242; 243; 259; 263; 280; 282; 300; 351; 352; 353; 354; 355; 356; 381; 389; 391; 393; 394; 395; 396; 397; 398; 399; 400; 401; 402; 403; 411; 413; 415; 422; 425; 434; 435; 436; 438; 443; 450; 504; 621; 625; 658], яку з 1945 до 1991 рр. можна умовно розділити на чотири періоди хронологічного розвитку: 1) сталінський (1945–1953 рр.) – абсолютизація, персоніфікація, сакралізація ролі Й. Сталіна, дослідження та офіційні результати не були доступні громадськості; 2) хрущовської «відлиги» (1954–1964 рр.) – канонізація, політизація і ідеологізація радянської версії Другої світової війни; 3) брежнєвського «застою» (1965–1985 рр.) – меморалізація «Великої Вітчизняної війни» та створення колективної історичної пам’яті про неї, ресталінізація історичної науки і політичного життя, замовчування та заперечення досягнень західноєвропейської наукової думки щодо подій Другої світової війни; 4) горбачовської «перебудови» (1985–1991 рр.) – оформлення нового системного бачення на події історії Другої світової війни, осмислення в критичному сегменті державницько-організаційної ролі КПРС у воєнні роки, заперечування та піддання критики напрацьоювань радянської історіографії, що мотивувалося її фальсифікаційним і тенденційним баченням, введення контраверсійної концепції про спорідненість нацистського, фашистського і радянсько-більшовицького режимів, лібералізація партійно-догматичної системи із можливістю залучення до наукового обігу раніше засекречених документів, матеріалів, іноземної історіографії, які проливали світло на давно усталені в радянській історіографічній думці погляди.

Окремо слід наголосити на узагальнюючих історіографічних працях радянських істориків [2; 9; 10; 23; 24; 25; 26; 30; 31], які висвітлювали питання походження і розвитку Другої світової війни, трактуючи через призму офіційної радянської партійно-політичної марксистської системи зовнішню політику Англії, Франції, США, міжнародні відносини 1939–1945 рр., вступаючи в дискусію іноземними дослідниками і намагаючись в Радянському Союзі довести хибність концепцій, викладених англо-американською, французькою, фінляндською, шведською, норвезькою історіографічними школами. Маючи обмежений доступ до архівів і працюючи на тоталітарну систему, радянська історіографічна наука не могла ніяк інакше, тільки в критичному ключі розглядати і інтерпретувати події Другої світової війни, тим паче аналіз радянсько-фінляндської війни 1939– 1940 рр., не кажучи про кампанію 1941–1944 рр. Твердження зарубіжної історіографії трактувалося в СРСР як «антирадянська діяльність англійської і американської реакції», нав'язування «міфів» і «легенд», які не відображали дійсної картини офіційного радянського зображення Другої світової війни в історичній науці. Надання допомоги Фінляндії під час радянсько-фінляндської війни 1939–1940 рр., внесок СРСР у вересневий розгром 1939 р. Польщі, негативно сприймалися радянськими істориками і категорично заперечувалися, фактично продовжуючи існування радянського міфу о Другій світовій і «Великій Вітчизняній» війнах.

Таким чином, у СРСР одні теми вивчення історії радянсько-фінляндських стосунків знаходилися під забороною, інші ж можна було зачіпати тільки в так званому «парадному стилі», і більше того, багато джерел і навіть література тримали в спецхранах, так що ніхто не міг їх використати. Тому ясно, що парадигма дослідження радянсько-фінляндської війни 1939–1940 рр., так само як подій 1941–1944 рр., залишалася своєрідним політичним табу і свого роду закритою темою для вивчення.

Німецька історіографія. Тематика радянсько-фінляндських відносин часів 1939–1944 рр. розглядалась лише частково, насамперед в контексті вивчення міжнародної політики воєнного часу або розвитку радянсько-фінляндських чи радянсько-німецьких стосунків до початку та в період ходу радянсько-фінляндської

(«Зимової») війни 1939–1940 рр., що, безумовно, актуалізує тему дослідження. У німецькій історіографії є чимало праць, які присвячені вивченню зовнішньополітичної діяльності Німеччини у міжвоєнний і воєнний періоди, але, в той же час, узагальнюючих праць, які б характеризували німецько-фінляндські відносини в часи Другої світової війни, особливо в контексті військово-політичного альянсу нацистської Німеччини і Фінляндії, відомого також, як «братерство по зброї», у німецькій історіографії, на сьогоднішній день, на жаль, немає. Військово-політичний спектр зв'язків нацистської Німеччини з Фінляндією в роки Другої світової війни є, з точки зору, дослідників німецькомовної історіографії радянсько-німецького конфлікту, малоперспективним, проблематичним, а відтак проблема, що з цього випливає – малодосліджена в німецькій історіографії тема. Однак, тим не менш, у сучасній ФРН сформувалися три регіональні центри дослідження цієї проблематики: М. Менгер (Грейфсвальд), Я. Гекер-Стампель (Берлін), М. Йонас (Гамбург).

Окрему увагу заслуговують доробки професора Грейфсвальського університету (Німеччина) Манфреда Менгера [333; 578; 633].. Аналізуючи відносини між обома країнами, автор показує воєнно-стратегічні інтереси керівництва нацистської Німеччини та характеризує особливу позицію фінлянського уряду, з'ясовуючи непрості складові відносин між нацистською Німеччиною і Фінляндією, як наприкінці 1930–х рр., та і на початку 1940–х рр. Головним завданням М. Менгера було з'ясування обставин утворення і існування німецько-фінляндського альянсу (1940–1944 рр.), спрямованого проти Радянського Союзу. Втім, головна праця вченого була випущена у 1988 р., за часів існування тоталітарної НДР, і тому на, наш погляд, вже є застарілою, як в науковому, так і в ідеологічному плані, оцінки дані в цій праці потребують переосмислення і нових, більш прагматичних підходів до даної проблематики.

Масштабною серед робіт, присвячених дипломатії Третього рейху напередодні та під час Другої світової війни, стала наукова монографія, розроблена на основі захищеної дисертації у Гельсінки молодого німецького науковця Міхаеля Йонаса [322]. Вчений присвятив свою книгу діяльності нацистського дипломата в Фінляндії

Віперта фон Блюхера (1935–1944 рр.). Головне завдання, яке ставив перед собою М. Йонас, полягало в тому, щоб з'ясувати в чому полягала дипломатична місія В. фон Блюхера, і яким чином, завдякі діяльності цієї персони, гітлерівській Німеччині вдалося втягнути Фінляндію в блок «Осі». Полемізуючи з фінляндськими істориками, М. Йонас відзначив, що все ж таки, на його думку, Фінляндія, залежала від нацистської Німеччини, особливо після поразки у радянсько-фінляндській («Зимовій») війні 1939–1940 рр., і причина того, що фіни, залишалися вірними домовленостям 1940 р. в німецькій сфері впливу, це, безперечно, заслуга діяльності В. фон Блюхера, на його дипломатичному посту в Гельсінки.

Ян Гекер-Стампель [319] сфокусувався головним чином, на тематиці малодослідженого питання співробітницва скандинавських країн під час Другої світової війни, долучившись до теми дискусії Руху Опору в скандинавських країнах проти нацизму і гітлерівського блоку «Осі». Детально дослідження вченого базувалося на ідеї створення проекту Скандинавської федерації (Данія, Швеція, Норвегія), до якої мала долучитися і Фінляндія. Фахівець розглянув чинники, які, на його думку, не сприяли створення подібної організації і не були успішно відновлені по завершенню Другої світової війни, в умовах початку протиборства західного і східного блоків.

Отже, загалом, у німецькомовній історіографії після 1990–х рр., на жаль, не є актуальним і пріоритетним дослідження фінляндського-радянського 1941–1944 рр. військового протистояння під час ведення німецько-радянської війни 1941–1945 рр. Деякі з праць цієї тематики, виходили у 1950–х –1960–х рр., [433, с. 133-147; 331; 181; 285; 72; 266; 155; 176; 290; 368] але вони були написані безпосередніми учасниками бойових дій, і тому зараз, потребують уточнення чи корегуляції. На сьогоднішній день є праці, в яких чітко прописаний фактор бойових дій на північно-східному напрямку радянсько-німецького фронту, що стосується групи армій «Північ», і насамперед, «ленінградського питання» Другої світової війни [316; 320]. Взаємозв'язок з фінами, співпраця в рамках німецько-фінляндського альянсу випадають з поля уваги німецьких дослідників, на відміну від фінляндських, англо-американських, радянських чи то російських сучасних науковців. Втім,

напрацювання німецьких колег в загальному руслі дослідницького пошуку Другої світової, і особливо радянсько-німецької війни, виокремленні його української складової є успішними, структурованими і послідовними.

Англо-американська історіографія. Дослідження радянсько-фінляндських відносин у Великій Британії та США розпочалося відразу після завершення Другої світової війни. Головним досягненням англо-американської історіографії була теза про те, що в контексті Другої світової війни СРСР вів агресивну війну проти Фінляндії. Цілком зрозуміло, що подібні результати, не могли публікуватися у Радянському Союзі, як «ворожі підступи, махінації правлячих кіл західних держав». Важливий внесок у розвиток радянсько-фінляндських відносин часів Другої світової війни внесли військові історики, політологи, журналісти, соціологи, так як Б. Ліддел-Гарт, Дж. Фуллер, Дж. Вуорінен, Ч. Лундін, Е. Зімке, Х.-П. Кросбі, Е. Шварц, Д. Кірбі, М. Гілберт, Р. Дуглас, Дж. Еріксон, Дж. Робертс, Х. Лунде та ін. [179; 284; 347; 348; 330; 137; 140; 350; 357; 325; 339; 323; 318; 311; 314; 337; 329; 310; 312; 313; 317; 332; 334; 336; 338; 342; 343; 346; 349; 86; 87; 121; 122; 123; 124; 126; 127; 133; 156; 184; 191; 192; 232; 233; 234; 244; 264; 281; 286; 301; 302; 303; 304; 383; 440; 441]

Узагальнюючий аналіз праць англомовних справ свідчить про те, що дослідники повністю підтримували фінляндське керівництво в його протидії зовнішньополітичному курсу Радянського Союзу. Союз з гітлерівською Німеччиною, англомовні фахівці, тлумачать як катастрофічну помилку, яка невідворотно привела Фінляндію на шлях військової і політико-економічної катастрофи. Лише поодинокі роботи Ч. Лундіна (Блумінгтон) і Е. Шварца (Вашингтон) характеризовали фінляндську зовнішню політику після закінчення «Зимової війни» цілком залежну від зовнішньополітичних інтересів нацистської Німеччини. При цьому, однак, і Ч. Лундін, і Е. Шварц, також не симпатизували Радянському Союзу, справедливо звинувачуючи політичний курс Сталіна в спробі підриву демократичних основ і національного суверенітету Фінляндії, пояснюючи що саме це стало причиною для нової фінляндсько-радянської війни і спробі фінів переглянути завдяки німецьким успіхам на німецько-радянському фронті умови Московського мирного договору 1940 р.

Можна зазначити, що англо-американська історіографія провела значну роботу, накопичивши значний джерельний і фактологічний матеріал, який в Радянському Союзі слугував увесь період наукового опрацьовання теми Другої світової війни об'єктом для критики і базисом для підтвердження радянського міфу історії «Великої Вітчизняної війни» (німецько-радянської). Лише, після розпаду СРСР, у середині 1990-х рр. ці праці увійшли у дослідницький процес, допомігши розвінчати парадигми радянської і частково російської сучасної історичної науки.

Російська пострадянська історіографія. В контексті розвитку радянсько-фінляндських відносин тема участі Фінляндії у Другій світовій війні ставала більш актуальною у фокусі досліджень сучасних російських істориків. Після розпаду Радянського Союзу у 1991 р. в російській сучасній пострадянській історіографічній думці з'явилися нові тенденції, які призвали розкривати ключові фактори міжнародних відносин, історії Радянського Союзу, Другої світової війни, і її окремої складової, яка позначена в російській історичній сучасній науці дефініцією «Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр.», успадкувавши ці параметри від радянської історичної науки, в той же час максимально намагаючись дистанціюватися від неї.

Наукове переосмислення радянсько-фінляндських стосунків російською історичною спільнотою почалося наприкінці розпаду Радянського Союзу. Це стало можливим, особливо після введення до обігу раніше засекречених документів і матеріалів, без допомоги яких відтворення об'єктивної і деталізованої картини минулого, просто було б неможливим. Для дослідження питань радянсько-фінляндських взаємин в російській пострадянській історіографії фактично сформувалися чотири історико-дослідницькі школи, які займаються даною проблематикою: санкт-петербурзька (А. М. Носков, М. І. Баришніков, В. І. Баришніков, О. І. Рупасов, О. М. Кен, О. М. Чистіков, Д. Д. Фролов, Д. І. Орєхов, П. Петров, Д. О. Козуненко, Є. О. Балашов, Я. Кішкурно, К. В. Якимович) [209; 210; 211; 590; 591; 592; 90; 91; 92; 453; 454; 455; 456; 457; 458; 459; 460; 461; 462; 463; 94; 95; 96; 466; 467; 468; 469; 470; 471; 472; 473; 474; 475; 476; 477; 478; 479; 480; 481; 482; 483; 484; 485; 486; 487; 488; 489; 490; 491; 492; 493; 494; 495; 496; 497; 498; 499; 236; 237; 601; 602; 603; 159; 283; 618; 619; 215; 21; 222; 223; 224; 423; 424; 593; 661; 154;

165; 160; 161; 308; 358; 359; 360; 3614 362; 363; 364; 366; 367; 371; 372; 382; 384; 385; 404; 416; 418; 419; 420; 421; 422; 431], петрозаводська (С. Г. Верігін, Ю. М. Кілін, Е. П. Лайдінен)[11; 112; 178; 390; 412; 505; 506; 507; 508; 509; 510; 511; 512; 513; 514; 515; 516; 516; 517; 518; 519; 520; 521; 522; 274; 652; 571; 572], московська (М. І. Семіряга, Б. В. Соколов, П. Аптекарь, М. І. Мельтюхов, Т. С. Бушуєва, Ю. О. Нікіфоров, Р. Ф. Субханкулов) [253; 254; 256; 257; 258; 189; 3; 19; 367; 432; 444; 445], архангельська (М. М. Супрун, О. В. Репневський, А. О. Подоплекін) [129; 370; 597; 598; 662]. Історіографічний аналіз дослідження радянсько-фінляндських стосунків 1930–1940-х рр. наявний в працях В. М. Баришнікова, Т. С. Бушуєвой, Ю. О. Нікіфорова, Р. Субханкулова, П. В. Петрова, Г. П. Куманьова [1; 3; 19; 21; 11].

Важливу роботу провела російська дослідниця Т. С. Бушуєва, яка спробувала узагальнити величезний масив радянських і російських джерел та історіографічних праць [3, с. 53-77]. Вчена підкреслила, що російську пострадянську історіографію відрізняло, на відміну, від фінляндської, чи англо-американської, широке використання текстів промов, публіцистичних виступів, що відносяться до проблеми радянсько-фінляндських відносин, використання яких раніше під суворим політичним табу. Однак, Т. С. Бушуєва, не розділяла російську пострадянську історіографію на наукові школи і не відокремлювала їх підходи до проблеми радянсько-фінляндської («Зимової війни») 1939–1940 рр., зупинившись лише на трьох, на її думку, значущих проблемах пострадянського етапу російської сучасної історіографії: цілі війни, характері збройного протистояння та її результатах. Розглядаючи «Зимову війну» 1939–1940 рр. авторка проводить тісну паралель з наступним радянсько-фінляндським військовим конфліктом, показуючи тим самим загальну тенденцію російської історіографії, т. зв. «Війною-продовження» 1941–1944 рр., втім не пояснюючи конкретно в чому цей зв’язок полягає. Використання в працях російської пострадянської історіографії робіт англійських, фінляндських, шведських, норвезьких авторів, так само як і введення іноземних джерел у наукове поле, є, на думку Т. С. Бушуєвої важливим фактором, який вирізняє сучасну російську історіографічну думку від заангажованої радянської, де іноземні дослідження і джерела, слугували лише об’єктом для критики, а не доповнювали наукові праці.

Широкий аналіз і своєрідне трактування дають російські сучасні дослідники, Ю. О. Нікіфоров та Р. Ф. Субханкулов у своїй публікації, приуроченій до початку радянсько-фінляндської війни 1939–1940 рр. у 2009 р. [19, с. 76-89] Для цих дослідження в російській історіографії важливо було з'ясування причин приєднання Фінляндії до блоку «Осі», очолюваного гітлерівської Німеччиною, влітку 1941 р. і якою мірою радянсько-фінляндська війна 1939–1940 рр. цьому сприяла. Вчені поділили радянську і російську сучасну історіографію проблеми радянсько-фінляндських відносин на 7 основних груп, кожна з яких, досліджувала дану проблему, даючи їй окремі оцінки, особливо ті, які стосувалися причин і результатів військового конфлікту. Центральною ідею дискусії російської сучасної історіографії, на думку Ю. О. Нікіфорова і Р. Ф. Субханкулова є тенденція, яка присвячена т. зв. «ленінградському питанню» напередодні і на початковому етапі Другої світової війни. Автори відкидали тезу про експансіоністський зовнішньополітичний курс Радянського Союзу, мовляв джерельному підтвердження цієї концепції в розсекречених архівах Російської Федерації, російськими сучасними істориками не знайдено. Радянсько-польські і радянсько-прибалтійські конфлікти у 1939–1940 рр. (бессарабська проблема взагалі опущена в процесі аналізу історіографічних праць науковцями) вченими не розглядаються, як першопочаток «репетиції» СРСР щодо військового втручання у Фінляндію. Ключовим фактором радянсько-фінляндських відносин Ю. О. Нікіфоров і Р. Ф. Субханкулов бачать «в обґрунтуванні зацікавленості забезпечення своїх кордонів служить історія переговорів СРСР з Фінляндією у 1939 р.», що було пов'язано з виконанням яких-небудь ідеологічних доктрин сталінського керівництва. На нашу думку, таке твердження є помилковим і не відповідає дійсності, так як сталінська зовнішня політика 1939–1941 рр. і 1944–1945 рр. по мірі розвитку радянської комуністичної експансії у країни Центральної і Східної Європи, як раз мотивувалася ідеологічним чинником, що після завершення Другої світової війни привів до утворення радянського блоку у вищеназваних країнах.

Дискусійним також є твердження вищеназваних авторів, які стверджують, що оголошення Радянським Союзом у 1939 р. війни Фінляндії було раціональним

чинником, мовляв, оточення Сталіна і він сам, вважали, що з території країни інтересам СРСР у північно-західному регіоні загрожувала небезпека. Це важлива фактологічна помилка, які, визнають, окрім іншого і російські сучасні пострадянські праці. Нейтралітет Фінляндії, система скандинавського партнерства, навіть в умовах розпочатої Другої світової війни, не могла бути виправданням агресії, залученням у війну ресурсів усіх радянських республік, зокрема і Української РСР, які до того, ж, понесли серйозних втрат на полях битв з фінляндськими військами, а через рік багато етнічних українців були змушені битися знову з колишнім супротивником за інтереси сталінського імперіалізму. Концепція, згідно якою Фінляндія, стала заручницею двох тоталітарних режимів у Другій світовій, дослідниками категорично заперечується, а власне «фінляндський особовий характер війни 1941–1944 рр.», тісно пов'язаний з «Зимовою війною», спростовується, що в принципі характерно для усієї російської пострадянської історичної науки.

Досить цікаву парадигму проблеми дослідження фінляндсько-радянської війни 1941–1944 рр. показує у своїй статті російський вчений Г. О. Куманьов [11]. Він зазначає, що в Радянському Союзі протягом 1940-х–1980-х рр. спеціальних досліджень на цю тему не було, так як Фінляндія, так само як і інші європейські країни – союзниці Третього рейху, випадали з поля зору радянської історичної науки. Офіційно, як наголошує Г. О. Куманьов, в СРСР німецько-радянська війна 1941–1945 рр. проголошувалася війною «Радянського Союзу проти фашистської Німеччини, а не проти фашизму, чи фашистського блоку» [11, с. 343]. При цьому вчений тлумачить про гітлерівський блок держав з пострадянських історіографічних позицій, відхиляючи інновації західної історіографічної думки, в т. ч. фінляндської. Однак Г. О. Куманьов підкреслює, що «відносна бідність радянської історичної науки» в контексті дослідження «Війни-продовження» 1941–1944 рр. пояснюється тим, що радянська історична наука замовчувала трагічні події радянсько-фінляндської («Зимової») війни 1939–1940 рр. чи висвітлювала їх частково, в руслі офіційної ідеології, що панувала в Радянському Союзі, в той же час, як війна 1941–1944 рр. взагалі не розглядалася окремо від німецько-радянської війни («Великої Вітчизняної») 1941–1945 рр., щоб не погіршувати непогані міждержавні відносини

між СРСР та Фінляндією під час «холодної війни» і не порушувати систему особового статусу, що склався внаслідок цієї ситуації.

Якщо в 1940–ті рр., як зазначає Г О. Куманьов, по даній проблемі в СРСР було випущено всього 60 невеличких брошур, то в 1950–1960-ті рр. з'явилися узагальнюючі праці з історії дослідження Другої світової та німецько-радянської («Великої Вітчизняної») війни 1941–1945 рр. (понад 10 наукових досліджень), де радянська історична наука, як пише вчений, використовуючи архівні документи та матеріали, прагнула показати бойові дії радянських військ на північно-західному напряму проти німецьких та фінських військ, розкриваючи характер позиційної війни протягом 1941 р. – початку 1944 р., хід та значення наступальних операцій РСЧА в червні–серпні 1944 р. (Виборзька та Свірсько-Петрозаводська наступальні операції), однак при цьому, як вказує Г. О. Куманьов, необхідні посилання на джерелу та наукову літературу були відсутні повністю, та особливо глави, пов'язані з входженням Фінляндії до нацистського табору держав «Осі», так і виходом з цього блоку, значно скорочені [11, с. 344-350].

В 1970–1980–ті рр., [11, с. 351-352] як підкреслює Г. О. Куманьов, з'являються більш деталізовані, конкретизуючи праці з історії війни між СРСР та Фінляндією у 1941– 1944 рр. Виникають два потужні центри вивчення цієї проблеми – у Ленінграді та Петрозаводську, пов'язані з іменами вчених М. І. Баришнікова, В. М. Баришнікова, В. Г. Федорова тощо. Період ж 1990–х рр., котрий характеризувався розпадом Радянського Союзу, виходить серія праць наукового та науково-популярного характеру, документальних та мемуарних публікацій, поступово знімається табу з дослідження цієї проблеми на теренах колишнього СРСР, долучається фінські вчені до аналізу воєнно-політичних процесів «Війни-продовження» 1941–1944 рр. (Т. Полвінен, Е. Саломаа, Х. Сеппяля, О. Вехвіляйнен, О. Маннінен, М. Йокіпії), [11, с. 353] при цьому в російській пострадянській історіографії, як пише Г. О. Куманьов, в цілому, оцінки та судження подій щодо фінляндсько-радянської війни 1941–1944 рр. зазнали еволюції, але не суттєвих глобальних змін [11, с. 354-355].

Отже, протягом 1991–2017 рр., російська історична наука досягла значних успіхів у дослідженні, викритті, аналізу стосунків між Радянським Союзом та

Фінляндією під час Другої світової війни (1939–1945 рр.). Розкриття багатьох «темних плям» і пролиття світла на проблеми, які не підіймалися радянськими вченими-попередниками через ангажованість, закритість архівних джерел та матеріалів, російська сучасна пострадянська історіографічна традиція цілком закриває цю нішу і дає багатий і плідний результат, який відіграє важливе концептуалістичне значення для вивчення питань участі СРСР й Фінляндії у Другій світовій війні. Таким чином, джерельна база дисертаційного дослідження включає в себе кілька груп історіографічних джерел: публікації історичних документів та матеріалів, мемуари, узагальнюючі фундаментальні видання, монографічні праці, наукові статті, тези конференцій, дисертації. Кожна з цих груп має свої особливості, розкриває різні сторони історіографічного процесу. Зазначена джерельна база дисертаційного дослідження є достатньо репрезентативною в плані визначення шляхів історіографічного розвитку проблематики дослідження. Наукові статті, тези конференцій, дисертації почасти містять новітні для історіографії погляди, дають поштовх для їх більш ґрунтовної розробки, що здійснюється у монографіях. Видання документів, мемуари, узагальнюючі видання фіксують усталені в зазначений історіографічний період погляди та концепції та водночас є свідченням розширення джерельної бази нашої теми.

Публікації історичних документів також відносяться до історіографічних джерел. Підбір матеріалів для видання в окремому збірнику свідчить про певні наукові пріоритети укладачів, дотримання ними чітко визначених поглядів на проблеми радянсько-фінляндських відносин зазначеного періоду, часом про політичну упередженість. Також видання документів є наочним свідченням стану джерельної бази проблеми, етапів її розширення та інтерпретації різними історіографічними школами.

Офіційні документи. Дані цих джерел містять унікальні документи та матеріали, на основі яких розкривається зміст однієї з малодосліджених сторінок історії Другої світової війни – радянсько-фінляндської війни 1939–1940 рр. Ці документи цікаві ще й тому, що характеризують історичний розвиток ситуації на північно-західному напрямку напередодні німецько-радянської війни 1941–1945 рр.

Головне завдання авторів збірника – допомогти розібратися в ролі Фінляндії та її уряду у дипломатичній та збройній боротьби в ході так званої «зимової» або «незнаменитої боротьби» [46].

Збірник документів, укладених С. К. Берневим та А. І. Рупасовим, є виданням, де зроблена спроба розглянути та проаналізувати витоки, характер та хід «Зимової війни» 1939–1940 рр. Уперше за останні роки праця містить завіренні копії документів, узятих з фондів Архіву УФСБ РФ по Санкт-Петербургу та Ленінградській області. Там містяться матеріали щодо передісторії та періоду цієї кампанії, багато з цих матеріалів лише відносно недавно звільнилися від грифу «цілком таємно» [38].

Збірник документів і матеріалів тоді ще Карельської АРСР є цінним джерелом з історії Другої світової війни 1939–1945 рр. на півночі СРСР. У ньому містяться свідчення про заходи радянських партійних органів щодо організації відсічі супротивнику (в даному випадку німецьким та фінським військам) та створення партизанських та підпільницьких загонів [41].

В наступний збірник включені документи, які розкривають процес розробки рекомендацій з питань вдосконалення Червоної Армії на основі досвіду радянсько-фінської війни 1939–1940 рр. В збірнику публікуються документальні пропозицій трьох спеціалізованих комісій та підкомісій Головної військової ради Червоної Армії, створених після нарад, щодо аналізу результатів дій РСЧА у радянсько-фінляндській війні, в Кремлі 14–17 квітня 1940 р., для узагальнення досвіду цієї кампанії, а також, що важливо – стенограми, протокольні записи та протоколи засідань комісії Головної військової ради, на яких розглядалися питання озброєння Червоної Армії, організації військових навчань та маневрів, військової ідеології. Важливо, що проведена робота все ж таки позначилася на боєздатності Червоної Армії безпосередньо перед початком радянсько-німецької війни 22 червня 1941 р. У зв’язку з цим автори даного збірника прагнули розширити джерельну базу наукових досліджень як з історії складових Другої світової – радянсько-фінляндської та радянсько-німецької воєн [37].

В іншому документальному збірнику оприлюднені раніше засекречені архівні документи, які висвітлюють хід битви за Ленінград – 10 липня 1941 р. – 9 серпня 1944 р.: показуються військові операції, воєначальники, даються оцінки та робляться висновки про рівень військового мистецтва, стан військ, становище в блокадному місті і на окупованій території області, про інші сторони битви за Ленінград, наведено плани операцій, рішення Ставки ВГК, головнокомандувачів видів і родів військ, командувачів фронтами і арміями, оперативні директиви, бойові накази і розпорядження, розвідувальні дані та інші документи [32].

Праця, впорядкована радянським істориком В. Дашичевим – це спроба відтворити на основі аналізу документів, що висвітлюють діяльність політичних та військових органів нацистської Німеччини, загальну картину розвитку та стратегію німецьких військово-політичних кіл в період 1933–1945 рр. Розкриваються соціально-політичні витоки та характерні особливості програми та стратегічні концепції німецького нацизму в Другій світовій війні; висвітлюються політичні, стратегічні та економічні аспекти планування нацистських операцій проти Центральної, Західної, Північної, Південно-Західної Європи та СРСР [33; 34].

Під редакцією С. І. Аввакумова у 1944 р. видається збірник документів та матеріалів, присвячений блокаді і обороні міста. Звичайно, ця колективна праця пронизана сталінською ідеологією та цензурою, однак матеріали, які тут містяться, узяті з першоджерел і ще не остаточно кореговані, що ми можемо спостерігати з джерелами 1960–1970-х рр. Тут можна побачити крізь призму радянської партійної й військової еліти становище, в якому опинилося місто внаслідок замкнення кільця блокади німецькими та фінляндськими військами восени 1941 р. Матеріали, що Дещо більш розширений варіант документів і матеріалів вийшов у друці в 1966 р. [42]

Видання документів, що стосуються радянської зовнішньої політики, поливають світло на різні події радянської політичної історії, торкаючись, насамперед, відносин СРСР з Фінляндією під час Другої світової війни. До речі, збріник цих джерел був виданий першопочатково для службового користування і не був доступний широкому колу дослідників [35]. Інший збірник опублікованих документів, містить в собі інформацію, що стосується німецько-радянських відносин

з листопада 1939 р. – червень 1941 р., виданий спочатку у США та Західній Німеччинии у 1948 р., недоступний радянському читачеві аж до кінця «перебудови». [45]

Оригінальні щоденники часів Другої світової війни за 1940–1942 рр., впорядковані професором Андреас Хількгрубером. Задокументовані там свідчення містять цікаві дані за 1940–1942 рр., коли німецькі збройні сили вели військові дії на всіх театрах військових дій, у тому числі на Східному фронті, в Середземномор'ї та Північній Африці, Атлантиці та Північному Льодовитому, Північної Європи, зокрема Фінляндії. Документи відображають рішення, які мали важливе значення. Зокрема там міститься інформація щодо ходу та результату війни в Європі. Реконструкція військових дій в щоденнику передусім містить вступ, який пояснює суть подій і дає огляд війни з точки зору німецького верховного командування. Додатки містять 39 важливих документів у формі списку, зустрічі, хроніки тощо [47; 48].

У роботі як історіографічні джерела розглядаються також мемуари [49; 50; 51; 52; 53; 53; 55; 56; 57; 58; 59; 60; 61; 62; 63; 64; 65; 66; 67; 68; 69; 70; 71; 72; 73; 74; 75; 76]. Приналежність мемуарної літератури до історіографічних джерел частиною науковців ставиться під сумнів, однак ми приєднуємось до думки В. Стецкевича, що ті мемуари, що містять оцінки історичних та історіографічних фактів необхідно розглядати як історіографічне джерело [28].

1. 2. Джерельний комплекс та методологічні засади дослідження

Методологічну основу дослідження склала органічна сукупність його базових принципів: історизму, об'єктивності, всебічності, наступності та методів історіографічного пізнання: аналізу і синтезу, порівняльного, проблемно-хронологічного, синхронного, ретроспективного та ін.

Зупинимося на характеристиці деяких дослідників [309; 614]більш детальніше. Загальнонаукові методи аналізу і синтезу мають специфіку в історіографічних дослідженнях. Історіографічному аналізу піддавались умови створення і тематика історико-політичних праць, їх зміст, джерельна база, а відтак проводився синтез знань, одержаних авторами, і встановлення повноти дослідження того чи іншого питання. Найчастіше застосовувався порівняльний метод, що дозволив співставляти підходи різних дослідників до проблеми, порівнювати «стару» і «нову» науку, насамперед, праці радянських, пострадянських, фінляндських, німецьких та англо-американських істориків, зокрема і сучасних. Завдяки, порівняльному методу вдалося виявити реальний приріст знань на різних етапах їх розвитку, вичленити внесок конкретних науковців у збагачення відомостей про радянсько-фінляндські відносини під час Другої світової війни. Хронологічний і проблемно-хронологічний методи дали змогу простежити, хто і коли започаткував дослідження певної проблеми, хто продовжив її розроблення і які нові результати були одержані.

Цінні відомості історіографічного характеру одержано завдяки методу синхронного дослідження праць різних авторів, проведених у межах одного і того ж періоду, але з діаметрально протилежних методологічних засад. Особливо цей метод необхідний для порівняння праць радянських і західних істориків та політологів.

Саме за допомогою цих методів та методів ретроспективи і перспективи найповніше реалізовується принцип наступності у історіографії. Відштовхуючись, наприклад, від сучасних здобутків в дослідженні процесів радянсько-фінляндських відносин під час Другої світової війни, «українського аспекту» під час воєнного протистояння між СРСР та Фінляндією у 1939–1944 рр., шляхом ретроспекції розглянуто значення кожного з попередніх етапів опрацювання теми, своєрідну тяглість, спадковість розвитку знань.

Історичний метод спирається на принцип історизму. Найважливіша якість історичного методу – встановлення історичної послідовності досліджуваного явища чи процесу, виявлення етапів його розвитку та витоків. У контексті його використання у дослідженнях соціальної історії необхідно враховувати фактор темпоральності історичного процесу, прискорення часу в історії, що означає відмову від циклічного сприйняття історичного процесу на противагу ідеям прогресу. У дисертаційному дослідженні метод застосований при проведенні історіографічного аналізу.

Логічний метод розкриває внутрішні механізми явищ та процесів, закони та закономірності. Він вимагає перш за все аналізу. Метод класифікації – особливий випадок застосування логічного методу. У даному дослідженні останній застосований з метою впорядкування та виявлення сутнісних рис розвитку історіографії досліджуваної проблеми. За основу було взято критерій дослідницького пріоритету в зазначеній області історичних знань.

Дедуктивний метод був застосований у дослідженні при визначені окремих сформованих в історіографії напрямків інтерпретації радянсько-фінляндських відносин під час Другої світової війни. Індуктивний метод використовувався як шлях історіографічного аналізу окремих інтерпретацій радянського суспільства побудованих зазначеним методом (від загального до конкретного). Аналіз історіографії відносин СРСР щодо Фінляндії у 1939 – 1944 рр. був здійснений шляхом його уявного розкладання на політичну, професійну, етнічну складові.

Синтез у дослідженні застосований при виокремленні певних історіографічних напрямків дослідження радянського суспільства.

Структурно-функціональний метод визначив засади історіографічного дослідження відносин Радянського Союзу і Фінляндії у 1939-1944 рр. як надскладного феномену, що мав свою структуру та діалектично впливав на політичні рішення партії та уряду (наприклад ідея поширення ВКП (б) СРСР ідей «пролетарської революції» у Фінляндії). Це дозволило провести історіографічний аналіз сутності складних процесів взаємовпливу міжнародних факторів на рівні окремих соціальних підструктур.

Метод періодизації. Розчленовування на періоди проведено з метою усвідомлення розвитку історіографічного процесу, виявлення нових тенденцій в інтерпретації актуальних аспектів буття міжнародних відносин на Півночі Європи в контексті бойових дій на радянсько-німецькому-фінляндському фронті і дипломатичному терені під час Другої світової війни.

Наукове дослідження історіографії радянсько-фінляндських відносин на фоні розпочатої Другої світової війни, порушення системи скандинавського нейтралітету і балансу, цінностей парламентської демократії, прав людини і особистих свобод на тлі переважання тоталітарних і авторитарних тенденцій як і будь-якого надскладного соціокультурного феномену, передбачає комплексний, міждисциплінарний аналіз за допомогою методологічного інструментарію соціально-гуманітарних дисциплін.

На сьогодні в українській історичній науці йде процес пошуку нової наукової методології. Широкого поширення набула методологія історичної антропології, що поставила перед собою завдання синтезу всієї історичної дійсності у фокусі людської свідомості (у суб’єктивної реальності).

Сутність її полягає у розкритті подій та явищ через джерела особового походження. Особлива увага приділяється тим джерелам, що являють собою свідчення пересічних осіб, історичний процес з цієї точки зору до недавнього часу не вивчався. Для історіографічного аналізу історична антропологія важлива як засіб верифікації історіографічних концепцій та для оцінки образу минулого в суспільній свідомості, що притаманний тому чи іншому історіографічному етапу. У дослідженні проведено історіографічний та методологічний аналіз праць, які побудовані на використанні цього методу, виділено переваги та недоліки його застосування у працях з даної тематики.

Отже, застосування загальнонаукових методів забезпечило побудову системи логічно обґрунтованої та фактично підтвердженої доказової бази з розкриття ґенези та сутності історіографічних інтерпретацій радянсько-фінляндських відносин. Методологія нашого дослідження цілком відповідає його міждисциплінарному характеру.

РОЗДІЛ 2. ІСТОРІОГРАФІЯ РАДЯНСЬКО-ФІНЛЯНДСЬКИХ ВІДНОСИН НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

2.1. Основні напрями і надбання досліджень історії «Зимової війни» 1939–1940 рр.

Наукове дослідження проблем, пов'язаних з радянсько-фінляндськими відносинами напередодні Другої світової війни, зберігає свою актуальність. Пояснюється це, насамперед, тим, що основні питання, пов'язані з міжнародно-правовим статусом Фінляндії, проблеми безпеки радянсько-фінляндського кордону, демографічні, етнографічні контакти між СРСР та Фінляндією визначили в радянській і фінляндській історіографічній думці дві тенденції, які до 1991 р. радянська історіографічна версія виходила з того, що правлячі кола Фінляндії, так звані «фінські білобандити», ставили собі на мету знищення радянської державності з 1917 р., безумовний фінляндський антибільшовизм, боротьба за створення «Великої Суомі» (інтегрування фіно-угорських народів СРСР у єдину державу під патронатом Гельсінки), в той же час, як фінлянська історіографічна думка вказувала на те, що на маленьку, миролюбиву, нейтральну країну Північної Європи здійснив агресію її східний сусід, поставивши за мету відновити країну у складі чи то союзної радянської республіки, чи комуністичного сателіта, за прикладом країн Балтії, Центральної і Південної Європи [548; 549; 551]. Закінчення ідеологічного диктату з боку партійно-державного керівництва СРСР у 1991 р. ознаменувало початок настання нового періоду дослідження радянсько-фінляндських відносин, що відносяться до пострадянського періоду російської історіографії радянсько-фінляндських відносин під час Другої світової війни. Зарубіжна історіографія поділяється на німецьку та англо-американську в залежності від аналізу того чи іншого аспектів німецько-фінляндських чи радянсько-фінляндських відносин в контексті розвитку подій напередодні та під час Другої світової війни, при цьому треба відзначити, що узагальнюючих праць німецьких дослідників більше, ніж їх англо-американських колег (відзначається тенденція видання англійською мовою на території країн ЕС та США праць фінляндських дослідників, перекладених англійською мовою, в той же час, як власне англо-американських фахівців цікавлять здебільшого біографічні

портрети діячів Фінляндії і участь фінських збройних сил у війні проти Радянського Союзу). В даному розділі розглядається проблеми періодизації участі Фінляндії у Другій світовій війні у історіографічних концепціях, дискусія щодо вступу СРСР у війну проти Фінляндії у працях науковців фінляндської, радянської, пострадянської російської, української вітчизняної, англо-американської, німецької історіографії, показати відмінність у поглядах на конфлікт між СРСР та Фінляндією радянською, пострадянською російської історіографії протиставляючи їй напрацювання західної історіографічної думки (фінляндської, німецької, англо-американської).

Радянсько-німецькі переговори, як відомо, завершилися підписанням 23 серпня 1939 р. радянсько-німецького пакту про ненапад [279, с. 295-320; 294, с. 366; 202, с. 126; 233, с. 33-37; 287, с. 25-26; 151, с. 233-235; 127, с. 27; 105, с. 49-50; 113, с. 41-42]. Російські радянські та пострадянські історики (В. Я. Сіполс, Р. Ф. Іванов) вказують на той факт, що то були вимушені, але необхідні рішення. Так чи інакше пакт розв'язав Сталіну руки і дозволив діяти енергійніше щодо Фінляндії і «балтійського питання» [144, с. 51; 246; 247; 248]. Як підкреслює британський історик М. Хейстингс у своєму дослідженні «Друга світова війна: Пекло на землі»: «…Деякі історики прийняли післявоєнну радянську концепцію, згідно якої СРСР до 1941 р. був нейтральною державою. Це невірно. Сталін боявся Гітлера і розумів, що рано чи пізно зіткнення з ним не уникнути, але в 1939 р. прийняв історичне рішення підтримати германську агресію в обмін на запропоноване нацистами розширення радянської території Радянського Союзу. Які б вибачення не винайшов згодом радянський керівник, нехай його війська ніколи не билися пліч-о-пліч з вермахтом, радянсько-німецький договір започаткував співпрацю, яка тривала, поки Гітлер не виявив своїх істинних намірів, приступивши до операції «Барбаросса» [286, с. 15]. А німецькі історики В. Хеделер та Ш. Дітц відмічають наступне: «Після підписання пакту про ненапад від 23 серпня 1939 р., по словам Молотова і Ріббентропа, почалася нова ера в германо-російських стосунках. Сталін в телеграмі міністрові закордонних справ від 25 грудня 1939 р. посилається на «дружбу, скріплену кров'ю» і завірив в тому, що Радянський Союз ніколи не зрадить свого партнера за договором. З цієї миті в радянській пропаганді настав небачений досі перелом» [287, с. 58].

Іншої думки дотримується німецький військовий історик Р.-Д. Мюллер [199]. Він пише, що «угода від 23 серпня 1939 р. спочатку була, таким чином, не більше ніж «Угода про мораторій» («Stillhalteabkommen») між двома сторонами. Це був результат шахового цугцванга – складного безвихідного становища, в яке Гітлер загнав себе сам в результаті зміни політики по відношенню до Польщі і яке Сталін майстерно використав у власних інтересах, …оскільки з 1935 р. обоє [Гітлер і Геринг. – прим.] активно виступали за концепцію проведення антирадянської інтервенціоністської політики і, на противагу цьому, за співпрацю з Польщею, Англією і Японією. Якщо з цієї концепції випаде Польща і позиція Японії залишатиметься невизначеною, то виникне крайня необхідність прив'язати до себе Англію» [199, с. 202-203]. Р.-Д. Мюллер вважає, що західні країни сприяли гітлерівській агресії на Схід і, відхиляючи ідею Сталіна про організацію єдиного антифашистського фронту держав, тим самим сприяли укладання його альянсу з нацистами. Розділ Східної Європи між двома диктаторами був справою часу і тому не дивно, що гітлерівська Німеччина отримала Польщу, а Радянський Союз – країни Балтії, Західну Україну, Західну Білорусь і готувався до швидкої анексії Фінляндії.

Досліджуючи німецько-радянські відносини у 1920–1930-х рр., російська дослідниця Ю. З. Кантор вважає, що головна суперечка під час підписання пакту виникла через пропозицію нацистської Німеччини, за якою Фінляндія, Естонія, а також північна і східна частина Латвії потрапляли в сферу впливу СРСР, тоді як південно-західна частина Латвії та Литва належали до впливу Німеччини [151, с. 237]. У Польщі, як вже нам відомо, межова лінія між сферами впливу двох країн мала проходити по рікам Нарва, Сян і Вісла.

О. Вехвіляйнен вказує, що Сталіну цього було замало і він вимагав усю Латвію [113, с. 42]. В опублікованому збірнику документів [45] російським емігрантським істориком Ю. Г. Фельштинським вказується на німецько-радянські переговори, на які звертали увагу зазначені вище Вехвіляйнен і Г. Мейнандер. Ось власне німецький дипломат фон В. Блюхер вказував у телеграмі 27 вересня 1939 р. з Ґельсінкі до Берліну: «Міністр закордонних справ [Фінляндії] повідомив мене про вимоги, пред'явлених Росією до Естонії, і зауважив, що Фінляндія готова поліпшити свої

відносини з Росією, але ніколи не прийме подібних вимог, навіть якщо дійде до гіршого. Я вказав на різницю в положенні Естонії та Фінляндії і порадив Міністру закордонних справ забезпечити безпеку своєї країни, поліпшивши відносини з Німеччиною і з Росією. Міністр закордонних справ погодився з цим; він вказав на повне зникнення британського впливу на Балтиці. Блюхер» [45, с. 8]. Фінляндське керівництво, на думку О. Вехвіляйнена, було поставлено перед дилемою: прийняти радянські умови, порівняно помірковані, ніж за умовами Паризького миру 1947 р., чи категорично відмовитися від угоди, бачачи перед собою анексовані прибалтійські країни [113, с. 57].

Г. Мейнандер, вважає, в той час як нацистська Німеччина, окупувавши Польщу, вела з західними союзниками позиційну війну на Західному фронті, увесь тягар Другої світової війни перемістився на радянсько-фінляндський кордон [187, с. 156]. Радянський Союз напав, за міркуваннями Г. Мейнандера, на Фінляндію головним чином через побоювання Й. Сталіна, що територію країни використають в якості плацдарму для нападу на Ленінград. В цьому фінляндський дослідник в принципі погоджується з радянськими і російськими колегами (зокрема з професорами М. І. Баришніковим, В. М. Баришніковим, П. П. Севостьяновим, В. Г. Федоровим і ін.), але висловлює свою думку, що фіни відмовили на переговорах Радянському Союзові через комуністичну агітацію і спробу повалення демократичного уряду в країни (в радянській історіографії ці переслідування називали не інакше як проявами «фінляндського фашизму», хоча як відомо профашистські і пронацистські виступи були придушені на початку 1930-х рр.) [187, с. 147, 156]. Мейнандер, тим не менше, погоджується з тим, що фінляндський уряд симпатизував нацистській Німеччині, але не так, як стверджували його радянські колеги.

30 листопада 1939 р. почалася сумнозвісна «Зимова війна» [442, с. 74-75]. Ще 29 листопада 1939 р. народний комісар іноземних справ СРСР В. М. Молотов виступив на радіо з промовою такого змісту: «Громадяни та громадянки Радянського Союзу! Ворожа у відношенні до нашої країни політика теперішнього уряду Фінляндії змушує нас прийняти негайно заходи щодо забезпечення зовнішньої державної безпеки» [46, с. 110]. В. Єрфурт так зазначив початок збройного конфлікту між СРСР

та Фінляндією: «Так як висунуті Радянським Союзом вимоги щодо поступок на рахунок територій (Карельського перешийка з містом Віипурі [Виборгом] та островів у Фінській затоці не були задоволені фінською стороною, то 30 листопада 1939 року з раптового нападу радянських збройних сил на суші, на морі та в повітряному просторі на територію Фінляндії для фінів почалася Друга визвольна війна, яку часто називають Зимовою війною» [75, с. 14]. Американський журналіст та публіцист У. Ширер так записав в своєму щоденнику стосовно початку війни: «Радянський Союз напав на Фінляндію! Вчора бомбардувальники повітряно-десантних військ «червоних» атакували Ґельсінкі, загинуло сімдесят п'ять цивільних осіб та декілька сотень поранено. Великий захисник робітничого класу, полум'яний агітатор проти «фашистської агресії», праведний борець за «добропорядне» та точне дотримання договорів» (цитата з промови Молотова місячної давнини) накинувся на найбільш порядну та діючу крихітну демократію в Європі, порушивши купу «урочистих» зобов'язань. Усі моральні основи в міжнародних відносинах, які закладали для себе Ради в останні десятиліття, зруйновані як картковий будинок. Сталін поставив себе на одну дошку з Гітлером, Муссоліні та японцями. Радянська зовнішня політика опинилася такою ж «імперіалістичною», як і царська. Кремль зрадив революцію» [74, с. 234-235]. Спогади У. Ширера відображують лише частину думки тогочасного американського суспільства, для якого початок війни між Радянським Союзом та Фінляндією виявився справжнім шоком. Іншу реакцію англосаксонського світу донесли до нашого часу науковці і шукачі.

О. Вехвіляйнен [113; 344]зазначає, що радянсько-фінляндські переговори в Москві почалися 12 жовтня 1939 р. відразу наштовхнулися на гострі камені: радянські пропозиції про укладення договору про оборонний союз і взаємодопомогу між СРСР і Фінляндією фінська делегація відкинула, оскільки фінська сторона ні за яких умов не хотіла віддавати в оренду півострів Ґанко, оскільки цей порт міг стати пунктом висадки десанту для захоплення Гельсінкі і усієї південної Фінляндії, відсунути межу від Ленінграда на карельський перешийок (а це означало б віддати створені укріплені рубежі оборонної лінії Маннергейма, які проходили якраз по цій території і позбавити Фінляндію надійного захисту на сході), крім того Радянський

Союз просить передати йому низку островів у Фінській затоці, яка прикривала захист столиці Фінляндії з півдня. На це фіни погодитися природно не могли, та офіційно у глави делегації Ю. К. Паасиківі не було повноважень для укладення офіційного договору [113, с. 45-51].

Російський сучасний історик В. Е. Молодяков [193; 194] притримується думки, що міжнародна ситуація, яка склалася навколо СРСР, ускладнилася антирадянською і профінською позицією фашистської Італії. Так, на початку грудня 1939 р. фашистська молодь Італії влаштувала так званий «Котячий концерт» новому повпреду Миколі Горєлкіну, після чого Молотов відкликав його для вручення вірчих грамот. У перших числах січня італійський посол Аугусто Россо залишає Москву «з промовами»; майже в один час зі столиці виїхали британський і французький посли, а їх країни, ритуально виключивши СРСР із Ліги Націй («Неминуче, але безглуздо», – зауважив з цього приводу Кадоган), почали планувати військову допомогу фінам [194, с. 227-228]. Про це згадував очевидець подій, радянський посол у Лондоні І. Майський, офіційно пояснюючи позицію СРСР: «Зима 1939 / 40 р. носила дуже бурхливий характер в англо-радянських відносинах. Вона ознаменувалася трьома хвилями антирадянського сказу, відокремлених один від одного невеликими проміжками більш спокійних настроїв» [62, с. 396]. Очевидно, що І. Майський критикував британський уряд за підтримку «фінляндських імперіалістів», а не уряду СРСР.

Радянський історик-міжнародник П. Севостьянов [250], аналізуючи складову проблеми, зачіпає фінляндське питання не тільки з європейського боку, але й США. Президент США Ф. Д. Рузвельт, на його думку, знайшов доречним втручатися в питання радянсько-фінляндських відносин. У своєму посланні 12 жовтня 1939 р. на ім’я Голови Президії Верховної Ради СРСР Ф. Рузвельт брав під захист ідеї фінського суверенітету. У відповідь президенту США було направлено послання Голови Президії Верховної Ради СРСР М. І. Калініна, в якому радянське керівництво у вкрай грубій формі заявляло, що: «захисникам» суверенітету Фінляндії нагадувалося, що «державна незалежність Фінляндської республіки була визнана вільним волевиявленням Радянського Уряду» [250, с. 97]. Таким чином, Сполучені Штати

Америки негативно сприйняли звістку про напад Радянського Союзу на Фінляндію, тим самим підтверджуючи колективну думку радянських істориків відносно «імперіалістичної змови» країн Заходу проти СРСР.

Т. Бартеньев і Ю. Комісаров (Дерябін) аналізуючи питання про укладення нового радянсько-фінляндського договору про взаємодопомогу, пишуть, що ця проблема виникла уперше в квітні 1938 р., коли радянське керівництво «в цілях забезпечення безпеки Ленінграда і усієї північно-західного кордону в неофіційному порядку запропонувало уряду Фінляндії почати переговори про укладення пакту про взаємодопомоги на випадок, якщо б нацистська Німеччина через територію Фінляндії спробував напасти на Радянський Союз» [89, с. 73]. У лютому 1937 р. міністр закордонних справ Фінляндії Р. Ґолсті відвідав Москву і отримав питання наступного характеру: як поступить Фінляндія, якщо яка-небудь третя держава спробує напасти на СРСР через її територію. В якості альтернативи, як відмічають вище вказані Бартеньєв і Комісаров, поставлено питання про обмін частини фінляндської і радянської територій в цілях «забезпечення безпеки Ленінграда». Як вважають Т. Бартеньєв і Ю. Комісаров, «фінляндська реакція втягнула країну в антирадянські авантюри великих імперіалістичних держав», результатом яких стала радянська-фінляндська війна 1939–1940 рр. і участь Фінляндії у війні проти Радянського Союзу 1941–1944 рр. на стороні нацистської Німеччини (так автори з позиції офіційної радянської історіографії 1970–х рр. називають «Зимову війну» і «Війну-продовження» Фінляндії проти СРСР). Перший конфлікт, на думку авторів, «став наслідком антирадянської провокаційної політики тодішніх правлячих кіл Фінляндії» [89, с. 41]. Відносно другого – автори погоджуються з фінляндськими істориками 1940–х–1970–х рр., що кампанія 1941–1944 рр. була «поза сумнівом агресивною війною. ...Фінляндія знаходиться у військовому союзі і пов’язана загальною долею з Німеччиною, вона являється цілком і повністю державою «Осі» і на повному ходу скачується до гітлеризму» [89, с. 46]. Вони дійшли висновку, що радянський уряд прагнув врегулювати стосунки з Фінляндією і вирішити проблеми безпеки північно-західних кордонів СРСР, причому саме за допомогою договору про взаємну допомогу [89, с. 74].

Окрему увагу до вивчення історії утворення пакту «Осі», створення вогнищ Другої світової війни, діяльності дипломатій гітлерівських і антигітлерівських коаліцій держав треба приділити роботам радянського історика-міжнародника В. Л. Ісраеляна [145; 146; 147; 148]. Для нас безумовний інтерес викликає дослідження співпраці з нацистською Німеччиною в роки Другої світової війни Фінляндії. Автор вказує на причини вступу буржуазно-демократичної республіки в пакт, що стало наслідком так званої «Зимової війни» між Радянським Союзом і Фінляндією [147, с. 133]. Велика увага в роботах приділена джерелознавчій базі (використання «Документів зовнішньої політики нацистської Німеччини»). Висловлюється точка зору, що у Берліні були розчаровані результатами невдалої для фінів радянсько-фінляндської війни, оскільки прямо визнавалося те, що це «серйозне послаблення позиції Німеччини у Фінляндії і великий виграш Радянського Союзу в районі Балтійського моря» [147, с. 134].

Безперечною гідністю роботи є те, що вказується на економічну зацікавленість Третього рейху, зокрема до фінляндської стратегічної сировини. Розглядається військова підоснова підготовки спільного військового походу Фінляндії і нацистської Німеччини проти СРСР в червні 1941 р. Також поза сумнівом цікавою є, з точки міжнародних відносин, критика дослідника стосовно «вимушеного», «оборонного характеру» фінляндсько-радянської війни 1941–1944 рр. Автор, використовуючи зарубіжну літературу і джерела, доводить, що вступ Фінляндії в радянсько-німецьку війну був безповоротним фактом, що відбувся, і природно не носило так званого «вимушеного характеру». У роботах показано поглиблення співпраці між СРСР і країнами антигітлерівської коаліції, іноді принципові розбіжності і розбіжності в позиціях СРСР, США і Великобританії в даному випадку з фінляндського питання (Великобританія оголосила війну Фінляндії тільки 25 листопада 1941 р.). Також розглянуто процес поглиблення кризи між Фінляндією і блоком країн «Осі» під час Другої світової війни і висловлено думку про вихід Фінляндії з війни і позиції її уряду під час переговорів про перемир’я восени 1944 р.

О. М. Носков констатує у своїх роботах, що англо-французькі союзники почали планувати «агресію» проти Радянського Союзу ще до оголошення війни в жовтні

1939 р. [209; 210; 211; 590; 591; 592] Як і його радянські колеги, він вважав, що дії, насамперед, Великобританії були продиктовані побоюванням, що після німецько-радянського зближення, після підписання пакту Молотова-Ріббентропа, німці будуть використовувати військово-морські бази СРСР у Прибалтиці і в Скандинавії з метою подальшої блокади Британських островів «чужими руками Англія збиралася воювати і на скандинавському плацдармі, тим більше що з Фінляндії надходили обнадійливі для англійських кіл повідомлення» [209, с. 47]. Для О. М. Носкова планування штабів Англії і Франції прийняти участь у радянсько-фінляндській війні 1939-1940 рр. – це в першу чергу «спроба змінити характер війни, практично не цікавлячись долею малих країн Північної Європи» [209, с. 47]. Дослідник заперечував факти ведення агресивної війни з боку СРСР, підкреслюючи, що західні союзники займалися підготовкою перетворення Скандинавії в антирадянський плацдарм бойових дій, направлених проти Радянського Союзу [209, с. 47-60; 210, с. 36-46; 590, с. 13-14]. Власне скандинавський плацдарм для «хрестового походу проти більшовизму» був відкритий, за міркуваннями О. М Носкова.

В. Б. Ушаков, історик-міжнародник, пише, що радянсько-фінляндська війна виникла в «результаті провокацій, при якій Радянський Союз вимушений був зробити заходи, щоб перешкодити використанню території Фінляндії як плацдарму для антирадянської війни» [277, с. 190]. Природно, автор перебуває під впливом хрущовської історіографії радянського періоду і дає таку оцінку подіям, що відбуваються. Дослідник припускав, що західні держави виношували плани перетворення Радянсько-фінляндської війни в Радянсько-німецьку війну, що втім могло мати сенс, оскільки Англія і Франція затягували надання допомоги Фінляндії: цілком можливо вони вважали, що можна розірвати радянсько-німецький пакт про ненапад. Військова допомога Фінляндії була надана з боку нацистської Німеччини, «але на відкриті військові дії вони не зважилися», відмічає В. Б. Ушаков [277]. «Успішні дії» радянських військ привели, як вважає дослідник, до укладення мирного договору між СРСР і Фінляндією. «Темні розрахунки гітлерівської дипломатії на використання радянсько-фінляндського конфлікту у своїх агресивних цілях, таким чином, повністю провалилися», – пише історик-міжнародник [277, с. 190]. Проте ця

поразка, на думку Ушакова, сприяла перетворенню Фінляндії на сателіта нацистської Німеччини. «Були розроблені і відповідні плани військових операцій проти СРСР за участю Фінляндії – «Блакитний песець», «Північний олень», «Чорнобура лисиця». З 25 травня 1941 р. відбувалися переговори між германським і фінляндським генштабами про участь Фінляндії у військових діях проти СРСР», – відмічає Ушаков [277, с. 223].

Інтенсивність боїв була такою сильною не тільки на суші, але й на морі. Ю. Мейстер, швейцарський військовий історик, так описував ефективність вогню радянських кораблів і слабкість фінляндської берегової оборони: «... було зроблено 18 залпів, потужні вибухові хвилі яких поховали знаряддя під масою землі, каміння та дерев'яних стовпів. Гарматні розрахунки були відкинуті в сторони» [634, S. 218]. Як потім згадував вже під час радянсько-німецької війни віце-адмірал Балтійського флоту В. П. Трибуц, хоча і з пропагандистською метою: «Коротка, але дуже жорстока війна 1939–1940 рр. з білофінами показала високі бойові і політико-моральні якості балтійських моряків. Нове покоління моряків було гідне батьків» [42, с. 262]. Маючи перевагу на морі, тим не менше, радянські військово-морські сили не змогли повністю блокувати постачання зброї, спорядження, харчів з території Скандинавії до Фінляндії, хоча в радянській військово-історичній мемуаристиці і літературі висловлена інша точку зору.

О. В. Чернишова [292], історик-скандинавіст, зазначала, що початок військових дій між Фінляндією та Радянським Союзом поставив Норвегію у важке становище, тому що уряд країни розглядав перенесення бойових дій в Північну Норвегію [292]. Нацисти серйозно підігрівали ці чутки, так, наприклад, один високопоставлений співробітник Міністерства закордонних справ Німеччини заявив стосовно того, що росіяни завоюють Фінляндію, наступними стануть незамерзаючі порти Норвегії. Внаслідок цього Норвегія посилила свої військові приготування на півночі [275, с. 189], підтверджуючи її думку, пише норвезький історик У. Рісте. Важливу роль у військовому конфлікті між СРСР і Фінляндією зайняла Швеція. Позиція шведського прем'єр-міністра Ханссона на переговорах свідчила про те, що політика скандинавського нейтралітету повністю виключала втручання в радянсько-шведський

конфлікт. Праві круги наполягали, щоб відношення Швеції до Фінляндії не фіксувалося заздалегідь, як відмічає історик О. Чернишева, а визначалося в майбутньому «життєвими інтересами Швеції і розвитком подій» [292, с. 39]. Ханссон рішуче відмовився включити це доповнення в програму уряду, але погодився залишити його у кінці програми як особливу думку консерваторів. В якості неодмінних умов він вимагав унеможливити озброєння шведських добровольців з державних запасів і дозволяти військовослужбовцям вирушати добровольцями тільки з урахуванням потреб збройних сил своєї країни. При цьому він гарантував доброзичливе відношення до всякого роду іншої допомоги, що надавалася Фінляндії.

В «Історії Швеції» [408] під редакцією академіка О. С. Кана простежується чимало сторінок, присвяченим подіям радянсько-фінляндської війни 1939–1940 рр. Хоча офіційно Швеція тримала нейтралітет, шведський уряд так чи інакше був втягнутий у військовий конфлікт, так як головним завданням уряду країни було її забезпечення необхідними товарами в умовах війни і блокади [408, с. 489]. Автори наукового видання вказують, що скоріше за все позиція Швеції була позицією «воюючої країни», займаючи при цьому різку антирадянську позицію. Швеція активно допомагала Фінляндії в боротьбі з Радянським Союзом у військово-матеріальному плані, в той же час шведська дипломатія намагалася досягнути порозуміння між двома країнами [408, с. 490]. Незважаючи на підтримку Фінляндії, шведи, тим не менше, як вважає авторський колектив, відмовили у допомозі Англії і Франції у транзиті військ через її територію, ймовірно побоюючись погіршення відносин з Радянським Союзом. Саме на думку дослідника Г. Н. Фарафонова, тиск шведського уряду на фінляндський і привів до укладання мирного договору 12 березня 1940 р., запобігши зіткненню великих держав на фінляндській і шведській землі в період так званої «Зимової війни» [408, с. 491].

В біографічній праці про О. М. Коллонтай [295, с. 158-160], З. С. Шейніс, висвітлюючи її дипломатичну діяльність, вважає, що «саме реакційні сили Фінляндії спровокували війну з СРСР». Спираючись на особисті свідчення і радянські архівні джерела, автор наголошує на підтримці Швецією Фінляндії, вказуючи на так званий «мюнхенський» характер дипломатії Швеції. Саме завдяки діяльності

О. М. Коллонтай в Швеції, її таємні переговори з Міністром іноземних справ королівства Гюнтером, посередником Фінляндії у Стокгольмі, актором Карлом Герхардом, фінляндською письменницею Хеллою Вуолійокі вдалося досягнути компромісу з фінляндською стороною і тому, власне, був укладений мир 12 березня 1940 р. [295, с. 160], як зазначає З. С. Шейніс.

Американський історик А. Шварц [339] вважає, що англійський уряд працював над так званим «перемиканням війни», намагаючись заручитися підтримкою США в радянсько-фінляндській кризі 1939–1940 рр. В доказуванні своєї теорії він приводить те, що під час війни англійський посланець в Гельсінкі Том Сноу зробив американському посланцеві пропозицію, щоб США розірвали дипломатичні відносини з Радянським Союзом. «Він говорив, що потім стосунки розірвуть Англія і Франція і, вкрай ймовірно, що це зробить дію на Німеччину, яка є зараз союзником більшовицької Росії», – вказує Шварц [339, p. 29]. Тим не менш, на думку Шварца, США, окрім дипломатичної і фінансової підтримки фінляндського уряду, не надали йому серйозної допомоги, побажавши не змінити свою офіційну позицію щодо Другої світової війни в Європі: Америка поки ще була нейтральною країною.

Ф. Д. Волков займався вивченням зовнішньої політики Великобританії і радянсько-англійськими стосунками в 1920–1940-і рр., досліджуючи з офіційної радянської історіографічної позиції маловідомі сторінки Другої світової війни [116; 117; 118; 119; 120]. Автор робить висновок, що завданням Англії, Франції і США було перетворення радянсько-фінляндського військового локального конфлікту на «об’єднаний похід капіталістичних країн проти СРСР» [117, с. 305]. Як і його колеги, Волков пише про експедиційний корпус, який Англія і Франція вирішили надіслати «під приводом допомоги фінам почати війну проти СРСР». Корпус сформували в Лондоні, для чого створюється спеціальне «бюро допомоги Фінляндії». Серед відомих організаторів такої «допомоги», автором називається лорд Плімут, Джордж Макдон, колишній голова федерації британської промисловості, голова англо-фінляндского товариства, глава англійської військової розвідки [117, с. 306]. Ф. Д. Волков вважає, що замість того, щоб на Західному фронті вести боротьбу проти військ нацистської Німеччини, у Лондоні і Парижі восени 1939 і навесні 1940 рр.

розроблялися плани нападу на СРСР не лише з півночі, з території Фінляндії, але і з півдня – з Близького Сходу у напрямі Баку. Причому цей план розроблявся ще 22 вересня 1939 р. (тобто ще до початку радянсько-фінляндської війни, навіть до стадії жовтневих переговорів в Москві. – прим.). До антирадянського блоку повинні були увійти Туреччина, Іран, Балканські країни (Румунія, Греція, Югославія), країни Скандинавії (Швеція і Норвегія, відомі своєю підтримкою Фінляндії. – прим. авт.) [117, с. 307-308]. Створення цього блоку, на думку Ф. Д. Волкова, призвело до того, що «...англійські і французькі політики завдавали серйозного збитку національним інтересам Англії і Франції, заважали боротьбі волелюбних народів проти фашистських агресорів» [117, с. 310]. Розгром Фінляндії (у монографії «білофинської воєнщини» – прим. авт.) мав велике значення для створення єдиного фронту «оборони СРСР» проти нацистської агресії. А мирний договір з Фінляндією став «важливим внеском в справу оборони не лише СРСР, але і усіх демократичних країн для відбиття фашистської агресії» [117, с. 314].

Співробітник військово-історичного управління армії США і секції прикладних соціологічних досліджень Колумбійського університету Е. Ф. Зімке (Земке, Цімке) присвятив свою статтю [357] рішенню німецького командування щодо вторгнення до Норвегії і Данії [357, с. 74-98]. Фахівець наводить чимало конкретного фактичного матеріалу, вказуючи, що для Гітлера і нацистського керівництва контроль над північними скандинавськими країнами був важливим через торгівлю у затяжній війні [357, с. 75]. Коли почалася війна між СРСР і Фінляндією, симпатії західних союзників були на боці останньої. Нацистська Німеччина, зв’язана угодою з Радянським Союзом, займала чіткий нейтралітет (а не надавала допомогу в обмеженій кількості, як стверджувала радянська історіографічна думка). Навпаки, ця позиція Німеччини викликала різкі антинімецькі настрої в країні [357, с. 80]. Дії Радянського Союзу ж, по Зімке, викликали підготовку організації антибільшовицької військово-морської експедиції, що не могло не викликати стурбування у радянського керівництва. Для Гітлера ж закінчення радянсько-фінляндської війни у березні 1940 р. означало пришвидшення підготовки окупації Данії і Норвегії [357, с. 91] з метою оволодіння і контролю над Скандинавією, що, як пише Зімке, мало допомогти

нацистській Німеччині перемогти у війні. Захоплення території Норвегії дозволило німцям укласти союз з прагнучою до реваншу Фінляндією і організувати з її території наступ на Мурманськ влітку 1941 р. [357, с. 98] Як бачимо, ідеї Е. Ф. Зімке, хоча не підкріплені істотно джерельною базою, мали резонанс.

Концепцію скандинавського плацдарму для нападу Англії і Франції на СРСР висловлював і радянський історик О. М. Некрич у своїй книзі «Війна, яку називали «Дивною» [203]. Він писав: «Переговори почалися під час радянсько-фінляндської війни і повинні були, мабуть, по задумах з ініціаторів їх, привести до угоди між капіталістичними державами, спрямованої проти СРСР. Проте в середині березня був підписаний мирний договір в Москві і військові дії між СРСР і Фінляндією були припинені. Тим самим і використання фінляндського плацдарму відпадало» [203, с. 95]. На думку О. М. Некрича, розбіжності між позицією Англії, Франції і скандинавськими країнами і привели до того, що оперативний план західних союзників щодо втручання у радянсько-фінляндську війну не був реалізований.

Дослідження Ю. В. Борісова, радянського історика-франкознавця, присвячені головним чином зв’язкам між Францією і СРСР [103; 104]. Радянсько-фінляндську війну автор називає «антирадянською провокацією», вказуючи на те, що французьке керівництво стало на бік Фінляндії, а не Радянського Союзу, втім детально не пояснюючи чому власне так відбулося. В той момент, коли над Францією нависла смертельна загроза нацистського поневолення, французький уряд на чолі з Даладьє спільно з англійським організовував антирадянську військову експедицію [104, с. 98]. Поразка фінляндських військ, на думку Ю. В. Борісова, призвела до того, що провалився цей спільний задум, який мав на меті консолідувати воюючі сторони англо-французьких союзників і блок «Осі» [104, с. 90-101]. Зрозуміло, що Ю. В. Борісов висловлював офіційну позицію радянської історіографії, яка власне категорично заперечувала будь-які агресивні дії СРСР проти Фінляндії під час Другої світової війни.

В. О. Рижиков у своїх працях [239; 240] вважає, що Англія, Франція і США не вели активних військових дій проти Німеччини, оскільки сподівалися прийти до угоди з Гітлером і зберегти військову потужність вермахту для боротьби з СРСР.

Рижиков зазначає в роботі щодо початку конфлікту з Фінляндією: «антисовєтизм британських імперіалістів особливо яскраво проявився у зв'язку з радянсько-фінляндським озброєним конфліктом. Природно, що радянський історик-міжнародник перекладає усю провину за конфлікт, що розгорнувся, на уряд Великобританії, вказуючи, що: «лондонські керівники зробили все, щоб зірвати радянсько-фінляндські переговори, пов'язані з врегулюванням питання про безпеку радянського кордону в районі Ленінграда. Більш того, Англія і Франція почали надавати різну (у тому числі військову) допомогу «білофінам» і підштовхувати їх до війни проти СРСР». Дослідник, використовуючи британські архівні документи, виявлені їм під час наукового відрядження до Лондона, перебільшує міру англо-радянської ескалації конфлікту в 1939–1940 рр.

Його припущення відносно військово-повітряних ударів Англії і Франції по радянських нафтових центрах (Баку, Туапсе, Грозний), експедиції англо-французького флоту в 1940 р. і наземні військові дії проти СРСР з території Туреччини, Ірану і Афганістану цілком і повністю вписується в думку радянської офіційної історичної науки, котра вбачала англо-французьку допомогу Фінляндії як продовження політики щодо антагонізму цих країн відносно СРСР. Плани озброєного нападу на Радянський Союз, вважає Рижиков, були зірвані тим, що 12 березня 1940 р. у Москві був підписаний радянсько-фінляндський мирний договір. Автор вважає, що британський уряд замість того, щоб воювати з Гітлером, «навмисно доводив справу до війни з Радянським Союзом». Ціною за цю «помилку» стала «недооцінка загрози війни проти самої Англії», коли нацисти «захопили цілу низку країн Західної Європи і вийшли до портів на узбережжі Ла-Маншу, звідки готувалися до вторгнення у Великобританію».

Радянський вчений-міжнародник, Л. М. Іванов висловлював думку, що американський уряд був вороже налаштований проти Радянського Союзу, хоча і послав пропозицію про посередництво в радянсько-фінляндських переговорах [143, с. 65]. Американці, на його думку, хотіли зірвати радянсько-фінляндські дискусії про статус Карельського перешийка і пересування кордону від Ленінграда на декілька десятків кілометрів вперед. Використовуючи мемуари Корделла Хелла, Іванов

приходить до думки, що зустріч між згаданим держсекретарем США і посланцем Фінляндії в США Прокопом привела до початку фінансування закупівель Фінляндією в США зброї і військових матеріалів, наданні фінам американської військової позики. Уряд США надав Фінляндії значну допомогу, приймаючи замовлення на літаки, стрілецьке озброєння, боєприпаси. На СРСР, підкреслює Л. М. Іванов, США ввели так зване «моральне ембарго», яке полягало в забороні на продаж Радянському Союзу літаків, алюмінію, молібдену, нікелю, вольфраму і інших стратегічних товарів [143, с. 66]. Країни «Осі» таємно поставляли зброю Фінляндії, попри те, що у німців з радянським урядом був укладений договір про ненапад, а у італійців – торгівельна угода [143, с. 67]. Головний же акцент Л. М. Іванов робить на плануванні організації англо-французької військової експедиції, яка повинна була відкрити військові дії проти Радянського Союзу з метою допомоги Фінляндії на півночі і півдні Європи. Заради цього, пише дослідник, Англія і Франція уклали військовий союз з Туреччиною 19 жовтня 1939 р. Згідно з ним Туреччина повинна була вступити у війну, якщо на одного з союзників нападе яка-небудь середземноморська держава. Проте, Туреччина не вступила в 1939 або 1940 рр. в Другу світову війну попри те, що фашистська Італія оголосила війну Франції 10 червня 1940 р. [143, с. 68, 102] Підводячи підсумок радянсько-фінляндській війні, Л. М. Іванов пише, що «правлячі кола США підтримали англо-французькі плани війни проти СРСР. Американська пропозиція про посередництво, зроблена у момент радянсько-фінляндських переговорів, поза сумнівом, заохочувала ворожу СРСР позицію уряду Фінляндії і сприяла в деякій мірі зриву цих переговорів» [143, с. 70].

В. Г. Трухановский [271; 272; 273] вважає, як і його колеги міжнародники, що радянсько-фінляндська війна 1939-1940 рр. була розв’язана «імперіалістичними колами Англії», які хотіли припинити війну між Англією і Німеччиною з тим, щоб спільно виступити проти СРСР [272, с. 91]. Англійські правлячі кола, як відмічає дослідник, зробили усе можливе, щоб між СРСР і Фінляндією почалася війна. По-перше, на його думку, вони «зробили усе можливе, щоб переговори про врегулювання радянсько-фінляндського кордону не закінчилися успішно». По-друге, уряди Англії і Франції почали надавати Фінляндії військову допомогу задовго до

того, як почався військовий конфлікт (з червня 1939 р., відправка військового майна у Фінляндію на загальну суму більше 40 млн. дол.) [272, с. 92-93]. І нарешті, по-третє, Англія і Франція «припускали відправити на фінляндський фронт свій експедиційний корпус», рішення про відправку якого приймалося ще з 19 грудня 1939 р. [272, с. 94] Автор підкреслює, що які б не були «наміри Англії восени 1939 р. – будь вони здійснені – привели б до розв'язання війни проти СРСР» [272, с. 95]. Це, Трухановский вважає, свідчило про те, що уряди Англії і Франції розраховували, що одночасно з війною проти СРСР в цю кампанію будуть залучені інші держави [272, с. 96]. Свої плани англійський і французький уряди не встигли здійснити, оскільки фіни, незважаючи на обіцянки і «підбурювання», підписали 12 березня 1940 р. мирний договір з Радянським Союзом [272, с. 99].

В. Г. Трухановский дотримується версії, яка включає в себе дві причини. Перша полягає в тому, що Фінляндія була розбита і не могла продовжувати військові дії. Друга причина, як вказує дослідник, була рішенням фінляндського уряду, який вважав, що «прибуття корпусу перетворить Фінляндію на іграшку авантюристських імперіалістичних кругів, що принесе країні незліченні лиха» [271]. До того ж уряд СРСР попросив 22 лютого 1940 р. Великобританію виступити посередником в розв'язанні радянсько-фінляндської кризи. Проте, англійці це відхилили і про що негайно повідомили фінів. У військовому відношенні уряди Англії і Франції планували військовий напад на СРСР не лише з території Норвегії і Фінляндії, як підкреслює історик, а й з районів Близького і Середнього Сходу, де були зосереджені великі військові сили. Припинення ж військових дій на півночі Європи позбавило, на думку Трухановского, Англію і Францію можливості використати цю територію для ведення війни проти СРСР. Природно, тепер місцем для завдання удару була вибрана Південно-Східна Європа. Союзники повинні були, спираючись на потужність Туреччини, завдати удару по нафтовим родовищам Кавказу. Що, проте, не було здійснено і звелося тільки до номінального розриву дипломатичних стосунків.

В. Г. Трухановский своїй іншій праці [271] також приділяє низку сторінок радянсько-фінляндській війні 1939–1940 рр. Він притримувався концепції, згідно якої «реакційні круги Фінляндії розв'язали радянсько-фінську війну», завдяки підтримці і

допомозі урядів Англії. Франції і США, метою яких був «хрестовий похід проти СРСР» [271, с. 316-318]. У Англії, на думку автора, склалася ситуація таким чином, що СРСР прирівняли до нацистської Німеччини, яка напала у вересні 1939 р. на Польщу. Робітничий рух виявився розколотим, англійська преса «докладала усіх зусиль, щоб зображувати СРСР агресивною державою» [271, с. 317]. Трухановский підкреслює велику кількість військових кредитів, озброєння, військового спорядження, яке англійський уряд послав у Фінляндію за час радянсько-фінляндської війни, деталізує розробку військовими штабами Англії і Франції планів військової операції проти Радянського Союзу з метою надання допомоги Фінляндії військово-повітрянями і військово-морськими силами союзників, які планували завдати ударів по радянським нафтопереробним підприємствах у Баку, Батумі, Поті і Грозному (Південному і Північному Кавказі), на Чорному морі з території Туреччини, з Ірану і Афганістану на суші. Причому Трухановский вважає, що напади повинні були пройти одночасно і несподівано [271, с. 320]. Трухановский, наводить слова з мемуарів генерала Гамелена, який писав про необхідність морської блокади на Чорному морі радянських військово-морських баз і кавказьких джерел нафти. Проте наступ німецьких військ 9 квітня в Скандинавії і потім 10 травня 1940 р. на Західному фронті зірвали остаточно і безповоротно військові плани і приготування союзників [271, с. 321].

Британський історик Л. Вудворд [349] писав про те, що «військовий кабінет повинен був зважити, виграємо ми або програємо, відрізавши російські центри постачання нафтою ціною війни з СРСР». Верховна військова рада англо-французьких військових союзників з кінця березня 1940 р. вивчала можливості військового нападу на СРСР із-за його агресії проти Фінляндії. Ця ідея розглядалася в установах англійських дипломатичних відомств в Туреччині, Угорщині, балканських країнах, фашистській Італії, а також у Форин офіс 8-11 квітня 1940 р. Але, як пише Л. Вудворд, «незабаром германські успіхи в Норвегії усунули можливості для практичного розгляду будь-якого проекту нападу на кавказькі нафтові джерела» [349, р. 29-31]. Для Вудворда період від 10 травня 1940 р. до 22 червня 1941 р. був періодом «дипломатії вичікування», тобто зусиль, що визначилися девізом «вижити

будь-якими засобами». Історик вказував, що літом 1940 р. англійці, які знали факти, «навряд чи вірили, що для Англії є багато шансів вижити, не кажучи вже про її кінцеву перемогу», тому можливість укладення перемир'я з німцями під час радянсько-фінляндської війни 1939–1940 рр. була не такою вже дивною ідеєю, як могла здатися на перший погляд.

В. Хеделер та Ш. Дітц [287], підкреслюють: «…Відтепер не нацистська Німеччина, а «плутократична» Англія і «космополітична» Франція вважалися паліями війни. В кінці грудня 1939 р. Комінтерн прийняв «Політичну платформу КП Німеччини». Вальтер Ульбрихт, що знаходився в еміграції в Москві, опублікував в газеті «Welt» від 9 лютого 1940 р. статтю, в якій використав тезу Сталіна про глибоку дружбу. Природно, він не забув в агресивному тоні продовжити полеміку проти верхівки соціал-демократії, назвавши її «соціал-фашистами». При цьому керувався названою «Політичною платформою». «Боротьба німецьких робітників проти агентів англійського імперіалізму, проти кліки Тіссена і її друзів серед соціал-демократичних і католицьких вождів в Німеччині жодним чином не означає блокування з націонал-соціалістським режимом і примирення з поневоленням Австрії і Чехословаччини. Навпаки, саме ця позиція вимагає посилення боротьби проти всяких імперіалістичних спрямувань з боку пануючих в Німеччині кругів». Зі свого боку, німецькі соціал-демократи у багатьох заявах різко засудили німецько-радянський пакт, розділивши військові цілі Англії і Франції [287].

Проблему особистості Сталіна, своєрідне бачення концепції сталінізму в контексті новітньої історії Фінляндії розробив фінляндський вчений, професор Гельсінкського університету, Тімо Віхавайнен [114]. Автор проаналізував постать Сталіна і створеного їм тоталітарного режиму на фоні політичної історії Фінляндії середини XX століття, розглядаючи через цю призму російсько-фінляндські і радянсько-фінляндські відносини. Неодмінною перевагою книги було те, що у доступній формі, професор Вігавайнен, висвітлив досягнення фінляндської історіографічної думки, присвяченій даній тематиці, які, певним чином торкалися і політичної історії України XX ст.

В колі дослідження вченого опиняються ключові моменти історії радянсько-фінляндських відносин, серед яких «Зимова війна» 1939–1940 рр. і «Війна–продовження». Т. Віхавайнен приходить до думки, що «Зимова війна» була, безперечно, типово «сталінською війною», тісно пов'язаною з утвореною і керованою Сталіним політичною системою Радянського Союзу. Спровокована лідером російських більшовиків війна, як підкреслює Т. Віхавайнен, нанесла удар по престижу і політичній кар'єрі «вождя усіх часів і народів» [114, с. 120]. Розглядаючи безпосередньо сам конфлікт, автор робить правильний висновок, вказуючи на спробу «демократизації» Фінляндії Сталіним наприкінці 1939 р. На його погляд, саме провал переговорів восени 1939 р. привів до відмови радянського диктатора вирішити проблему з фінами військовим шляхом, а не дипломатичним. Спроба спиратися на Комуністичну Партію Фінляндії (КПФ) і утворений з його допомоги маріонетковий уряд т. зв. «Фінляндської Демократичної Республіки» на чолі з О. Куусіненом, є не чиним іншим, на думку автора, як проявом сталінської безпринципного тоталітарного мислення, яке абсолютно ігнорувало міжнародні угоди, домовленості, і використовувало людей як інструмент для виконання власних задумів. Втім можна не погодитися з твердженням професора Віґавайнена, який проводив паралель між 1918 р. (події Громадянської війни в історії Фінляндії) і радянсько-фінляндською («Зимовою») війною 1939–1940 рр., який вказує, називаючи спроби радянізації Фінляндії [114, с. 125].

Дослідник правильно визначає військово-мобілізаційні і технологічні спроможності Фінляндії, які завищували, зокрема, як радянські, так і російські історіографи [114, с. 148]. Фіни були, на думку дослідника, навчені тільки глибокої оборони, а не веденню наступальних операцій проти такого потужного противника, як Червона Армія. Втім, Т. Віхавайнен досить критично, що характерно для фінляндських науковців, оцінює можливості РСЧА. Пишучи, що Червона Армія до війни з Фінляндією взимку 1939–1940 рр. ні вела справжньої військової кампанії, не є зовсім достовірним. Незважаючи на низький бойовий показник кампаній проти Японії (Хасан 1938 р., Халхін-Гол 1939 р.), Польщі (вересень 1939 р.), Румунії (червень-липень 1940 р.), Червона Армія не була «глиняним колосом», як його

зображує автор, в дусі західноєвропейської наукової думки. Репресії 1937–1938 рр. послабили бойовий потенціал Червоної Армії, знищивши майже поголовно його кадровий військовий офіцерський склад, втім, навіть з урахуванням того факту, що озброєння радянської армії на початок 1940–х рр. застаріло, по кількісним показникам вона перевищувала жодну армію світу. Навіть загартований нацистський вермахт влітку 1941 р.

Закінчення «Зимової війни» 1939–1940 рр. Т. Віхавайнен охарактеризує, як досягнення сталінської мети любими засобами. Використовуючи мак'явеллістичні принципи, Й. Сталін спромігся розбити Фінляндію (втім не підкорити її), і анексувати частку її території, досягнувши головної мети – відсунувши кордон від Ленінграду на 32 кілометри, захопивши Виборг, Печенгу і змусивши фінів віддати півострів Ґанко для будівництва радянської військово-морської бази. На думку фахівця, це і була сталінська помилка, оскільки вважаючи, що він спромігся досягненню поставлених цілей, Сталін не побачив, що у Фінляндії він пробудив почуття національної образи, тим самим призвавши фінів на шлях реваншизму і союзу з гітлерівської Німеччиною. Таємні переговори у листопаді 1940 р. В. Молотова з А. Гітлером [114, с. 157] лише прискорили укладання військового альянсу між Фінляндією і нацистською Німеччиною, оформивши членство демократичної країни у блоці тоталітарних країн «Осі» (Гітлер передав умови Молотова до Гельсінкі і фінам стали зрозуміли апетити радянського керівництва).

Дослідниця країн Балтії О. Ю. Зубкова [141] відзначала основні напрямки політики радянського керівництва щодо країн Балтії і Скандинавії. На її думку, в стосунках з Фінляндією радянське керівництво понад усе турбувало питання надійності західних рубежів. Одним з найважливіших елементів стратегії СРСР в Європі, виробленій у кінці 1930–х рр., стали договори про військово-політичну співпрацю. Першою ланкою в оборонному ланцюзі став договір 1935 р. з Чехословаччиною. Через чотири роки Москва безуспішно намагалася зробити договори-гаранти з Францією і Великобританією, що зрештою привело до укладення пакту Молотова Ріббентропа у серпні 1939 р. На початку Другої світової війни Сталін

змушує Прибалтійські держави до підписання пактів про взаємодопомогу [141, с. 52-58].

Сучасна російська дослідниця Т. В. Андросова [446; 447; 448] цілком слушно зауважує, що «в 1932 р. Фінляндія зважилася на підписання договору про ненапад з Радянським Союзом. Потепління в стосунках виявилося недовгим, і вже через три роки вибір був зроблений на користь співпраці із Скандинавськими країнами і політики нейтралітету. Відносно СРСР позиція офіційної влади залишилася твердою і непохитною. На переговорах 1938–1939 рр. радянські пропозиції про територіальний обмін були категорично знехтувані. Далеко не усі представники політичної, військової і дипломатичної еліти розділяли офіційну точку зору. На думку старого і досвідченого дипломата Ю. К. Паасиківі, добре знаючого Росію, маленькій Фінляндії слід було проводити реалістичнішу політику з урахуванням того, що вона граничить з «великим сусідом». Такої ж думки дотримувалися маршал К. Г. Маннергейм і В. Таннер, лідер СДПФ, один з тих, кого недолюблювали в СРСР. Таннер був принциповим супротивником розпалювання шовіністичних настроїв, рахуючи антирадянізм однією з головних причин, що не дозволяли налагодити добросусідські відносини з СРСР. Другою ж причиною були наполегливі прагнення Фінляндії йти у фарватері, позначеному на стратегічних картах Німеччини. Як і Паасиківі, Таннер вважав в принципі можливим піти на зустріч пропозиціям кремлівського керівництва, що прагнуло до зміцнення західних рубежів СРСР на випадок великої війни в Європі, тим паче, що Москва була готова на значні поступки. Консенсус був знайдений, і поганий мир закінчився війною. У 1939–1940 рр. СРСР зробив досить невмілу спробу довести, що він є великою державою, з якою треба рахуватися. У 1944 р. ні у кого у Фінляндії не залишилося в цьому сумнівів» [447, с. 165].

Дослідник-скандинавіст В. В. Похльобкін присвятив низку своїх досліджень історії відносин Російської імперії та СРСР [228; 229]. На його думку, радянсько-фінляндська війна 1939–1940 рр. була проявом кризи, створеної навмисне «правлячими колами Фінляндії» [228, с. 297]. Автор, як і його радянські колеги, підводить до того, що саме винуватцем війни була фінляндська буржуазія. Зовнішньополітичні концепції уряду Фінляндії переходили до суперечностей, так як

орієнтирами для фінів на міжнародній арені були скандинавські країни, Великобританія, США, нацистська Німеччина [228, с. 298-300]. Поразка Фінляндії у війні 1939–1940 рр. призвела, на думку В. В. Похльобкіна, до встановлення нового державного кордону, який став для фінів «неприйнятним, неможливим, змушеним» [228, с. 302]. Анексія Печенги після радянсько-фінляндської війни, автор відзначає, була виключно важлива для СРСР з військово-стратегічних оборонних міркувань [228, с. 303], які суттєво змінили розстановку сил на півночі Європи. В іншій своїй праці, біографії відомого фінляндського діяча У. К. Кекконена [229], автор відзначає, що радянсько-фінляндська війна залишила більший слід у свідомості фінляндського народу, аніж в радянського, що потребувало більш ретельної уваги до цієї проблеми. Автор не зупиняється детально на подіях 1939–1940 рр., лише відзначаючи, що Кекконен, так як і його колега по партії аграріїв Ю. К. Паасиківі, був критичним противником війни, керуючи управлінням по внутрішнім переселенцям Фінляндії [229, с. 123]. Концепція співробітництва СРСР і Фінляндії, авторами якої були Кекконен і Паасиківі, зародилася саме в жовтні 1939–червні 1944 рр. [229, с. 142-143] як противага ідеям тих фінляндських політиків, які категорично заперечували будь-які контакти з Радянським Союзом, тим паче політичні чи економічні поступки.

В. Я. Сіполс [246; 247; 248] в першу чергу розглядає дипломатичну картина світу в передвоєнні роки, аналізуючи агресивні зовнішньополітичні дії країн «Осі» з «потурання Заходу». Він відмічає, що напередодні Другої світової війни керівництво нацистської Німеччини вирішило підходити до своєї мети з розширення «життєвого простору» поступово, крок за кроком, знищуючи своїх супротивників поодинці, починаючи зі слабкіших і невеликих держав. В першу чергу це було зроблено для недопущення війни на два фронти. Гітлер посилено поширював тезу про «загрозу більшовизму», тим самим намагався заручитися підтримкою світової громадськості в майбутній війні [247, с. 15]. В. Я. Сіполс вважав, що аж до 1 вересня 1939 р. Німеччина і західні країни активно складали плани по спільному «хрестовому походу проти більшовизму». Надмірні апетити німецького канцлера стали багато в чому несподіванкою для Франції і Великобританії, вони сподівалися направити нацистів на завоювання Сходу, але зовсім не своїх територій. Проте навіть після окупації Польщі

в період «Дивної війни» західні демократії не втрачали надії прийти до взаємоприйнятної угоди з Третім рейхом. І тільки Радянський Союз, на думку автора, був оплотом світу і ратував за створення системи колективної безпеки в Європі. Розв'язування війни ставиться не лише в провину реакційним колам країн «Осі», але і країнам Заходу за їх політику потурання [247, с. 290-293].

Відомий радянський і російський науковець, професор Санкт-Петербурзького університету М. І. Баришніков випустив колективну узагальнюючу монографію, присвячену участі Фінляндії у Другій світовій війні. Видання витримало дві редакції (1985, 1989 рр.) [90], остання перекладена фінською мовою (1988 р.). У книзі аналізуються радянсько-фінляндські відносини напередодні і під час Другої світової війни. Перебуваючи під ідеологічним тиском, зрозуміло, що дослідник критично оцінював праці фінляндських, англо-американських і західнонімецьких колег. У роботі М. І. Баришнікова простежується та ж теза, що і у працях його попередників (Ф. Волкова, В. Трухановського, Л. Іванова тощо) стосовно інтервенції англо-французької експедиції до Радянського Союзу [90, с. 104-110]. Вчений переглянув і переосмислив свої погляди лише після того, як були розсекречені документи з російських архівів, які проливали світло на справжній стан речей у відносинах Радянського Союзу і Фінляндії. Хоча в той же час в умовах перебудови М. І. Баришніков, маючи наявні документи і літературу, приходить до висновку, що так званий «Народний уряд Фінляндії» не міг виникнути без відома і сприяння Радянського Союзу, натякаючи, що це був маріонетковий уряд, що саме по собі в умовах царювання ідеологічно-партійної системи СРСР було недопустимим аж до 1990 р. [90, с. 103]

Російські вчені О. Кен, О. Рупасов підкреслюють в своїй праці [159], що 11 жовтня 1940 р. відбулося підписання угоди, за якою Фінляндія зобов'язувалася демілітаризувати Аландські острови, не зміцнювати і не надавати їх для збройних сил інших держав. Фундаменти для установки артилерії мали бути зірвані. СРСР отримував право утримувати на Аландах консульство, до компетенції якого був віднесений контроль за дотриманням зобов'язань Фінляндії з демілітаризації. Текст

угоди не допускав формально-правового тлумачення, яке виправдовувало б втручання третьої сторони [159].

М. І. Мельтюхов [189] аналізує і розкриває значення боротьби Радянського Союзу за Скандинавський півострів, що визначалося його геополітичним положенням на стику трьох військово-політичних таборів, на які виявилася розколота Європа [189, с. 99-128]. Дослідник також вказує на те, що радянському керівництву не вдалося залучити Фінляндію в «орбіту Радянського Союзу» дипломатичним шляхом і тому в Москві стали замислюватися про військове рішення фінляндської проблеми [189, с. 101]. На думку Мельтюхова, радянсько-фінляндська війна призвела до того, що нацистська Німеччина використала військово-економічний потенціал Скандинавії, закуповувавши там кольорові метали, електроенергію і продовольство. Це і призвело до нової конфронтації в квітні 1940 р. із-за Петсамо, оскільки Фінляндія не могла дати дозвіл на створення нікелевої концесії, пов'язаною економічними угодами з Німеччиною [189, с. 125]. У результаті дослідник приходить до висновку, що «залишилися поза великою війною Швеція і Фінляндія стали об’єктом військово-політичної боротьби Німеччини і Радянського Союзу. У результаті Стокгольм і Ґельсінкі віддали перевагу орієнтації на Берлін» [189, с. 128]. Антикомуністична і антирадянська риторика нацистського уряду Німеччини синтезувалася з ідеєю про необхідність розширення «життєвого простору на Сході». Нацистські стратеги дійшли висновку, що лише захоплення якої-небудь значної території буде недостатньо – потрібний розгром Радянського Союзу. При цьому автор вважає, що фюрер переоцінив людські і сировинні ресурси Третього рейху і його сателітів (зокрема Фінляндії, Італії, Угорщини, Словаччини) [189, с. 341-354].

Цікавим, на наш погляд, є видання спільного проекту фінляндського і російського істориків, Арі Рауніо і Ю. М. Кіліна, присвяченим висвітленню подій радянсько-фінляндської («Зимової») війни 1939–1940 рр. [274] Глибока, зважена праця, яка спиралася на архівні джерела російських і фінляндських архівів, фотодокументи, мемуарні свідчення і публікації преси. Видання, за твердженням авторів, викладалися за офіційною позицію фінляндської історіографії, 4-томної «Історії зимової війни» (Talvisodan historia. Toim 1-4. – Porvoo: WSOY, 1978-1991.),

втім, на відміну від інших фінляндських праць, які вийшли станом до 2010-х рр., ця колективна праця враховувала точку зору і російської сторони на офіційний хід військового конфлікту, врахувавши досвід наукових публікацій російського вченого Ю. М. Кіліна, який висвітлив у наукових публікаціях кожен із епізодів військової кампанії 1939–1940 рр., засновуючи свої припущення на архівних джерелах, виявлених у військових архівах Москви, Петрозаводська, Санкт-Петербурга.

На думку, А. Рауніо, незважаючи на підготовку резервістів і мобілізацію збройних сил, Фінляндія не очікувала, що Радянський Союз почне збройне вторгнення у середині зими 1939–1940 рр. [274, с. 11] Необхідними доповненнями, за свідченням дослідника є наступні факти. Перший полягає в тому, що європейська спільнота, незважаючи на офіційне засудження агресії, вважала за потрібне не втручатися у радянсько-фінляндський конфлікт, притримуючись нейтралітету. Це стосувалося і Англії, Франції, нацистської Німеччини, які знаходилися у стані т. зв. «дивної війни» на лінії Мажино восени 1939 р. – навесні 1940 р., хоча англо-французька коаліція планувала нанесення по СРСР превентивного удару, з метою вивести з війни нафтові і сировинні ресурси останнього, щоб вони не постачалися до гітлерівського вермахту [274, с. 11].

По друге, апеляція, подана Фінляндією на СРСР у Лігу Націй 3 грудня 1939 р. абсолютно не дала жодного результату, оскільки Радянський Союз аргументував вторгнення тим, що уклав договір про дружбу і співпрацю з маріонетковим урядом «Фінляндської Демократичної Республіки». [274, с 11.] Після засудження у резолюції Лігою Націй дій Радянського Союзу і виключення його зі складу за дії проти Фінляндії, лише після цього західні союзники запропонували надати військову допомогу республіці. Однак, за твердженням А. Рауніо, Фінляндія, офіційно до кінця війни не зверталася з проханням надати військову підтримку для захисту власної території. Відмова Швеції і Норвегії поступитися своїм нейтралітетом заради допомоги Фінляндії у боротьби проти агресії Радянського Союзу, а також фактична підтримка гітлерівської Німеччини дій СРСР, яка відмовилася постачати зброю, а також забороняла використовувати транзит з інших країн по власній території, на думку А. Рауніо, і стало тим вирішальним чинником, який сприяв капітуляції

Фінляндії у березні 1940 р., не дочекавшись висадки англо-французького десанту чи альтернативи у якості повітряного бомбардування Радянського Союзу союзної коаліцією [270, с. 11].

Аналіз і з'ясування причин поразки 44-ї стрілецької дивізії РСЧА А. Рауніо і Ю. Кілін провели в контексті огляду бойових дій військового угрупування фінляндських військ «Північна Фінляндія» [274, с. 120-153]. Керівництво фінляндської армії не очікувало удару противника у глиб власної території, щоб привело до розрізання території країни навпіл. Обидва дослідника не бачать в цьому питанні українського аспекту, не виділяючи від широкої маси радянських вояків рядових українців. Радянським збройним частинам 163-ї і 44-ї стрілецьких дивізій протистояв ветеран Першої світової і Громадянської воєн 1914–1918 рр. у Фінляндії полковник Я. Сіїласвуо. Як підкреслюють А. Рауніо і Ю. М. Кілін, фіни оточили Суомуссалмі ще 14 грудня 1939 р. [274, с. 128] Фінляндські війська зжали кільце оточення, в яку протягом 1–6 січня 1940 р. потрапила 44-та («Житомирська») стрілецька дивізія. Поразка двох радянських елітних дивізій, на думку вчених стала результатом зваженого використання усіх військових ресурсів, ретельно спланованої і проведеної генералом Я. Сіїласвуо зі своїм штабом військової операції, результат якої виправдав усі сподівання фінляндських військ [274, с. 151]. Єдине, з чим власне не погоджується, російський історик Ю. М. Кілін, це експертна оцінка втрат особового складу 44-ї стрілецької дивізії. Автор тут вступає в дискусію, не тільки з фінляндськими колегами, але й з українськими сучасними дослідниками [274, с. 153], стверджуючи, «що хоча втрати… складу дивізії не були настільки великими…, вони все ж були дуже важкими». Втрати дивізії Ю. М. Кілін називає 4 674 чоловік [369, с. 28-29].

Але, при всій прискіпливості російського сучасного дослідника до цифр, треба вказати, що для України масштаби втрати під Суомуссалмі були катастрофічними. З 9 000 загиблих (називаються також дані у 27–40 тис.) [369, с. 28-29] призовників Київського, Харківського і Одеського військового округів це було понад 50 % втрат в одному місці за увесь період бойових дій. Морально-психологічний ефект від поразки був не менш жахливим. Фінляндські війська здобули трофейні гвинтівки,

ручні і станкові кулемети, протитанкові гармати, зенітну артилерію, танки, бронемашини, автомобілі, навіть коней! Окрім того, червоноармійців, які потрапили у фінський полон, використали в якості пропагандистської акції, що перетворила в частковий міфі, який переконав Гітлера і його союзників по блоку «Осі» в низькій боєздатності Червоної Армії, прискоривши розробку плані нацистів щодо агресії і окупації території Радянського Союзу.

Професор-сходознавець А. А. Кошкін проаналізував, використовуючи документальну основу, політику мілітаристської Японської імперії по відношенню до Радянського Союзу напередодні і під час Другої світової війни [172]. Зрозуміло, що дослідження вченого присвячено, головним чином, огляду зовнішньої політики Японії у військово-історичному спектрі, і воно лише опосередковано стосується тематики радянсько-фінляндських відносин. Але, простежуючи і інтерпретуючи стратегічні і оперативні плани Японії, в поєднанні заходів щодо підготовки війни проти Радянського Союзу в 1931–1945 рр., Кошкін, за допомогою іноземних джерел і літератури, показує характер військово-політичних задумів японського керівництва, розкриваючи причини розвитку оперативного планування, котре отримало кодову секретну назва «Зріла хурма», що передбачало план військового вторгнення на територію СРСР з Далекого Сходу, всупереч трактуванню офіційних концепцій, згідно з яким радянський уряд порушив пакт про ненапад, укладений в квітні 1941 р.

Увагу в дослідженні А. А. Кошкіна привертає той факт, що, висвітлюючи радянсько-німецькі відносини, вчений згадує про наміри японського політичного керівництва підготовити війська на радянсько-маньчжурському кордоні до збройного нападу у розпал війни Радянського Союзу проти Фінляндії 1939 р.[172, с. 80-81] Японські війська готувалися до війни в умовах суворої сибірської зими, бездоріжжя, та глибокого снігу, як підкреслює А. А. Кошкін, в японській військовій історіографії, визнано, що «під час радянсько-фінляндської війни японськи генеральний штаб проявляв до неї значний інтерес», розробивши оперативно-стратегічні плани розгрому радянських військ на Далекому Сході, і анексії територій на схід від «населеного пункту Рухлово і Великого Хінгану з наступною окупацією Забайкалля, Північного Сахаліну і Камчатки». [172, с. 81-82]

Втім, як зазначає А. А. Кошкін, поразка, яку японські війська понесли від Червоної Армії і союзним їм монгольських військ на р. Халхін-Гол (Номонхан) в липні-серпні 1939 р., зупинила на деякий час цю підготовку. Однак, це не завадило Японії приєднатися до антирадянської пропагандистської кампанії, яку проти СРСР розпочала демократична коаліція країн США, Англії і Франції. Японія, бажаючи зберегти своє обличчя на тлі загарбницької війни в Китаї, що вона вела фактично з 1931 р., і після невдалих прикордонних конфліктів з СРСР у 1938 р. та 1939 р., пішла на цей крок, вбачаючи в цьому шанс долучитися, як зауважує А. А. Кошкін, до антирадянської коаліції країн. Втім, дослідник повторює фактично радянську концепцію, говорячи про те, що замість війни з нацистською Німеччиною, Англія і Франція прагнули почати війну проти СРСР. Це важлива фактологічна помилка, яка притаманна вченим російського пострадянської сучасного наукового поля.

Версія А. А. Кошкіна щодо участі Японії в антирадянській коаліції втім не є помилковою. Дійсно, можливо, японські правлячі кола планували дещо подібне, і компенсацією за цю операцію, за версією дослідника, могли бути поступки Японській імперії від західних країн у Східній Азії, в першу чергу в концесіях на території Китаю.[172, с. 81] В той же час японська дипломатія, як вважає науковець, проводила лінію на укладання радянсько-японського пакту про ненапад, офіційно прагнучи «виторговувати» собі більшу компенсацію від країн Заходу, в першу чергу США.

Планування задумів збройного нападу на Радянський Союз на початку 1940 р. і приєднання, за задумом А. А. Кошкіна, до антибільшовицької коаліції Японської імперії не відбулося через швидкоплинний характер радянсько-фінляндської війни 1939-1940 рр., і капітуляції Фінляндії у березні 1940 р. [172, с. 82] Однак СРСР отримав, як підкреслює вчений, важливий сигнал, який змусив Сталіна тримати майже 5 років (до початку радянсько-японської війни 1945 р.) значні військові контингенти на Далекому Сході, не дозволяючи перекинути ці частини, які мали, хоч і порівняно невеликий бойовий досвід, в резерві, не долучаючи їх у військовому протиборстві з нацистською Німеччиною і Фінляндією, у майбутньому.

У стислій і конспективній формі, професор Московського Держаного університету В. П. Смірнов висвітлює події Другої світової війни, залучаючи увагу до спірних питань подій глобального світового конфлікту, які викликають дискусії і по сей день[249]. Аналізуючи питання початку Другої світової, автор зупиняється і на радянсько-фінляндській війні, яку він подає в контексті огляду проблеми т. зв. «дивної війни» 1939–1940 рр. На думку автора, уклавши пакт про ненапад з Гітлером 23 серпня 1939 р., Сталін отримав карт-бланш, розпочавши анексіоністський курс щодо країн Балтії і Фінляндії. Нав'язавши Естонії, Латвії і Литві договори про взаємну допомогу, радянський диктатор, спробував такий самий договір, який би дозволив Червоній Армії і флоту закріпитися у гарнізонах і укріплених місцях країн.

За слушним зауваженням В. П. Смірнова уряд Фінляндії відмовився укласти такий договір і поступитися частиною своєї території в 32 км від Ленінграду, об'явивши фінляндську сторону у озброєній провокації в прикордонному містечку Майніла, розпочав бойові дії проти Фінляндії 30 листопада 1939 р. [249, с. 73] Дослідник зазначає щодо непідготовленості радянських військ до війни в зимових умовах. Головний урок, який на думку виніс СРСР із війни, що «надії радянського керівництва не виправдалися, а репутація Червоної Армії серйозно постраждала» [249, с. 73]. За цих умов, як пише далі В. П. Смірнов, уряди Великобританії і Франції надсилали фінам зброю, а потім вирішили відправити десант, оскільки в трактуванні вченого, ще з вересня 1939 р., саме більшовизм був ворогом № 1 для англо-французького блоку, більше ніж німецький нацизм. Оскільки Червона Армія захопила єдиний порт Фінляндії на узбережжі Північного Льодовитого океану Петсамо, то союзники планували висадити десант у Нарвіку (Норвегія), з тією метою, підкреслюю В. П. Смірнов, щоб перешкодити як радянськи планам (окупації і анексії Фінляндії) і запобігти постачання нацистської Німеччини шведської залізною рудою і кольоровими металами [249, с. 75].

Союзницький десант, на думку В. П. Смірнова, міг стати тією силою, яка б змусила Швецію вступити у війну на боці антигітлерівської коаліції. Розкривається дослідником також плани союзницького керівництва щодо бомбардувань радянської території з території країн Азії (Туреччини і Ірану) з метою вивести з війни радянські

нафтопромисли на Кавказі, в першу чергу Баку [249, с. 76]. Фактично тут вчений наголошує на радянський концепції агресивної війни, яку на противагу політиці СРСР протиставляли уряди Англії і Франції. Додається факт про можливі військові дії проти радянського Чорноморського флоту підводних човнів цих країн, на відміну від дій авіації, про що зазначалося у радянських чи російських пострадянських працях. Лише поразка Фінляндії внаслідок наступу радянського воєначальника С. Тимошенко в лютому 1940 р. привела к укладанню мирного договору у Москві, що на думку, В. П. Смірнова завадило Англії і Франції здійснити свої стратегічні плани. Автором підкреслюються колосальний характер радянських втрат, понад 330 тис. вбитими, пораненими, обмороженими та пропалими без вісти людей, в той же час, як фінляндська сторона, як вважає вчений, обмежилися втратами понад 90 тис. чоловік. Підсумком воєнного конфлікту між СРСР і Фінляндією стало забезпечення радянської прикордонної території, але ця обставина, привела до виникнення, підкреслює В. П. Смірнов, «бажання ненависті і реваншу у Фінляндії» [249, с. 78].

Свою власне бачення радянсько-фінляндського конфлікту виклав американський дослідник Г. Ф. Сандер, використовуючи свідчення очевидців та значну джерелознавчу базу [244]. Безумовно, при цьому, симпатії автора цілком і повністю на боці Фінляндії, яка країни, яка пізнала агресію збоку СРСР. На думку автора, з моменту проголошення незалежності Фінляндії, радянський уряд прагнув намагався приєднати чи зробити залежною цю країну. Фінляндське керівництво очікувало війни і тому готувалося до неї, побудувавши Карельську укріплену лінію [244, с. 29-30]. Однак, для цивільного населення Фінляндії, війна виявилася повною несподіванкою, при цьому Г. Ф. Сандером приводяться спогади громадян міст і містечок, які не очікували, зокрема радянські повітряні бомбардування, що переконливо свідчить, як роз’яснює дослідник, наскільки Радянський Союз нехтував міжнародне право і гуманні закони ведення військових дій, показавши справжнє обличчя тоталітарної системи. В праці добре пояснена і деталізована боротьба фінляндської армії проти радянського вторгнення, описані битви при Толваярві, Тайпале, Суомуссалмі, Віїпурі (Виборгом), показаний прорив лінії Маннергейма в лютому 1940 р. переважаючими Червоної Армії.

Г. Ф. Сандером добре проаналізована і висвітлена міжнародна ситуація, як на початку, так і в кінці бойових дій. Автор відмічає, що хоча Гітлер був в курсі стратегічних задумів Сталіна, особливо після укладення радянсько-німецького пакту про ненапад 23 серпня 1939 р., втім нападом і спробою захоплення Фінляндії він задоволений не був, оскільки це загрожувало його власним планам загарбання Скандинавії і блокади Британських островів. Втім, як зазначає Г. Ф. Сандер, Гітлер натиснув на Муссоліні, який прагнув надати Фінляндії увесь пакет військової допомоги, аналогічно тієї, що італійці надали франкістському режимові в Іспанії під час Громадянської війни (1936–1939 рр.) [244, с. 39]Позиція США у радянсько-фінляндській війні зводилася, за свідченнями Г. Ф. Сандера, у ролі посередника між СРСР і Фінляндією. Президент Ф. Рузвельт і його радники, не зважаючи, на підтримку Фінляндії у протистоянні з Радянським Союзом, сподівалися у майбутньому долучення другого у формовану під егідою США антигітлерівську коаліцію, і тому не розірвали відносини з СРСР, призиваючи обидві сторони до консультацій і переговорів. Окрім усього вище зазначеного автором простежена і виявлена роль Швеції, Англії, Франції у радянсько-фінляндському конфлікті.

Г.Ф. Сандер характеризує шведський нейтралітет, і водночас підкреслює прагнення англо-французької коаліції, з власних міркувань, організувати військову десантну експедицію проти Радянського Союзу, але лише після того, як виявилося, що Червона Армія не змозі подолати добре укріплену лінію Маннергейма [244, с. 120]. Абсолютно вірно розкривається концепція англо-французької «миротворчості» яка мала на меті не стільки захистити фінляндський суверенітет, скільки не дати можливості нацистській Німеччині контролювати залізорудну промисловість Скандинавії, в першу чергу Швеції, яка забезпечувала Третій рейх. Розкриваючи масштаби поставленої союзниками Фінляндії військової допомоги, автор наголошує на тому, що у зв’язку з труднощами клімату і військовими діями на морі, ці прямі військові поставки не зіграли абсолютно ніякої ролі у військовій кампанії, розвінчуючи тим самим, міф радянської історіографічної науки, яка стверджувала, що буцім-то саме завдяки допомоги «імперіалістичних країн» Фінляндія змогла

наносити контрудари по Червоній Армії і погрожувати радянським комунікаціям під час війни [244, с. 170].

Союзники не прагнули розв'язувати війну проти Радянського Союзу, розкриває деталі Г. Ф. Сандер, по декількома причинам. По-перше, Фінляндія мала офіційно запросити збройні сили коаліції на допомогу, по-друге, уряди Норвегії і Швеції повинні були дозволити десанту союзників використати їх територію для військової операції проти радянських військових та морських сил. І на решті, по-третє, ресурси, які союзницьке командування сформувало на території Великобританії явно було обмаль для проведення такої широкомасштабної операції, тому що залишати ділянки лінії Мажино від охорони, готуючись до відбиття німецького нападу, було б нерозумно. По цій же самій причині переговори щодо висадки десанту тривали так довго (грудень 1939 р.– березень 1940 р.), аналізує фахівець [244, с. 171-175].

Таким чином саме ці причини, на думку Г. Ф. Сандера, сприяли ліквідації плану Англії і Франції втрутитися у радянсько-фінляндську війну 1939–1940 рр., змінивши докорінно хід війни на користь Фінляндії. Поразка останньої у війні, втручання Радянського Союзу у внутрішні і зовнішні справи країни привели, за версією дослідника, приєднанню Фінляндії до гітлерівської коаліції. Г. Ф. Сандер притримується концепції, широко розповсюдженої в західній історіографії, до речі, від якої вже відмовилася фінляндська наука, що Фінляндія слідувала за нацистською Німеччиною не як повноцінний союзник, а як окремо воююча країна, погодившись на підтримку блокади Ленінграду, але відмовившись штурмувати місто [244, с. 277-278]. Г. Ф. Сандер явно помиляється, оскільки війна Фінляндії проти СРСР у 1941–1944 рр. не могла бути суто окремим військовим конфліктом. Підготовка, організація і ведення бойових дій з Радянським Союзом фінами повністю було погоджено з німецькими військами, які здійснюючи збройний напад на СРСР, використовували фінляндські аеродроми, військово-морські бази, а в північній Фінляндії для узяття Мурманська і Архангельська гітлеровцями було оснащено понад 100 тис. вояків, які негайно вступили у бойові дії, щойно 25 червня 1941 р. Фінляндія оголосила СРСР війну. Зрозуміло, після німецької провокації. Втім робота Г. Ф. Сандера представляє собою цікаве дослідження, яке гарно зображує, фіксує та інтерпретує політичні,

військові і соціальні чинники національної боротьби фінського народу проти агресії Радянського Союзу під час початку Другої світової війни.

Р. Едвардс, використовуючи англійські, американські, фінські, німецькі, радянські джерела, присвятив подіям радянсько-фінляндської війни свою книгу [313]. Аналітика зацікавив поетапний розвиток радянсько-фінляндських стосунків, особливе явище «фінляндизації», яке отримало розвиток після 1945 р. Вивчивши детально це питання, автор дійшов висновку, що причиною розвитку таких стосунків стала «Зимова війна», метою якої автор називає анексію території Фінляндії і спровоковане з цією метою вторгнення Радянського Союзу. На думку Р. Едвардса, події 1939–1940 рр. є складною історією Європи під час Другої світової війни, в якому Сполучені Штати грають лише другорядну (і менше, ніж лідируючу) роль в ній. Хворобливий і заплутаний розвиток англо-французьких стосунків як з Радянським Союзом і великою частиною Скандинавії є основними для автора, але в основі цієї історії дослідження головним є, на його думку, фінський народ, який виступив проти агресії Радянського Союзу. Росіяни, як пише Р. Едвардс, за час проведеної кампанії помітно погіршили своє міжнародне становище й ефективно зруйнували свою військову репутацію до такий міри, що ця зондована глава в історії Другої світової війни показує, що нацистська Німеччина з Фінляндією виступила у якості союзника, зважилася на вторгнення в 1941 р. до СРСР. В той же час, фіаско «Зимової війни», як відмічає автор, змусило Сталіна визнати недоліки Червоної Армії і реформувати її: поразка нацистської Німеччини під Сталінградом в 1943 р. стала прямим наслідком фінляндської кампанії 1939 р.–1940 р. Р. Едвардс вміло передає військову історію чотирьох місяців радянсько-фінляндський війни і досліджує її наслідки для Лондона, Москви, Ґельсінкі, Парижа, Вашингтона.

У Лондоні в 1970 р. вийшов перший том «Історії Другої світової війни», в якому «Зимовій війні» 1939-1940 рр. було присвячено декілька сторінок, автором цієї глави був Е. Аптон [441, с. 91-125]. Аптон в короткому екскурсі розглядає причини і хід «Зимової війни», намагаючись пояснити спричинення військового конфлікту тим, що фіни і Радянський Союз не змогли знайти і відпрацювати прийнятне для обох сторін компромісне рішення щодо спірних ділянок радянсько-фінляндського

кордону. Обидві сторони, на думку Аптона, припустилися грубих помилок, при вирішення яких можна було б уникнути війни: фіни категорично не погоджувалися на переговори про обмін територіями, а Радянський Союз, який не досягнувши переговорами, що тривали більше місяця (жовтень–листопад 1939 р.) бажаного, перейшов до грубих провокацій на кордоні з Фінляндією в Карелії і утворив маріонетковий уряд – «Фінляндської Демократичної Республіки» на чолі з фінським-комуністом емігрантом О. Куусіненом, який «оголосив» війну» буржуазному урядові Фінляндії» і «запросив» радянські війська на допомогу. Розв'язана після цих подій «Зимова війна» перетворилася на «криваву несподіванку» для СРСР, який втратив, за даними Е. Аптона, понад 48 тис. вбитими і 158 тис. пораненими. На його думку, ця війна тільки ще більше роздратувала фінів, привівши їх до стану нацистів, адже вони понесли втрати понад 70 тис. вбитими і пораненими. Новий державний кордон проходив біля важливих промислових і адміністративних об'єктів та, окрім того, важке фінансове становище і зусилля фінляндського уряду щодо переселення понад 400 тис. біженців з території завойованої Радянським Союзом стало і так непосильним тягарем для маленької країни, економіка якої катастрофічно постраждала від війни.

Монографія У. Рісте, спеціаліста по міжнароднім відносинам, автора багатьох робіт з історії зовнішньополітичних зв'язків Норвегії, торкається також історії радянсько-фінляндських відносин часів Другої світової війни [275]. Розкриваючи взаємовідносини Норвезького королівства з європейськими країнами, а також з Радянським Союзом, автор наголошує на тому, що початок «Зимової війни» 30 листопада 1939 р. змусив норвезький уряд перенести свою увагу на можливу загрозу у перенесенні бойових дій з території Фінляндії до Північної Норвегії [275, с. 189]. Внаслідок цього фактору, Норвегія збільшила військову присутність саме в цьому регіоні, а не на півдні країни, де в квітні 1940 р. висадився німецький десант. За словами У. Рісте, норвезький нейтралітет опинився під загрозою, хоча більшість політичних партій і організацій висловлювали підтримку Фінляндії та готовність організувати всебічну допомогу, але на більше Норвегія піти не могла. Королівство залежало від англійських поставок сировини, зокрема кам'яного вугілля, і тому

дискусії щодо вступу Норвегії і Швеції до радянсько-фінляндської війни 1939–1940 рр., [275, с. 190-191] або дозвіл використання їх території для організацій антирадянського фронту на півночі Скандинавії, широко обговорювався на спільних засіданнях англо-франко-норвезького кабінетів, втім далі дискусії справа не пішла, підкреслює У. Рісте.

Пророблялися різні варіанти, пропоновані англійським і французьким урядами, від мінних загороджень, висадки збройного десанту, до перекриття залізорудних шведських поставок нацистській Німеччині, але всі вони, за поясненням У. Рісте, зазнали цілковитої невдачі, так як ані Норвегія, ані Швеція не бажали поступатися своїм нейтралітетом [275, с. 193]. Бойові дії на морі і в повітрі навколо норвезького узбережжя тим часом становилися більш інтенсивнішими. З восени 1939 р. нацистська Німеччина перейшла до «необмеженої» підводної війни, поступово замикаючи кільце торгівельної блокади Великобританії [275, с. 193]. На думку У. Рісте, можлива висадка англо-французького контингенту могла б зупинити, як радянську, так і німецьку збройну агресію, адже і Гітлер, і Сталін довели, що правила дотримання міжнародного права, угод та домовленостей між країнами для них нічого не варте, і тому норвезькому урядові, очевидно, коштувало би вступити до антигітлерівської коаліції раніше, а ніж це сталося вже після окупації Норвегії гітлерівською Німеччиною в квітні – червні 1940 р.

Присвячена історичному розвитку країн Балтії, книга А. Плаканса [225], представляє собою зважену працю, яка на наш погляд, глибоко аналізує політичні процеси на початку і під час Другої світової війни в цьому регіоні. Дослідження яскраво показує наскільки країни Балтії, втім так само як Фінляндія, виявилися неготовими до радянсько-німецького поділу Східної Європи. На відміну від Фінляндії, яка категорично наполягала на дотриманні довоєнних угод, укладених з СРСР, Латвія, Литва та Естонія, на думку професора А. Плаканса пішли на укладання нерівноправних угод [225, с. 343-346], які згодом привели до втрати їх національного суверенітету з подальшою інкорпорацією в якості «союзних республік» Радянського Союзу. Однак А. Плаканс підкреслює відмінності, які відрізняли історичний шлях країн Балтії від Фінляндії. Маючи менші числові ресурси, спільний кордон між двома

тоталітарними країнами (гітлерівською Німеччиною і СРСР), відсутність будь-якої політичної підтримки з боку міжнародних організацій чи країн-партнерів, гарантів незалежності Латвії, Литві і Естонії і наявність німецькомовної і російськомовної національних меншин, яких вміло використовували в якості інструментів тиску на політичні режими балтійських республік, як нацистська Німеччина, так і Радянський Союз, робили неможливим силове відстоювання незалежності цих країн в боротьбі з зовнішньою агресією [225, с. 346-356]. Тому втрата незалежності, анексія балтійських територій з подальшою радянізацією, в трактуванні А. Плаканса, є очевидним і невідворотним явищем.

Окремо слід сказати про біографічні праці фінляндських дослідників Ю. Суомі та Е. Туоміоя, присвячені політичній діяльності У. К. Кекконена та Гелли Вуолійокі [260; 268]. В цих роботах, на основі залучення масивної джерельної бази, у том числі неопублікованої, розкривається провідні тенденції, які характеризують стан радянсько-фінляндських відносин в 1930–х–1940–х рр. Обидва дослідника підкреслюють, що радянська зовнішня політика наприкінці 1930-х рр. носила ярко виражений анексіоністський зміст. Прагнучі до контролю над Балтійським і Чорним морями, СРСР, незважаючи на ідеологічні розбіжності, зблизився з нацистською Німеччиною, тим самим втративши підтримку, за твердженням Е. Туоміоя, робітничих і соціалістичних партій в Фінляндії [268, с. 17]. Ю. Суомі же відмічає, що після радянсько-німецьких переговорів 1939 р., Фінляндія потрапила до сфери впливу СРСР [260, с. 29].

Недовготривала «Зимова війна» 1939-1940 рр. була результатом сталінської недалекоглядної політики. Але якщо, У. Кекконен був проти укладання мирної угоди з Радянським Союзом на умовах очевидної фінляндської капітуляції, тим паче з врахуванням територіальних поступок з боку Фінляндії [260, с. 39-41], за поясненням Ю. Суомі, то Гелла Вуолійокі, за свідченням Е. Туоміоя, навпаки, в силу її лівих поглядів, виступила таємним посередником у переговорах фінляндських політичних партій з більшовицьким керівництвом [268, с. 222-228], сприявши тим самим, укладанню мирного договору 1940 р. Втім, за свідченням авторів, персонажі їх біографій, відстоювали різні погляди і займали діаметрально протилежні політичні

позиції, але їх об'єднувала спільна мета – досягнення миру і благополуччя Фінляндії, що не полягає, безперечно, сумніву, при цьому вони обидва категорично відхиляли орієнтацію країни на гітлерівську Німеччину, як катастрофічну і таку, що веде до політичного краху [260, с. 49-62; 268, с. 268-252]. Можна сказати, що досягнення порозуміння зі сталінським СРСР в умовах Другої світової війни, було заслугою цих двох фінляндських політичних діячів.

Біографічне дослідження А. Уйтто присвячено політичній діяльності лідера фінляндських комуністів О. В. Куусінена [276], написане яке, причому з позиції фінляндської історіографії, з використанням численних матеріалів, раніше невідомих фахівцям з даної проблеми. А. Уйтто зображує О. В. Куусінена людиною без прикрас, обдарованого політика, журналіста, таланти якого вміло використовував радянський Кремль. Важливі, на наш погляд, сторінки біографії О. В. Куусінена, що стосуються «Зимової війни» 1939–1940 рр. і «Війни-продовження» 1941–1944 рр. Глибоко підійшовши до розглянутого питання, автор наголошує на проблемах радянсько-фінляндських відносин з точки зору фінляндської історіографії, на такі аспекти дослідження, як інтерес СРСР до країн Балтії і Фінляндії на початку Другої світової війни, радянсько-фінляндські переговори у Москві восени 1939 р., Майнільська провокація, «Зимова війна», радянське партійне будівництво в Карело-Фінській СРСР в умовах жахливих репресій і атмосфери страху, німецька орієнтація Фінляндія, «Війна-продовження» і післявоєнне урегулювання і нормалізація радянсько-фінляндських стосунків [276, с. 229-322].

На думку А. Уйтто, О. В. Куусінен опинився у двоякій ситуації. З одного боку, він не міг відкрито виступати проти сталінського імперського курсу, що суперечило поглядам Куусінена, адже він був відданим ленінцем, будучи фіном за походженням, він не був прихильником репресій радянської каральної машини проти карельського і фінського населення Східної Карелії, а також тотальне винищення партійного складу Комуністичної партії Фінляндії (КПФ), яку проводив сталінський уряд; з іншого – він вміло пристосувався до цих умов, тому що розраховував на радянську перемогу у Другій світовій війні і встановлення соціалістичного ладу у Фінляндії, на чолі якого, зрозуміло, міг встати тільки він.

Репресії, що торкнулися особисто Куусінена, за поясненням А. Уйтто, і стали вирішальним чинником, що визначили його участь керівництвом маріонеткового уряду т. зв. ФДР у містечку Терійокі під час «Зимової війни» [276, с. 241-263] і організацією антифашистської боротьби з території радянської Карелії під час «Війни-продовження»[276, с. 294-318], як другої спроби здобуття влади у Фінляндії в протиборстві проти її неформального союзу з нацистської Німеччиною. Однак, тим не менше, як підкреслює А. Уйтто, відстоювання Фінляндією свої незалежності, у ході кампаній 1939–1940 рр. та 1944 р. і привело до того, що в очах радянської влади О. В. Куусінен перестав бути «корисним» і тому остаточно переведений до Москви на посаду рядового політичного радника. Втім висновки, до яких підходить А. Уйтто у своїй праці, вказують на те, що навіть та роль, яку Куусінену відвели у Москві, доказувала його значення як важливого політика і діяча, який відіграв у радянсько-фінляндських стосунках початку XX ст. не останнє місце.

Біографічний аналіз найбільш видатних воєначальників фінляндської армії, що отримали освіту у Російській імперії, інформація щодо озброєння фінляндської армії у 1918–1948 рр., із використанням матеріалів, раніше не введених до наукового обігу з російських і фінських державних і відомчих архівів, а також дані стосовно радянсько-фінляндських стосунків під час Другої світової війни, представлені у книзі санкт-петербурзького дослідника В. Нікітіна [208]. Характеризуючи військово-особистий і технічно-тактичний показники фінляндських збройних сил, вчений зупиняється схематично і аналітично на воєнних кампаніях 1939–1940 рр. і 1941–1944 рр. На думку дослідника, досвід, набутий фінськими офіцерами в російській імператорській армії, вміло і раціонально був використаний у «Зимовій війні» і «Війні-продовження».

Недооцінка радянського партійно-військового керівництва бойових показників фінляндських збройних сил і стала першопричиною поразок Червоної Армії в боях з фінами біля Іломантсі, Толваярві, Суомуссалмі, Раате під час радянсько-фінляндської війни 1939–1940 рр. [208, с. 224-244] Детальній і прискіпливий аналіз радянських і фінських архівних джерел і літератури дав змогу В. Нікітіну говорити про те, що основну кількість зброї і озброєння фіни отримали в боях з РСЧА. Збройні поставки,

на яких наголошено в радянських військово-історичних працях, як одній з основних причин того факту, що Фінляндія не була анексована СРСР, як Західна Білорусь, Західна Україна, Бессарабія, Прибалтика, на думку автора є перебільшенням і перекрученням, фальсифікацією на користь радянської офіціозної історії війни. Цікавою інтерпретацією є з'ясування В. Нікітіним деталізації обставин вступу Фінляндії до радянського етапу Другої світової війни з Німеччиною в червні 1941 р. Радянський тиск на нацистську Німеччину, з метою закінчення перетворення Фінляндії у більшовицького сателіта, продовжився і після завершення «Зимової війни» 1939–1940 рр. [208, с. 245-246]

Досліджуючи питання німецько-радянських відносин перед початком німецько-радянської війни 1941–1945 рр., автор приходить до думки, що Гітлер не дозволив СРСР «прикінчити» фінів, аргументуючи значення Фінляндії як сировинного придатку економіки нацистського Рейху. Німецько-фінляндський союз розпочався з опосередкованих контактів, а завершився підписанням військово-політичної угоди у вересні 1940 р. В. Нікітін роз'яснюючи деталі червня 1941 р., [208, с. 257-260] наголошує на тому, що фактично, превентивний удар радянських ВПС по фінляндським воєнним базам і повітряним аеродромам був використаний прихильниками силового вирішення проблеми з Радянським Союзом. Намір знищити німецьку і фінляндську військову міць заздалегідь обернувся повною катастрофою для СРСР, жертвами якого стали цивільні мешканці Фінляндії. В той же час радянські політичні діячі (зокрема В. Молотов) застерігали через фінляндських представників у Москві, Лондоні та Вашингтоні про ті небезпеки, що несла з собою війна з Радянським Союзом, втім, це застереження минули повз керівництва Фінляндії.

Отже, ми визначили, що в історіографічному контексті радянсько-фінляндська («Зимова війна») 1939–1940 рр. була викликана низкою протиріч як з боку СРСР, так і Фінляндії. Фінляндська історіографія вважає, що суперечності щодо кордону, взаємні територіальні претензії, масові репресії фіномовного населення в СРСР не могли не викликати неприязнь у Фінляндії до Радянського Союзу, так само як і поширення ідей комунізму в умовах Другої світової війни, що наближалася. Радянська історіографія підкреслює той факт, що капіталістичні країни готували

Фінляндію, як аванпост боротьби проти Радянського Союзу, не змирившись з утворенням комуністичної держави світу. Економічна і військова допомога стали основними факторами ризику для радянської політики і дипломатії, а в умовах початку Другої світової війни, навіть не зважаючи на нейтральний статус Фінляндії, радянське керівництво побоювалося, що територія Фінляндії буде використана як плацдарм для нападу на СРСР. Категорична позиція фінляндської дипломатії і викликала початок війни між Радянським Союзом і Фінляндією. Російська сучасна історіографія визнає, що війна між СРСР і фінами була несправедливою, агресивною по своїй суті, але в умовах Другої світової війни, тієї політичної тоталітарної системи, що керувала СРСР, була невідворотною, тим не менше визнаючи, що Радянський Союз, захопивши частину фінляндської території, лише наблизив входження раніше нейтральної Фінляндії до нацистського блоку «Осі». Англо-американська історіографічна думка пояснює радянсько-фінляндський конфлікт переділом сфер впливу в Європі, особливо після укладання радянсько-німецького пакту, що в свою чергу, дозволило Гітлеру захопити Західну, а Сталіну – Східну Європу. Відповідно англо-французька коаліція (до якої прагнула долучитися і Фінляндія спочатку) діяла до цих умов (можлива підготовка війни з СРСР, переговори зі Швецією і Норвегією щодо зняття їх нейтрального статусу), вважаючи більшовицький режим загрозою для світової демократії, так само як і нацистський режим.

2. 2. Український контекст радянсько-фінляндських воєн 1939-1944 рр. у новітній історіографії

Після закінчення Другої світової війни минуло понад 70 років, але багато дискусійних питань і досі не розглянуті і вивчені повністю. До цих питань відносяться і радянсько-фінляндські відносини в 1939–1944 рр., які складалися досить непросто. Протистояння між СРСР і Фінляндією вилилося в дві кровопролитні війни (1939–1940, 1941–1944), які детально висвітлені в радянській, пострадянській російській сучасній і фінляндської наукових дослідженнях. В українській вітчизняній історіографії було накопичено чимало матеріалу, проте в якому виділити Україну, як учасницю збройного конфлікту в складі Радянського Союзу, повністю не вдалося. У той же час в Російській Федерації вивчення даного питання полягало в тому, що наукове дослідження радянсько-фінляндської війни 1939–1940 рр. була представлена в на рівні джерел і наукової літератури, фундаментальних виданнях, узагальнюючого характеру з історії Другої світової війни, «Великої Вітчизняної війни» (радянсько-німецької у трактування радянської і російської сучасної історіографії), історії дипломатії, в цей же час в незалежній Україні ситуація була набагато складніше. Спробуємо ж виявити причини цього складного науково-дослідницького процесу.

По-перше, українська історіографічна наука відмовилася від застосування терміну «Велика Вітчизняна війна», як більш радянського і за міфологізованого; по-друге почалося всеосяжне вивчення участі українців в локальних війнах і конфліктах Радянського Союзу, особливо початкового періоду Другої світової війни (вересень 1939 р.– червень 1941 р); по-третє змінилися акценти, які вказували на боротьбу з агресором українців тільки в рядах Червоної Армії і партизансько-диверсійного руху, тепер визнання борців за свободу і незалежність України отримали бійці національно-визвольного руху (ОУН, УПА, УНРА); нарешті, по-четверте стали розглядатися участь українців в боротьбі, як проти нацистського, так і сталінського режимів під час Другої світової війни. У такому ключі стала розглядатися, і радянсько-фінляндська («Зимова») війна 1939–1940 рр., в менш великому контексті – фінляндська-радянська війна («Війна-продовження») 1941–1944 рр. Зауважимо, що радянська і пострадянська російська історіографія не виділяє, на відміну від «Зимової

війни» 1939–1940 рр., фінляндську-радянську війну 1941–1944 рр. в окремий збройний конфлікт між СРСР і Фінляндією. Довгі роки цей конфлікт, як і попередній, замовчувався в радянській історичній науці. Українська нечисленна історіографія помітила цю тенденцію і вказала на неї.

Але, за відсутністю інтересу в українських дослідників, оскільки ті вважають, що радянсько-фінляндська війна 1941–1944 рр. не є конфліктом, безпосередньо пов'язаним з українськими землями або українським національно-визвольним рухом, навіть менш ніж це представлено на територіях Східної Європи (країни Балтії, Західна Білорусь, Східна Польща), дана проблема не представлена глибоко в українській історичній науці, яка займається проблемами історії Другої світової війни. Українські дослідники приділяли значну увагу бойових дій на території України в 1939–1940 рр. (Польська і Бессарабська кампанії Червоної Армії), бойові дії на радянсько-німецькому фронті в 1941–1944 рр., окупації України німецько-нацистськими, угорськими, румунськими військами, так само як низкою питань, які стосувалися колабораціонізму, антинацистського підпільно-партизанського руху, однак, при цьому не порушувалися дискурсивні проблеми, які стосувалися б, хоч і побічно, України, українських земель і її громадян, в глобальному контексті збройного протистояння Радянського Союзу з нацистською Німеччиною. Радянсько-фінляндський фронт 1941–1944 рр., на відміну від радянсько-фінляндської кампанії 1939–1940 рр., взагалі не знайшов належної уваги у працях українських фахівців, які займалися проблемами Другої світової війни, хоча він зіграв чималу роль в боротьбі Радянського Союзу проти нацистської Німеччини і її союзників, до числі яких належала і Фінляндія. Причому, навіть у фундаментальній праці під патронатом Інституту історії НАН України, участь українців у радянсько-фінляндській війни 1939–1940 рр., тому що у виданні, навіть про конспективне висвітлення конфлікту, інформації немає взагалі. В даному розділі дослідження аналізуються дипломатичні, політичні та воєнно-історичні рівні відносин між СРСР та Фінляндією, уперше відокремлюється «українське питання» у працях дослідників вітчизняної історіографії. Через призму наукових праць простежується український вимір війни: проблема участі українців у радянсько-фінляндській 1939–1940 рр. та фінляндсько-

радянській 1941–1944 рр. війнах – як гіркий досвід імперського минулого України перебування у складі тоталітарного СРСР, розглядається дискусія щодо складу, чисельності та участі у бойових операцій українців, як у лавах Червоної Армії так і національно-визвольних діаспорних організацій під час «Зимової» війни 1939–1940 рр.

В незалежній Україні фактично сформувалися три наукові регіональні школи, які, в основному займаються проблемами дослідження українського національного незалежного руху періоду Другої світової війни: львівська (Ю. Киричук, Я. Дашкевич, Л. Зашкільняк, О. Мороховський, В. В'ятрович, Н. Посівнич та ін.), київська (О. Є. Лисенко, Т. В. Вронська, І. Дерейко (відділ історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України), В. Сергійчук, В. Кучер, А. Русначенко, В. Дзьобак, А. Кентій, Д. Вєдєнєєв, С. Кульчицький, І. Ільюшин, В. Ковальчук, А. Іщук та ін.), рівненська-острозька (Г. Бухало, В. Трофимович, С. Музичук, І. Марчук та ін.), крім них ще ряд вчених ведуть наукові розвідки в Івано-Франківську (О. Марущенко, І. Андрухів), Тернополі (Г. Стародубець), Сумах (Г. Іванущенко), Запоріжжя (А. Щур), Дніпрі (М. Слободанюк). Однак, на превеликий жаль, в їх дослідженнях повністю відсутня аспекти наукового пошуку, присвячені участі України і українців в радянсько-фінляндських конфліктах. Пояснюється це слабо вивченою джерельної базою, відсутністю матеріалів і наукових зв'язків з центрами вивчення даної проблематики в Російській Федерації, Фінляндії, Норвегії, Швеції, Естонії, Німеччини, Великобританії і США. Як ми бачимо, до того ж українська історична наука не стоять на порядку денному інші завдання і цілі, в яких розгляд участі України і українців в радянсько-фінляндських конфліктах, не представляється можливим. Протягом 1990–2010–х рр. українські дослідники створили значний величезний масив літератури, в якій виділяли радянсько-фінляндську війну 1939–1940 рр., як окремий період Другої світової війни. Зокрема, цією проблемою займалися М. В. Коваль, І. К. Патриляк, Г. Я. Невинна, І. Т. Муковський, О. Є. Лисенко, В. А. Гриневич, Б. М. Гончар, М. Гетьманчук, Д. В. Ковальов, П. Панченко та ін.[162; 219; 659; 583; 584; 585; 586; 587; 588; 195; 125; 378; 679; 442; 379; 7; 555; 556; 369; 376; 377; 380; 417; 426; 427; 428; 429; 430]

М. В. Коваль [162], одним з перших в Україні, намагався переосмислити концептуальні проблеми Другої світової війни. Саме йому належить ідея розглядати вступ України в Другу світову війну не 22 червня 1941 р., а 17 вересня 1939 г. крім Польської і Бессарабської кампаній РСЧА (вересень 1939 р. – червень–липень 1940 р.) він став основоположником традиції, в якій виділяв Фінляндську кампанію, як конфлікт, безпосередньо пов'язаний з українськими землями під час Другої світової війни, на відміну від його послідовників і колег з інших українських наукових шкіл, які займаються проблемами Другої світової війни [108; 180; 177].

М. В. Коваль вважав, що цей конфлікт був не просто черговим радянсько-фінляндським локальним військовим зіткненням напередодні німецько-радянської війни 1941–1945 рр., він мав далекосяжні наслідки, в тому числі і для України, оскільки в ньому брали участь війська, передислоковані з її території, в яких брали участь українці та вихідці з українських земель, про що замовчувала радянська і російська пострадянська історіографії. Однак, М. В. Ковалю були притаманні помилки, при написанні його роботи. Зокрема, він вказував на той факт, що фінляндська армія була краще озброєна і оснащена, але це навряд чи відповідало дійсності [162, с. 25]. Проти приблизно 15 фінляндських дивізій виступило 6 загальновійськових армій, військово-повітряних сил і військово-морського Балтійського флоту СРСР, загальною чисельністю понад 1 млн. чоловік, в той час як їм протистояло 150-250 тис. фінських солдатів і офіцерів, які відчували гостру нестачу в озброєнні, обмундируванні, компенсуючи це виучкою, дисципліною, відмінним знанням місцевості. Фінляндські солдати також страждали від морозів, нестачі харчів, але оскільки вони оборонялися, а не наступали, їм легше було проводити ротації особового складу збройних сил, на відміну від червоноармійців. М. В. Ковалю належить заслуга в тому, що він відзначив героїзм і трагічну загибель 44-ї стрілецької дивізії імені М. Щорса, яка була розгромлена під містечком Суомуссалмі на початку січня 1940 р. Дивізія, яка складалася з призовників-українців, які не звикли до подібних кліматичних умов, чекала сумна доля. Дослідник відзначає, що тут проявився, як і у вересні 1939 р., жертовний характер Другої світової війни для

українців, які по суті, стали жертвами двох диктатур: нацистсько-гітлерівської і сталінсько-більшовицької.

Проведений М. В. Ковалем аналіз військово-політичної обстановки в 1939–1941 рр. став, можна сказати, невеличким прологом, для дослідження радянсько-фінляндських відносин в роки Другої світової війни українськими істориками, нехай і з незначним акцентом. Продовжувачем справи М. В. Коваля став його учень, О. Є. Лисенко. У колективних виданнях, 2010 і 2014 рр. [380; 430] в числі інших авторів, він представив матеріали про причини, хід і результати Другої світової війни і її значення для українських земель. У представлених роботах, були проаналізовані події, які, на думку, автора і його колег, так чи інакше були тісно пов'язані з діяльністю українців, під час Другої світової війни. Вчені запропонували вважати датою вступу України в Другу світову війну не вересень 1939 р., а березень 1939 р., тобто, з моменту проголошення незалежності Карпатської України. Саме тоді, на думку дослідників, виник інтерес, як у тоталітарних, так і демократичних держав до «українського питання». У такому контексті, автора цих видань на чолі з О. Є. Лисенко, запропонували розглядати і радянсько-фінляндську війну 1939–1940 рр., в якій брали участь і рядові українці, мобілізовані сталінським режимом. Широко представлена дипломатична підготовка Радянського Союзу до майбутньої війни з Фінляндією, вказувався на зв'язок нацистської Німеччини і СРСР в реалізації секретних положень радянсько-німецького пакту про ненапад, підписаного 23 серпня 1939 р.

Дослідники підкреслюють той факт, що Сталін відмовився від мирної угоди з Фінляндією, зробивши ставку на силовий варіант. До цього його підштовхнула, на думку авторів, політика «умиротворення агресорів» і фактична бездіяльність західних союзників в питанні німецькій війні проти Польщі у вересні 1939 р. О. Є. Лисенко і його колеги розцінювали розв'язану Сталіним радянсько-фінляндську («Зимову війну») 1939–1940 рр. як агресивний, локальний конфлікт, який мав далекосяжні наслідки не тільки для Радянського Союзу, а й України, як його союзної республіки. «Зимова війна», на думку фахівців, привела до того, що СРСР втратив довіру

демократичної громадськості, остаточно дискредитувавши себе в її очах, після нападу на Фінляндію і анексії частини території країни.

Важливим наслідком війни, вважають історики, став момент приєднання Фінляндії до нацистсько-фашистського блоку країн «Осі» і так звана «Війна-продовження» 1941–1944 рр., коли Фінляндія не тільки повернула втрачені за Московським договором втрачені території, але і взяла участь в блокаді Ленінграду, в результаті якої від голоду, холоду і хвороб померли сотні тисячі жителів міста [430, с. 43]. Природньо, що фінляндська історіографія стверджувала, на рахунок цього, буцім-то подібні твердження не мають сенсу, так як, Фінляндія вела власну «війну-продовження» («jatkosota») і «окрему війну» проти Радянського Союзу, будучи в цей же час, політичним і військовим союзником нацистської Німеччини [324; 326; 327; 340; 345]. Це твердження і спростували в своїх колективних монографіях українські дослідники. З огляду на «український слід» радянсько-фінляндської війни 1939-1940 рр., О. Є. Лисенко і його колеги, наводять дані щодо дивізій, сформованих на території УРСР під час війни. Вони відзначають, що принаймні 22 тис. вихідців з України загинули в збройному радянсько-фінляндському конфлікті, десятки тисяч людей залишилися інвалідами. Аналізуючи радянсько-німецьку війну 1941–1945 рр., дослідники проводять паралель з радянсько-фінляндською 1939–1940 рр., вказуючи, що сталінське керівництво використало, фактично, «фінський досвід» щодо евакуації населення і ресурсів в контексті боротьби за українські землі в 1941–1944 рр. [430, с. 73] Фінляндська кампанія наклала слід на подальший результат радянсько-німецької війни, змусивши, на думку О. Є. Лисенко і його послідовників, реформувати збройні сили і переглянути недалекоглядну зовнішню політику, таким чином, сприяючи перемозі СРСР у Другій світовій війні над нацизмом.

У співавторстві з І. Т. Муковським, О. Є. Лисенко ще в середині 1990-х рр. видав наукову монографію, де і до цього дня створена спроба комплексного дослідження воїнів-українців на полях битв Другої світової війни з німецько-нацистськими і японськими окупантами [195]. Використовуючи багатий архівний матеріал, дослідники вперше в українській вітчизняній історіографії вказали на роль і місце у Другій світовій війні, саме простого українського бійця, учасника бойових

кампаній 1939–1945 рр., причому не тільки в складі Червоної Армії, а й націоналістичного підпілля, збройних силах США, Канади, Франції та інших країн. Саме І. Т. Муковський і О. Є. Лисенко вперше розглянули участь саме українців у складі частин Червоної Армії і партизансько-диверсійних загонів, які взяли участь в обороні Ленінграда і в кровопролитних боях не тільки з німецькими, а й з фінляндськими військами, на Карельському перешийку.

Незважаючи на те, що основний акцент монографії наголошений саме на українських землях, автора проте, приділили належним чином місце участі українців в фінляндсько-радянській війні 1941–1944 рр. На сьогоднішній день, на жаль, це єдина робота, яка висвітлює дане питання. Більш того, в українській вітчизняній історіографії замовчується аспекти, які б допомогли розкрити чинники участі українських солдатів в боях за оборону Карелії і Прибалтики. Безсумнівно, роботі притаманні помилки (використовується застаріла радянська термінологія і класифікація, наприклад), однак унікальність роботи дослідників, які використовували російські військові міжвідомчі архіви, полягає в тому, що вони трактують і розбирають чинники участі українців і вихідців з України, які героїчно билися, намагаючись зупинити наступ фінляндських військ влітку 1941 р, наприклад, описуючи бойовий шлях бійців 168-ї стрілецької дивізії, що билися під Петрозаводськом [195, с. 152-153]. Також автора роблять упор на затяжний і позиційний характер боїв на карельському і кандалакшському напрямках, що безсумнівно, відіграло свою роль на морально-психологічному стані бійців з України, які змушені були боротися у важких кліматичних умовах, незвичних їм. Тим не менше, підкреслюють І. Т. Муковський і О. Є. Лисенко, саме стійкість українських бійців, і стала одним з вирішальних чинників, які сприяли тому, що повністю Ленінграду не був відрізаний від решти території Радянського Союзу, що в свою чергу, дозволило евакуювати частково, хворих і змучених голодом, хворобами і холодів захисників міста і його жителів [195, с. 158]. Останні епізоди боротьби за обложеного міста в січні–серпні 1944 р. автора не розглядають, зупиняючись на ключових, на їхню думку, моментах спробах прориву блокади влітку 1942 р. і взимку 1943 р. остання з яких, увінчалася успіхом [195, с. 159, 163-174]. Природно, це і не

було поставленим завданням для дослідників, проте в роботі є деякі чинники, які вказували, що інтерес в Україні до радянсько-фінляндському протистояння не згас.

У своїх нарисах, присвячених періоду Другої світової та радянсько-німецької («Великої Вітчизняної») війни, А. Руккас і В. Хаджираєва [428], розглядаючи Польську і Молдавську кампанії РСЧА, вказують на тісний взаємозв'язок цих двох військових операцій з радянсько-фінляндською війною 1939–1940 рр. На думку А. Руккаса радянське командування не винесло уроків із ведення бойових дій під Шацьком, в районі Гузятина, Навоза, Боровичів, що в свою чергу свідчило «про недостатню підготовку Червоної Армії до ведення бойових дій» [428, с. 190]. Слабкий опір деморалізованих польських частин на Західній Україні лише підсилив у сталінському керівництв впевненість у власних силах і розвіяти цю перманентну теорію «радянського бліцкригу» допомогла «провальна фінська кампанія» 1939–1940 рр., підсумовує дослідник. В. Хаджираєва, аналізуючи хід операцій РСЧА у Бессарабії та Північній Буковині, пише, що керівництво СРСР задумувало провести цю операцію ще восени 1939 р., але «підготовка… походу загальмувалася через ускладнення в ході «радянізації» приєднаних територій, а також внаслідок «Зимової війни» з Фінляндією» [428, с. 197]. Важливим аспектом успішності Бессарабської кампанії 1940 р., на думку В. Хаджираєва, став фактор використання в операції червоноармійських підрозділів, які безпосередньо приймали участь у війні з Фінляндією [428, с. 198]. Це, безперечно, підкреслює, В. Хаджираєва, і зумовило характер спротиву діям Червоної Армії з боку румунських військ та поліції, оскільки, останні не приймали участь в подібних військових кампаніях з 1918 р., тобто з моменту закінчення Першої світової війни.

Важливі акценти були зроблені в доповненні до «Книзі пам'яті України», науково-дослідному виданні, яке стосувалося демографічних втрат України у Другій світовій війні, з метою увічнення пам'яті воїнів Червоної Армії і вихідців з України, які були покликані на її території, героїчно билися і загинули в боях з нацистськими окупантами, присвяченому участі українців в локальних війнах і конфліктах епохи Радянського Союзу (1929–1991 рр.) [376; 377]. Укладачі даної книги не ставили перед собою завдання висвітлити радянсько-фінляндський конфлікт, але вони

підкреслювали, що саме він, за кількістю втрат і втрат, перевершив інші локальні зіткнення, в якому брав участь Радянський Союз. Безсумнівно, подібний аналіз дуже важливий для розуміння «українського питання» у Другій світовій війні. Складена за історико-хронологічному принципу, це видання, незважаючи на назву, лише частково розкриває масштаби людських втрат збройних частин, сформованих на території України, для боротьби з Фінляндією під час «Зимової війни» 1939–1940 рр. Укладачі видання, вважали, що причиною збройного конфлікту між СРСР і Фінляндією була неприкриті «амбітні настрою керівництва Радянського Союзу, який, як вважалося, поки що не відносив себе до другосортним державам світу» [376, с. 17]. Автора підкреслюють прагнення СРСР до світового панування, встигнути взяти участь в діленні «імперіалістичного світу», оскільки позиції колишніх колоніальних імперій, Великобританії і Франції, незважаючи на перемогу в попередній війні, серйозно ослабли.

Підкреслювався укладачами даних видань, не тільки політичний, а й економічний характер складової експансії Радянського Союзу. Після збройних зіткнень в Китаї, Іспанії, Монголії, спільну участь у німецької агресії проти Польщі у вересні 1939 р., на думку авторів, СРСР зважився на агресивну війну з Фінляндією, розірвавши пакт про ненапад, укладений 7 роками раніше. Українська РСР, на думку одного з авторів книги, П. Панченко, виявилася не тільки непрямим, але і прямим учасником цього збройного конфлікту, який на відміну, від «визвольних походів» 1939–1940 рр., взагалі не торкався інтересів населення республіки. У війну були залучені вихідці з Київської, Житомирської, Кам’янець-Подільської, Вінницької, Дніпропетровської, Полтавської та інших областей України [376, с. 20]. На відміну від військових кампаній кінця 1920–х–1930–х рр. у цей конфлікт виявилися залучені саме непідготовлені, тільки-но мобілізовані резервісти, але не кадрові військовослужбовці Червоної Армії. На думку П. Панченко слід враховувати той фактор, що політична еліта Радянського Союзу, роблячи ставку на кількісний, а не якісний показник, прагнула ціною «малої крові» спромогтися вирішальної перемоги над фінляндської армією в лісах Карелії і Заполяр’я [376, с. 55]. Однак це призвело до непоправної катастрофи. Величезні втрати, в числі не тільки вбитих, але і поранених,

обморожених, покалічених солдатів привели до такого морально-психологічного впливу на українське суспільство, що з початком нової, вже радянсько-німецької війни в 1941 р. «невдалу» фінляндську кампанію постаралися забути, такий висновок робить П. Панченко у своїй передмові до «Книги пам'яті».

Зовсім іншим концептуальним підходом відрізняється написана харківськими вченими, В. І. Семененко і Л. А. Радченко, монографія, присвячена основним подіям Другої світової війни [255]. Автора дають оцінки цим подіям, втім не відмовившись від радянської термінології. Так, наприклад, «Велика Вітчизняна війна» у них замість радянсько-німецької війни, а нацистська Німеччина названа «фашистською». У розділі «Безславна війна» вони трактують радянсько-фінляндську війну 1939–1940 рр. в загальній геополітичній концепції Другої світової війни, не виділяючи при цьому складові «українського аспекту». На їхню думку, після провалу радянсько-фінляндських переговорів в Москві восени 1939 р., СРСР зважився на агресію проти Суомі з метою «приведення до влади прорадянського уряду в Гельсінкі» [225, с. 33]. Іншою причиною, що обумовило початок конфлікту, стала зацікавленість Радянського Союзу в фінляндських економічних ресурсах, з метою використання їх в розв'язання у світовій війні, адже посилення свого недавнього союзника, нацистської Німеччини, СРСР також, на думку авторів, не хотів би, так як зі Скандинавії німці отримували необхідну кількість залізної руди, миш'яку, вісмуту, молібдену, нікелю і міді, причому безпосередньо два останні види кольорових металів нацисти купували саме у фінів [225, с. 31].

Збройні дії на радянсько-фінляндському фронті автора розглядають, в основному через призму, радянських і російських сучасних науково-історичних досліджень, називаючи з числа українських втрат, власне втрати курсантів Харківського прикордонного училища, з них сформованого майором С. І. Донським ударного полку, однак, при цьому, конкретно не уточнюючи скільки і де саме зазнали втрат, курсанти військових закладів з території України [225, с. 38]. Проте автори дають в цілому тверезу і правильну оцінку подіям, акцентуючи увагу і на зовнішньополітичних проблемах локального радянсько-фінляндського конфлікту, як важливої складової Другої світової війни. Головним сумним підсумком, на думку В.

І. Семененко і Л. А. Радченко, стало те, що «аналіз військових дій в Фінляндії переконав Гітлера в слабкості Червоної Армії» [225, с. 39]. Величезні втрати, понесені в наступальних боях з фінами, привели до нової хвилі репресій, які тільки погіршили обороноздатність Радянського Союзу, але і не сприяли відбиттю німецького удару влітку 1941 р., в тому числі і на території України.

Цікавий огляд радянсько-фінляндського конфлікту в контексті висвітлення огляду участі України у Другій світовій війні подає український діаспорний історик В. Косик [171]. На підставі французьких архівних джерел та історіографії він вказує на характер війни, як такий, що після анексії Західної України і Білорусії у вересні 1939 р., СРСР отримав додаткову зону безпеки, яку, зрозуміло, необхідно було зміцнювати і розширювати. До цієї зони радянське керівництво долучило також Фінляндію, тому що спільний кордон з СРСР проходив поруч з Ленінградом (тут можна добавити, що В. Косик, фактично підтверджує версію радянських і російських істориків, щодо «леніннградського питання», як основної причини війни) [171, с. 85].

Висвітлюючи події початку 1940 р. В. Косик зупиняється детально на аналізі співробітництва між нацистською Німеччиною і Радянським Союзом у ретроспективі виконання економічних зобов’язань, взятою на себе радянською стороною після укладання договорів від 23 серпня і 28 вересня 1939 р. В. Косик підкреслює, що саме небезпека експорту радянської сировини змусила англійський уряд пійти на деталізацію розробки плану щодо втручання у радянсько-фінляндську війну [171, с. 86]. Він зупиняється на розробці плану командуючого військово-повітряними силами Франції, генерала Бержере, який пропонував нанести комбіноваті удари по території СРСР від Печенги (де мав висадитися англо-французький десант), до Баку, Грозного і Батумі [171, с. 86]. Але, роз’яснюючи обставини не здійснення реалізації задуманого, В. Косик, аргументує це тим, що ресурсів для виконання даної операції у союзників було обмаль, і тому цей план зазнав поразки. Окрім того, побоювання, що превентивний удар лише тісніше прив’яже Радянський Союз до нацистської Німеччини, зупинили союзників, водночас кинувши на призволяще Фінляндію, підсумовує вчений. Після окупації Данії і Норвегії нацистською Німеччиною, за

думкою В. Косика, Радянський Союз став, фактично панувати у Східній Європі, впритул наблизившись до кордонів Третього рейху.

Наукова монографія істориків І. К. Патриляка та М. О. Боровика [540] Київського національного університету імені Тараса Шевченка, на сьогоднішній день є однією з небагатьох робіт, де чітко виділена участь українців в радянсько-фінляндській війні 1939–1940 рр. [219] У виданні розглядаються поставлені радянським керівництвом плани реалізації таємної угоди з нацистською Німеччиною від 23 серпня 1939 р. в сферу, яких СРСР отримував не тільки західноукраїнські та західнобілоруські етнічні землі Східної Польщі, а й Прибалтику разом з Фінляндією [219, с. 66-67]. Дослідники, вивчивши факти, прийшли до висновку, що саме провал дипломатичного тиску на Фінляндію, привів Сталіна до рішення почати війну. Безумовно, автора трактують радянсько-фінляндський збройний конфлікт, як агресію Радянського Союзу, за яким слідувала дипломатична ізоляція і короткочасне зближення з гітлерівським блоком, яке лише посилилося, приспавши пильність радянського керівництва у відбитті нацистської агресії, що в свою чергу, призвело до важких поразок влітку 1941 р.

В роботі, тим не менш, є ряд помилок, які свідчать про те, що автори не ставили перед собою завдання досконально вивчити і проаналізувати радянсько-фінляндський конфлікт. Зокрема, вказується, що тактика Червоної Армії в боях з фінами була «досить примітивної» і що «лінія Маннергейма» представляла собою відмінно підготовлені оборонні укріплення, що, проте, не відповідало дійсності [219, с. 68]. Насправді сила зовнішніх укріплень на «лінії Маннергейма» до початку військових дій восени 1939 р. сильна застаріла і далеко поступалася своїм аналогам в Західній Європі, як-то «лінія Мажино» і «лінія Зігфріда». Що стосується тактики Червоної Армії, то до вступу у війну США (грудень 1941 г.) це була одна з найсильніших і добре озброєних армій світу, розділивши ці лаври до кінця Другої світової війни разом з американською армією. Недалекоглядна сталінська зовнішня політика, масові репресії і політико-психологічна атмосфера страху і терору, яка панувала в Радянському Союзі, стали однією з причин, які яскраво проявилися у війні з

Фінляндією і зіграли свою сумну роль в початковому періоді радянсько-німецької війни в 1941–1942 рр.

Чимало важливим для нас є те, що в дослідженні зроблено акцент на «українському національному характері війни». Використовуючи численні усні свідчення учасників кампанії [219, с. 69-70], записані Центром усної історії Київського університету, автора змогли яскраво показати ті невідповідності і прогалини, які були притаманні радянським і російським пострадянським історичним працям, де загальна військово-політична парадигма участі Української РСР у радянсько-фінляндській війні 1939–1940 рр., випадала з уваги наукових досліджень. Можна зробити висновок, що дана робота важлива для подальших науково-дослідних пошуків, так як в ній їй показано значення для України і формування української історичної пам'яті про цю «незнамениту війну».

У монографії В. А. Гриневича зроблений упор на авторське переосмислення контексту Другій світовій війні в її «українському вимірі» [125]. Вчений піддав глибокій критиці тезу радянської і російської пострадянської історичної науки про «морально-політичну єдність радянського суспільства напередодні Другої світової війни», яке на його думку, не відповідало дійсності. Українське суспільство напередодні радянсько-німецької війни виявилося розколотим, без відсутності єдиної національної ідеї. Політичні репресії та «Голодомор» 1930–х рр. призвели до того, що на, думку автора, не було сформовано суспільство з чітко визначеною радянської ідентичністю, що врешті-решт призвело до поразки Червоної Армії на українських землях влітку–восени 1941 р. Розглядаючи ж радянсько-фінляндську війну 1939–1940 рр., В. А. Гриневич вказує на її міжнародно-правовий характер, де СРСР зміцнював свої геополітичні позиції в Скандинавії і на Балтиці, а Фінляндія рішуче відстоювала свій національний суверенітет. Як і його колеги, В. А. Гриневич пише про спробу створення маріонеткового уряду «Фінляндської Демократичної Республіки», який повинен було очолити уряд «нової Фінляндії» після перемоги Червоної Армії. Спроба використовувати «німецький досвід» (Майнільскій інцидент) для швидкої анексії Фінляндії зазнали невдачі. В. А. Гриневич зазначає, що українське суспільство, на відміну від Польської кампанії, цілком і повністю було «не задоволено черговою

війною» [125, с. 92]. Ця війна, на відміну від Польського і Молдавського походів, була зустрінута українською громадськістю без ентузіазму. Добровольців на неї, на думку автора було мало, а призовники з України не прагнули гинути в лісах Карелії за «ідеали пролетарської революції в Фінляндії».

Більш того, спираючись на архівні свідчення російських військово-історичних архівів, автор простежує тенденцію, яка свідчила про приховану підтримку Фінляндії, захоплення українського населення військовими успіхами фінів в боях з Червоною Армією взимку 1939–1940 рр., і співчуття простому населенню Фінляндії, який став жертвою радянської агресії [125, с. 92-94]. Причому, ці свідоцтва носили, якщо не масовий, то і не одинокий характер, на думку дослідника В. А. Гриневича. На відміну від розгромленої нацистами Польщі і слабо наданої опорі Румунії, війна з Фінляндією стала серйозним випробуванням для радянської влади. Оголошена привселюдно перемога викликала, як вважає В. А. Гриневич, великі сумніви в українському суспільстві. Тому, він розцінює той факт, що з початком радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. про неї згадки фактично зникли не тільки з політичних таблоїдів, так і з громадських дискусій, тому що для влади СРСР прагненням стояло приховати дійсну картину того, що відбувалося у військовому конфлікті з Фінляндією, від поля зору українських громадян Радянського Союзу, щоб не провокувати нові політичні скандали.

В центрі уваги дослідження українського військового історика І. Дерейка опинилися українські військові формування в складі та поліції нацистської Німеччини під час Другої світової війни [429, с. 430-479]. Зрозуміло, що вчений сфокусувався, головним чином, на складі, організації, чисельності та мобілізації цих збройних утворень на українських землях, окупованих гітлерівською Німеччиною. Втім, в роботі І. Дерейка є свідчення, почерпнуті з вітчизняних та зарубіжних архівів, які переконливо свідчать про те, що нацисти вербували і намагалися утворити збройні підрозділи з українців легіонного зразку, не тільки на теренах окупованої України, але і на іншій території Радянського Союзу, насамперед Карелії, яка опинилися, під контролем Фінляндії [429, с. 446]. За версією історика, Гітлер утворював ці збройні формування через величезні проблеми з комплектацією власних

частин, які зазнали відчутних втрат на радянско-німецькому фронті. Для мобілізації етнічних українців, що мали слугувати «гарматним м'ясом» для нацистів були, на думку І. Дерейка, утворені окремі легіонні табори, в Латвії, Польщі, і що, важливо, в містечку Каккурі, на території Фінляндії. Окрім того, ці збройні утворення озброєної німцями міліції, як слушно зауважує І. Дерейко, безпосередньо займалися охороною груп примусових робітників, які знаходилися на різних окупованих нацистською Німеччиною територіях, а також і у в Фінляндії [429, с. 448]. Безперечно, що німці намагалися використати українців у своїх цілях, використовуючи, як базу, фінляндський досвід спроби організації антибільшовицького опору в минулій «Зимовій війні». Дослідження І. Дерейка, щодо української мобілізації гітлерівським режимом на окупованих територіях, в т. ч. і Фінляндії, підтверджуються працями сучасних російських пострадянських істориків С. Г. Верігіна і Ю. М. Кіліна.

Основи і принципи фінляндської зовнішньої політики в 1930 –ті роки розглядає в своїх численних наукових розвідках Г. Я. Невинна (Комар) з м. Рівне (РДГУ). У своїй кандидатській дисертації, присвяченій розвитку і становленню німецько-фінляндських відносин, вона прагнула показати неоднозначні і суперечливі моменти фінляндської зовнішньої політики напередодні Другої світової війни, аналізуючи причини, які змушували фінляндський зовнішньополітичний істеблішмент майстерно маневрувати між тоталітарними (Німеччина, Італія, СРСР, Іспанія, Португалія) і демократичними (США, Англія, Франція) державами [659]. Безумовно, кандидатська дисертація і численні наукові публікації [583; 584; 585; 585; 586; 587; 588] Г. Я. Невинної не розглядають аспекти радянсько-фінляндського протистояння у 1939–1944 рр. і не виділяють український фактор з середовища взаємин СРСР-Фінляндія, але тим не менш, дають цікаву оцінку, трактуючи німецько-фінляндські відносини 1930–х рр. як такі, які не тільки впливали на політику двох держав, а й визначали характер особливостей міжнародних відносин в Європі в передвоєнні роки.

Г. Я. Невинна торкнулася таких аспектів німецько-фінляндських відносин, як зовнішньо- і внутрішньополітичні зв'язки між Фінляндської республікою і нацистською Німеччиною, з'ясування основні принципи і характер німецько-фінляндського співробітництва, економічні та культурні складові взаємин між двома

країнами, і зрозуміло, вплив німецько-фінляндських відносин на характер і особливості не тільки європейської, але і міжнародної політики. Дослідниця зазначає, в першу чергу, економічну зацікавленість нацистської Німеччини в країнах скандинавського регіону. Німці намагалися, на думку вченого, домогтися пальми першості в експорті фінляндської руди (мідної, молібденової і нікелевої), конкуруючи в основному з англійським капіталом в передвоєнні роки [587, с. 386]. Іншим фактором, який визначив німецький слід у зовнішній і внутрішньої політики Фінляндії, був політико-культурний аспект, який, як вказує Г. Я. Невинна, вважав в тому, що німці намагалися залучить фінів в своїх расово-культурологічних програмах, що, однак, не цілком успішно вдавалося реалізовувати, на відміну від сусідніх Швеції, Данії і Норвегії [587, с. 386]. Англійська вектор зовнішньої політики фінляндського уряду залишався вирішальним, він визначав орієнтири Фінляндії по суті, як пише Г. Я. Невинна, до зими 1939–1940 рр., коли надії на допомогу Англії, як основного союзника у війні проти Радянського Союзу, впали і поступилися місцем входження Фінляндії в німецько-нацистський блок країн «Осі».

У мережі Internet, на сторінках українських щотижневиків, онлайн-газет та інших електронних бібліотек (ресурсів), точаться численні дискусії, про зміст, характер, хід, причини радянсько-фінляндської війни, і окремо про роль України і українців у протистоянні Фінляндії в боротьбі за свою незалежність проти агресивної експансіоністської політики СРСР, зокрема в цьому обговоренні прийняли участь історики, політологи, журналісти, краєзнавці, ветерани війни [670; 671; 672; 674; 675; 676; 677; 678; 679; 680; 681; 682; 683; 684; 685; 686; 687; 688; 689; 690; 691; 692; 693; 694; 695; 696; 697; 698; 699; 700; 701; 702; 703; 704; 705; 706; 707; 707; 708; 709; 710; 711; 712; 713; 714; 715; 716; 717; 718; 719]. В Україні ця історико-меморіальна дискусія розпочалася на початку 2000–х рр., у зв’язку з тим, що на фоні тривалої Другої світової війни 1939–1945 рр. і як її частини радянсько-німецької («Великої Вітчизняної війни») 1941–1945 рр., історична пам’ять про радянсько-фінляндську війну 1939–1940 рр., не кажучи про конфлікт 1941–1944 рр., виявилася не заслужено забутою. За спогадами В. Жежери, війну з Фінляндією в 1960–х рр., про яку замовчували у шкільних підручниках, розказував йому рідний батько, описуючи,

важкі, трагічні моменти, зокрема, «як йому осколком снаряда сплющило котелок із супом. І про те, як в останній день війни лейтенант Цибулько йшов в атаку з одірваною головою. Її знесло снарядом. А він іще якийсь час ішов собі». А дядькові В. Жежери, Олександру, «там прострелили ногу, й він пропав би на снігу, якби його не виніс на собі Ілько Дрохва, батько нашої однокласниці» [681]. Ветеран з м. Києва, Г. Гаращенко, кулеметник 95-ї дивізії, поранений у боях під Виборгом, неодноразово звертався до діючою влади и активістів, з вимогою, спорудження пам'ятника бійцям «тієї, незнаменитої війни». Проте, як показав гіркий досвід, марно. Цей процес затягнувся і навряд чи вирішиться так скоро.

Українців на полях битв в Карелії і Заполяр'ї спіткала гірка іронія, яка полягала в тому, що вони мали битися один проти одного по різні сторони. Для української еміграції, як підкреслює М. Майоров, це був логічний шанс боротися за незалежну Україну в союзі з демократичною Фінляндією і країнами Заходу (Англією і Францією) проти більшовицького Радянського Союзу. Зокрема, М. Майоров стверджує, що українські емігрантські організації виступили з безліччю пропозицій, щодо організації єдиного антирадянського фронту, який б очолювали британські або французькі спецслужби: «З ініціативами допомоги Фінляндії виступали різні політичні середовища: як ОУН, так і середовище екзильного уряду УНР та гетьманці, які конкурували між собою. Скажімо, гетьманич Данило Скоропадський запропонував створити український легіон в Канаді, а потім переправити його до Фінляндії, де отримати поповнення з полонених українців-червоноармійців» [718]. Окрім того, з числа військовополонених українців, які знаходилися у фінляндських таборах, офіцер армії УНР, письменник-емігрант Ю. Горліс-Горський, мав сформувати військовий підрозділ, який б прийняв участь у боях з радянськими військами. Як сам хорунжий армії УНР згадував, перебуваючи на території Фінляндії до початку війни, що для вербовки і формування загону був обраний саме влучний момент: «…політичні в'язні, що повтікали із совітських концтаборів. Фіни шанують їх. Вони навіть воювали добровільно разом з фінами...» [718].

Можливо цінність легіону була в тому, що б він був би орієнтиром для українських призовників Червоної Армії і мотивував б їх відмовитися б воювати за

«соціалістичну Фінляндію». В гіршому ж варіанті, українців чекала жорстока братовбивча війна, на зразок тієї, яка відбувалася під час національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. В умовах існування безпринципної сталінської тоталітарної політичної системи можливим яким був би цей крок і які чинники він би приніс на долю майбутньої боротьби за незалежність України – це непросте дискурсійне питання [718].

Причина, чому т. зв. «український легіон» не потрапив безпосередньо на поле бою, полягало в тому, що війна тривала лише 3, 5 місяці. Проте М. Майоров не вказав на той факт, що військові ресурси Фінляндії вже були вичерпані, сподівання на західних союзників, серед яких були Англія і Франція, не виправдалися, Швеція відмовилася відкрито вступили у війну проти СРСР, тим самим порушивши свій нейтралітет, і тому у Фінляндії залишився лише дипломатичний варіант, який вона і використала, позбавившись часткою своєї території на користь ворога і укласти мирний договір у Москві 12 березня 1940 р.

З радянського боку в війні проти Фінляндії прийняли участь 12 сформованих на території України дивізій, зокрема, з Київського й Одеського військових округів. Особливих втрат зазнала 44-а Київська стрілецька дивізія ім. Щорса, яка входила до складу 9-ї армії. Політичні амбіції Сталіна, який плануючи вести проти Фінляндії блискавичну війну, на зразок тієї, яку радянські війська провели у Польщі, Румунії, країнах Балтії, Монголії, зустріли противагу з боку з боку фінляндської сторони. Історик А. Макаренко вважав, що однією з причин, які привели до трагічної катастрофи, що спіткала 44-ту стрілецьку дивізію під містечком Суомусалмі, став, насамперед. План кампанії, який включав в себе авантюристичний план розсікти Фінляндію на дві частини й ізолювати її від Швеції. «Вихід до кордону зі Швецією вважався аксіомою – настільки великою була впевненість вищого радянського військового керівництва», пише А. Макаренко [689]. Відсутність елементарних географічних знань про рельєф місцевості, природно-кліматичні умови, позбавлення дивізії від тилових комунікацій, відсутність гарячого харчування, теплого обмундирування (воно, звичайно було в радянській армії, але через халатність командування, відсутність налагодженого постачання з тилу, до бійців потрапляло

нерідко), і нарешті, героїчний опір фінів радянським військам і став, на думку, А. Макаренка апофеозом «української національної катастрофи». Для порівняння приблизні дані фінляндської сторони близько 800 чоловік, радянської – двох дивізій – 163-ї і 44-ї близько 23 тис.

Російський дослідник О. Владимиров [673], напроти, вважає, що фінляндське керівництво не очікувало удару у напряму Суомусалмі, напроти, протиставляє українським спеціалістами факти, які говорять, що відповіддю на цей наступ Червоної Армії фіни кинули останні резерви, які конче були їм потрібні для оборони «лінії Маннергейма». Але і цей російський науковець визнає, що рішення направити кинути непідготовлених етнічних українців на фінляндські укріплення виявилося цілковитою помилкою, що в кінцевому результаті обернулося для радянського командування цілковитою поразкою, а для дивізії ганебними репресіями. «Однак розгортання дивізії, перекинутої в Карелію з Житомира, йшло повільно. Деякі підрозділи і частини до цього часу ще не встигли вивантажитися із залізничних ешелонів. Через брак автотранспорту бійці рухалися похідним маршем. Причому дивізія була не підготовлена до ведення бойових дій в умовах суворої зими. Особовий склад не мав ані теплих кожухів, ні валянок, ні рукавиць. Бійці були одягнені в тонкі шинелі і брезентові чоботи. А морози вже досягали 40 градусів», – пише він [673].

Д. Шурхало і М. Майоров пояснюють поразку дивізії ще одними важливими факторами – відсутністю елементарною військової підготовки, низькою морально-психологічною мотивацією щодо ведення війни у важких зимових умовах, а також, непідготованістю українських призовників воювати за чужі інтереси у чужій і малознайомій їй країні. «До певної міри низька боєздатність пояснювалася тим, що перекинуті з України підрозділи здебільшого не були належним чином екіпіровані для ведення боїв при дуже низьких температурах. Крім того, на відміну від фінських вояків, червоноармійці здебільшого погано вміли користуватися лижами, а тому були прив’язаними до доріг і менш мобільними. Відтак чимало червоноармійців, зокрема й українців, потрапило в полон. Причому фінська сторона намагалась обіграти цю

ситуацію у своїй пропаганді, розповсюджуючи листівки з фото, з яких випливало, що полонених утримують у хороших умовах і добре годують», – вказують вони [673].

Ю. Стригун у своїй публікації дає цілком правильну оцінку діям СРСР щодо Фінляндії у «Зимовій війні» 1939–1940 рр. [709] Автор з'ясовує причини і обставини, аналізуючи спогади, як з радянської, так і з фінляндської сторін. За Ю. Стригуном політичний зондаж Сталіна щодо Фінляндії спирався на відносно легкий «бойовий» досвід, який Червона Армія здобула в кампаніях проти Польщі і під час анексії країн Балтії восени 1939 р. На думку автора, важливим чинником, який консолідував фінляндське суспільство, стала рішуча національна політика уряду країни, який, категорично відмовився піти на поступки сталінському плану анексії Фінляндії, що врешті, і стало причиною для розв'язання збройної агресії СРСР. «Якщо дипломати не знайшли спільної мови, то нехай говорять військові, – самовпевнено підбив підсумок переговорів радянський нарком Молотов», цитує промову радянського можновладця Ю. Стригун. Героїчний опір фінляндського народу, і став причиною того, що, на думку автора цей «чинник змусив Сталіна відмовитися від планів повністю завоювати Фінляндію. Він боявся тривалої партизанської війни» [709].

С. Грабовський бачить причину поразки під Суомусалмі в січні 1940 р. в деяких причинах, по-перше в тому, що відсутність і недолугість сталінських командирів, масові репресії, коли були знищені кваліфіковані командири, а також у морально-психологічний стан українських вояків, які, на думку дослідника, «не хотіли вмирати за Сталіна та за «демократичну Фінляндію», хоча й були нездатні повстати проти режиму» [678]. Автор покладає цілковиту провину на злочинний сталінський більшовицький режим, який використовував етнічних українців не як інакше, як «гарматне м'ясо» у своїх амбівалентних планах щодо захоплення і переділу світу під час початку Другої світової війни. Важливий акцент, на визначенням С. Грабовського, слід поставити саме на обставинах, за яких етнічні українські вояки приймали участь у радянсько-фінляндській війні, як на боці Радянського Союзу, так і на боці Фінляндії. Це, за осмисленням автора, показало б жертовність і героїзм, який український народ зазнав, б'ючись по різні фронти, ставши заручником радянської безпринципної тоталітарної системи.

Ю. Кривенко деталізує обставини поразки радянських військ у Фінській кампанії, тим що, насамперед, фінляндські війська були майстрами чудового орієнтування на місцевості, вміли перехоплювати ініціативу і успішно контратакувати супротивника, таким чином, що це «призвело до повного провалу «двотижневого» радянського плану по захопленні Фінляндії» [687]. Безумовно, експерт підкреслює важливий кліматичний фактор, а також повної мобілізації цивільного населення, що в свою чергу зіграло важливу роль у цій кампанії – фінляндське населення, незважаючи на тягар і трагічність бойових дій, виявилося в умовах радянського наступу на територію Фінляндії більш підготовленим і організованим, що, в свою чергу, чудово допомогло фінляндських військам підготовитися до оборони.

Можна сказати, ця причина звела нанівець перевагу Червоної Армії у чисельному складі, озброєнні, амуніції (дослідник приводить загальновідомі цифри щодо кількісного показника Червоної Армії близько 400 тис. військових, 1915 гармат, 1500 танків і до 1000 бойових літаків). Публікація Ю. Кривенка, однак, не позбавлена помилок. Він вважає, що головним чинником, який зіграв у поразці радянських військ були укріплення «лінії Маннергейма». Якщо привести слова самого Маннергейма, то він писав, що тільки «передбачалося збільшення видатків на нерухомість, на будівництво лінії оборони між Фінською затокою і Вуоксі, а також на будівництво другої лінії між Виборзькою затокою і Вуоксі, розташованої в тилу першої і с метою використання вигідного рельєфу місцевості. Програма будівництва включала в себе віддалені позиції на Карельському перешийку, а також зміцнення позицій на лінії Янісйокі і передмістя Лоймола на північ від Ладозького озера. Але і це почин не був доведений до кінця до початку війни» [64, с. 209]. Зауважимо, що готовність фінських вояків боронити свою країну від агресора, національне єднання і самопожертва, відчайдушний героїзм на полях боїв привів до того, що, хоча Фінляндія, і програла цю війну, однак сама територія країни не була окупована чи анексована Радянським Союзом. На думку, Ю. Кривенка, Сталіну і його оточенню, стало зрозумілим, що після вдалих тактичних операцій фінляндської армії, які завершилися розгромом відразу декількох червоних дивізій, швидку перемогу не

вдасться отримати. Лише залучивши усі ресурси СРСР радянський уряд досягнув «піррової перемоги» над супротивником. Однак, зазначимо, що і Фінляндія здобула свою «перемогу», яка полягала в тому, що лише частково досягнувши свого результату, Сталін, фактично, втратив до Фінляндії інтерес аж до червня 1941 р.

Дослідники даного питання, зокрема вище зазначені, Ж. Безп'ятчук, В. Гриневич, А. Макаренко, Ю. Кривенко, С. Грабовський, В. Жежери, Ю. Райхель, Д. Шурхало, М. Майоров, О. Пасховер [671; 679; 681; 687; 689; 718; 704] та інших, що локальний військовий конфлікт між СРСР і Фінляндією («Зимова війна») у 1939–1940 рр., що став прологом до нової, радянсько-фінляндської війни 1941–1944 рр. («Війни-продовження»), хоча і точився далеко від кордонів України, тим не менше, гостро підняв «українське питання» на геополітичній карті Другої світової війни. Як справедливо зауважують українські дослідники і спеціалісти, з одного боку українці служили у Червоній Армії і приймали участь у війнах і конфліктах СРСР напередодні радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. З другого боку, агресія Радянського Союзу проти демократичної скандинавської країни, члени Лігі Націй, справедливо налаштувала проти СРСР світову спільноту і не залишила байдужою численну, серед прихильників антирадянської боротьби, чисельну українську еміграцію. Антибільшовицькі налаштовані українські емігранти з різних країн Європи та з Америки хотіли допомогти фінам відстояти свою незалежність, підкреслюють Д. Шурхало, І. Гоменюк, М. Майоров. Важливість історичної місії Ю. Горліс-Горського полягає в тому, що саме під час боротьби Фінляндії за незалежність у 1939–1940 рр., він очолив і почав формування збройних загонів української діаспори і військовополонених, які прагнули через захист фінляндського суверенітету здобути незалежність власної самостійної і соборної держави, втраченої внаслідок поразки Української національної революції 1917–1921 рр. Інша справа полягає в тому, що цей проект залишився нереалізованим через те, що, власне, європейська спільнота відмовилася втручатися у конфлікт між СРСР та Фінляндією, а сподівання фінів на країни західної демократії, які вели боротьбу проти нацизму, не виправдалися. Саме у Фінляндії Ю. Горліс-Горський вбачав новий етап боротьби за незалежність українських земель після трагічного розгрому у спробі за будівництво національної

держави в Закарпатській Україні, про яку підкреслювали в своїх численних наукових розвідках, виділяючи український аспект, дослідники з даного питання.

Після поразки в березні 1939 р. в міркуваннях Ю. Горліс-Горського національна єдність фінів мала стала прикладом для об'єднання усіх політичних українських організацій з метою консолідації для створення єдиної і соборної Української держави: «Загроза з боку червоної Москви автоматично довела фінів до політичної єдності. Надалі існують політичні партії, є демократи і націоналісти, але зникли політична боротьба і сварки. Всі об'єдналися під одним гаслом: Фінляндія і тільки Фінляндія. Кожний на своєму місці працює під цим гаслом, відкидаючи набік другорядне. …Після нападу червоної Москви не стало у Фінляндії комуністів. Вони перейшли в національний табір, відцуравшись зрадників - тих, які поза кордонами служать дальше Кремлеві. В маніфестаціях цього року поперед партійних несли національний прапор. Він повівав на найвищому горбі. Фінляндія і тільки Фінляндія!» [55, с. 307]. Цей об'єднавчо-консолідуючий фактор і мав, на думку, Ю. Горліс-Горського сприяти українцям в боротьбі проти тоталітарного сталінського Радянського Союзу. Проте, як відомо, боротьба Фінляндії за незалежність у «Зимовій війні» завершилася раніше, ніж планувалося, через вичерпність фінляндських військових і матеріальних ресурсів.

Р. Коваль стверджував у своїй публікації [684], що збройний загін Ю. Горліс-Горського бився на боці фінської сторони під час радянсько-фінляндської війни, підтверджуючи це лише мемуарними спогадами останнього і збереженою фотографією, датованою 1940 р., ні підтверджуючи це джерелами чи іноземними працями. За його твердженням загін вояків-добровольців нараховував 22 чоловіків і мав знаки відмінності, що виділяли підрозділ з поміж інших збройних утворень волонтерів у складі фінської армії: «чорній уніформі, картузах, пілотках і мазепинках (всього 22 особи)».

Залишається дискусійним питання про участь українців у радянсько-фінляндський війні 1941–1944 рр. («Війна-продовження», «Війна-відплати»). На сторінках українських інтернет-видань «Тиждень» і «День» виказана версія українських істориків і публіцистів, щодо 25 червня 1941 р. спровокувавши

превентивним ударом авіації по військовим базам Фінляндії, Радянський Союз спромігся вступу цієї країни на боці гітлерівської Німеччини у війну з СРСР. Стверджувалося, що в «У той час, коли Червона армія вочевидь зазнавала поразки у Білорусі та Прибалтиці, а прикордонні бої на українській території набули неабиякої гостроти, совєтське командування добровільно відкрило ще один фронт, здійснивши збройну агресію проти Фінляндії» [719], в такому ключі пояснюється черговий конфлікт між СРСР і Фінляндією. Інший «експерт», І. Лосєв, визначає інтереси вступу Фінляндії у війну проти СРСР в 1941 р. такими, що «…фіни змушені були вступити у війну після варварських нальотів радянської авіації на Гельсінкі та інші міста країни 25-26 червня 1941 року (до цього Фінляндія офіційно була поза війною). Фіни воювали, щоб повернути свої території, силою відняті в них Сталіним. Вони підійшли до свого кордону 1939 року й зупинилися, як укопані, незважаючи на прохання і вимоги з Берліна наступати далі» [688]. Лише зазначимо, що можна погодитися з матеріалами цієї дискусії, в тому, що можливо, якби, радянсько-радянського збройного конфлікту не відбулося в 1939–1941 рр., то не було б ленінградської трагедії, запеклої позиційної війни 1941–1944 рр., окупаційного режиму у Східній Карелії і Заполяр'ї, смерті багатьох громадян цих областей від голоду, хвороби, депортацій та етнічних чисток з обох сторін. «Ленінградська трагедія стола своєрідним бумерангом «миролюбної сталінської зовнішньої політики», яка призвела до подій, що почалися в червні 1941 року...», тут цілковито правильно відзначає І. Лосєв.

Але ця версія не витримує аж ніякої критики. Авторитетні фінляндські військові історики, М. О. Йокіпії і К.-Ф. Геуст [150, с. 289-305; 527, 34-40] довели, що після окупації нацистами Данії і Норвегії, в умовах дипломатичного нейтралітету Швеції, Фінляндія пішла з літа 1940 р. на укладання військово-політичного союзу з гітлерівською Німеччиною. Дослідження М. О. Йокіпії, К.-Ф. Геуста констатують, що радянські бомбардування підштовхнули остаточно Фінляндію до вступу проти Радянського Союзу. Для нацистів, за тлумаченнями М. О. Йокіпії і К.-Ф. Геуста це був реальний шанс залучити до бойових дій боєздатну фінляндську армію, яка до речі, мала досвід військових дій з радянськими військами, і які до того ж, при цьому

мали чудове знання тактики і стратегії Червоної Армії. Отже, за тлумаченням українських і фінляндських дослідників, Фінляндська республіка, в такий спосіб, була залучена до війни з Радянським Союзом. Для України вступ Фінляндії у німецько-радянську війну 1941–1945 рр. на боці гітлерівської Німеччини, особливо для українських вояків Червоної Армії, обернувся тотальною і цілковитою катастрофою, адже їх чекала не тільки смерть на полях битв, але й трагедія військового полону, репресії, знущання, голод, холод і жахливі тортури, як з сторони фінів і німців, так із радянського боку.

Для нас важливим є те, що К.-Ф. Геуст підсумував результати радянського превентивного удару по території Фінляндії, фіксуючи, дві причини, які на його думку, зіграли важливу роль на подальший хід радянсько-фінляндської війни («Війни-продовження») 1941–1944 рр. [527, с. 39] Перший момент, вказував на те, що втрати, які понесли радянські ВПС у Фінляндії протягом 25-30 червня 1941 р. і на балтійському регіоні на протязі першого тижня «Війни-продовження», дали можливість повітряним силам Фінляндії досягнути локальної переваги у повітряному просторі СРСР, при чому зберегти цей статус аж до першої половини 1943 р. Другим моментом було те, що превентивний удар радянської авіації не знищив повітряні сили Фінляндії, не ліквідував аеродроми, стратегічні комунікації, на яких розташовувалася фінляндська і союзна німецька нацистська авіації. Бомбардування же, спричинило численні жертви серед мирного населення і породило історичний міф, який полягав у тому, що СРСР навмисне бомбардував фінляндські міста і села з метою знищення цивільного населення, тим самим підштовхнувши фінів до об’явлення війни Радянському Союзу в альянсі з нацистської Німеччиною. Фіни-очевидці і наступні покоління вірили, в те, що їх «країна підверглася цілковито спровокованим і терористичним бомбардуванням…», – вважає К.-Ф. Геуст [527, с. 39].

Таким чином, вітчизняна історіографічна думка вважає, що фінський і український народи стали жертвами двох диктатур, які напризволяще кидали народи Європи у кроваве гирло Другої світової війни. Дослідники визначили, що Радянський Союз, опинився в тієї ситуації, коли здавалось вигідний на деякий час альянс з Третім

рейхом зазнав повного колапсу і звідси, тепер перемога над супротивником, який надолужив час переможними кампаніями у Європі та Африці, користуючись людськими і матеріальними ресурсами союзних республік, до числа котрих входила і Україна. Вітчизняні науковці трактують, що по суті, українці були мобілізовані мотиваційним чинником «інтернаціоналістського і союзного боргу перед Батьківщиною», б'ючись не тільки з німецькими, але й фінляндськими військами за радянські інтереси, при чому це яскраво проявилося в боях за територію Фінляндії в липні-серпні 1944 р. Важливою обставиною була спроба української еміграції, як важають українські вчені, організації антибільшовицького руху на чолі з Ю. Горліс-Горським з числа військовополонених українців. І хоча, за думкою фахівців, вони не встигли прийняти участь у боях з Червоною Армією, тим не менш, це показало готовність українського національного осередку боротися за відновлення незалежної держави, втраченої після поразки Української революції 1917–1921 рр.

2.3. Зміни в підходах істориків до висвітлення фінляндсько-радянської війни 1941-1944 рр. («Війна-продовження»)

Питання вступу Фінляндії у німецько-радянську війну привертало увагу істориків, починаючи ще з воєнних часів. Пояснення цьому криється у специфічній ролі, яка відводилася країні у радянській і російській сучасній пострадянській історіографії, лише пояснюючи, що Фінляндія відігравала роль виконуючого сателіта нацистської Німеччини, який проводив вигідну німцям політику по відношенню до Радянського Союзу під час війни гітлерівської Німеччини на Східному фронті. Саме тому дослідження взаємовідносин СРСР і Фінляндії під час Радянсько-німецької війни у червні 1941–лютому 1943 рр. особливо важливі для розуміння та інтерпретації історії міжнародних відносин цього періоду [547; 550]. У даному розділі справа бути йти про визначення фінляндсько-радянського конфлікту 1941–1944 рр. як складової частини Другої світової війни у історіографічних працях на тлі продовження протистояння між Фінляндією та СРСР у контексті намагання переділу світу, детально проаналізувавши та відокремивши тенденції вивчення складових цього конфлікту.

У радянській історіографії фактично не виділялося в окремий предмет вивчення переговорів щодо вступу Фінляндії до блоку країн «Осі» з метою війни-реваншу з Радянським Союзом за втрачені території за Московським миром 1940 р. Багато незрозумілого було і про взаємини між СРСР і нацистською Німеччиною у 1940–1941 рр. після перемоги німців на Заході, блокади Британських островів і початок підготовки гітлерівського походу на Схід. Зокрема, до кінця 1980–х рр., майже нічого було невідомо про таємні переговори у Берліні у листопаді 1940 р. між народним комісаром СРСР В. М. Молотовим і лідером нацистської Німеччини А. Гітлером, адже вони є ключовими для розуміння фінляндського вектору політики двох великих тоталітарних держав – суперників у Другій світовій війні. У російській історіографії ця тенденція простежується лише після серії публікацій і семінарів після 1995 р. Науковці (М. І. Баришніков, В. І. Баришніков, О. Репневський, П. В. Петров) Російської Федерації використовували праці фінляндських, шведських, норвезьких, англійських, американських авторів. Німецька історіографія, окрім М. Менгера і

М. Йонаса [333; 322], не розглядає уважно події 1941–1944 рр. в контексті бойових дій, а лише зовнішні і внутрішні чинники, які привели Фінляндію у табір сателітів нацистської Німеччини. Більш інформативними, конкретними і солідними є фінляндські дослідження, які аналізують дипломатичні та військові складові неминучої поразки нацистської Німеччини на полях боїв Другої світової війни на радянсько-німецькому фронті і безперспективність продовження Фінляндією військових дій, погіршення стану демократії у країні, посиленню шовінізму, націоналізму та вкрай катастрофічне положення в економіці, інфляція й голод, викликані військовими діями участі фінів у німецькій кампанії проти Радянського Союзу, бойові якості та стан фінських солдатів на радянсько-фінляндських фронтах 1939–40 рр. та 1941–44 рр.

Ф. Д. Волков зазначив особливості наради 25 травня 1941 р. в Зальцбурзі остаточно були уточнені, «за участю фельдмаршала Кейтеля і Йодля, з боку Німеччини і представника фінляндського командування Гайнріхса і полковника Топола» плани співпраці фінляндських і німецьких військ у війні проти Радянського Союзу [119, с. 86]. Фінам повідомили німецький оперативний план, який полягав в тому, щоб захопити Прибалтику і Ленінград, провести повітряні операції німецьких ВПС з фінляндських баз, водночас з наступом з Північної Фінляндії на Мурманськ. Як робить висновок Ф. Д. Волков: «командування основних фінляндських сил покладалося на фельдмаршала Маннергейма; на півдні, в районі Ленінграда і Ладоги, повинна була наступати германська група. Про це повідомлялося в наказі Маннергейма 15 червня 1941 р. В той же час Гітлер уточнив терміни війни з СРСР. У зв’язку з цим до мобілізації корпусів в Центральній Фінляндії було вирішено приступити 15 червня, а усієї фінляндської армії – 18 червня» [120, с. 107].

Л. М. Іванов визначив, що на півночі Європи німецьке командування перетворило територію свого військового союзника Фінляндії на плацдарм війни проти СРСР. «Представники військового командування Фінляндії і її урядових кіл здійснили таємну змову з Гітлером. Усупереч радянсько-фінляндському мирному договору... уряд Фінляндії не лише здійснив таємну підготовку до війни, але і дозволив вже весною 1941 р. висадку великих з’єднань німецьких військ в портах

Фінляндії». І робить висновок: «...і Фінляндія, що взяла участь у вторгненні на нашу територію» [143, с. 144-145].

Роботи радянських істориків, які починаючи з років хрущовської відлиги (1950-х рр.) отримали трофейні документи і мемуарні свідчення німецького верховного командування і доповнені результатами російських сучасних дослідників, намагалися довести тезу про те, що «німецькі імперіалісти» готували і планували Другу світову війну. Під редакцією Н. Г. Павленко, К. П. Горшеніна, Р. А. Руденко, І. Т. Нікітченко, С. П. Платонова [] та інших виходять численні колективні збірники, видання, публікації, у яких аналізується участь Фінляндії у військовому плануванні гітлерівської Німеччини, особливо це стосувалося кампаній на півночі СРСР і під Ленінградом. Публікація щоденника Ф. Гальдера дозволила розкрити деталі підготовки Фінляндії до радянсько-німецької війни, визначити особливості військово-політичних угод уряду Фінляндії з керівництвом нацистської Німеччини.

В першому томі «Історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945» наголошувалося, що важливий удар на північному напряму мала наносити нацистська спеціально утворена армія «Норвегія», яка розташовувалася на півночі Фінляндії. Керівництво армії, згідно оперативній директиві № 21, повинно було «оточити Мурманськ, який є опорною базою для наступаючих дій сухопутних, морських та повітряних сил противника» [393, с. 385] . Упорядники тому на чолі з П. Н. Поспєловим, користуючись радянською загальноприйнятою концепцією щодо переваги збройних сил Третього рейху над збройними силами СРСР в червні 1941 р., не вказало, що німецьким дивізіям треба було проводити операцію на трьох роз’єднаних напрямках – мурманському, кандалакшському та ухтинському, причому навряд чи німці змогли б узяти Мурманськ до 1 вересня 1941 р. навіть маючи перевагу в повітрі [393, с. 385].

Колективна монографія В. П. Свиридова, В. П. Якутовича і В. Е. Василенко була присвячена битві за Ленінград у 1941-1944 рр. і головним чином розглядала військову кампанію в контексті «перемоги Радянського Союзу над гітлерівською Німеччиною, що представляло собою видатну подію світової історії» [259, с. 3]. В главі «Гітлерівський план «Барбаросса» автори приділили недостатню увагу

Північному театру військових дій, вважаючи, що «імперіалісти США, Англії і Франції» нацьковували німців на Радянський Союз. Фінська армія мала надавати допомогу групі армій «Північ», наносячи удари уздовж берегів Ладозького озера. Для Німеччини важливим було оволодіння Мурманськом та Кандалакшею, двома незамерзаючими портами на Півночі Радянського Союзу. Утвореній армії «Норвегія» надавалося німецькі і 2 фінляндські дивізії. Автори вважають, що використовуючи ресурси Норвегії і Фінляндії, німці мобілізували для власних потреб 192 корабля і підводних човна, до того ж 69 кораблів спеціального призначення [259, с. 23]. Фінляндські союзники повинні були на першому етапі стратегічного розгортання прикрити 21-шу оперативну групу німців, що знаходилася у Норвегії, з подальшою метою використання цих сил для штурму Ленінграду [259, с. 25]. Німецькі повітряні сили разом з фінськими союзниками нараховували понад 900 літаків, які спільне союзницьке командування прагнуло використати для бомбардування Лоухі, ділянок Мурманської залізниці, Кольського півострова (база радянських підводних човнів), Мурманську, Кандалакші і Кіровської залізниці. Використовуючи фінляндські морські бази і військово-морські сили, німці могли контролювати Балтійське море, тим самим заблокувавши радянський флот у Ленінграді, позбавивши необхідності вести небезпечну для себе війну на морі.

В такому ж дусі і написано два видання, що вийшли в 1964–1967 рр. – «Битва за Ленінград» (більш деталізоване і структуроване видання, ніж монографія 1962 р. під редакцію В. П. Свиридова і В. П. Якутовича) і «Нариси історії Ленінграду періоду Великої Вітчизняної війни» [351; 439]. Обидва видання підкреслювали, що для Гітлера важливим було оволодіння Ленінграду, так як він вважав, що з захопленням Ленінграду втратиться один символів революції, що був найбільш важливим для російського народу на протязі останніх 24 років, і що дух слов’янського народу в результаті важкої взаємодії боїв буде серйозно підірваний, а з падінням Ленінграду може наступити повна катастрофа [439, с. 31]. На північні території СРСР наступала вищезгадана німецька армія «Норвегія» за допомогою двох фінських армій. Автори вказують, що чисельність дивізій була більша – 21 дивізія і 3 бригади. Основна увага радянських військ була прикута до Прибалтики, де війська двох радянських фронтів –

Північного і Прибалтійського отримали завдання затримати німецькі війська і не дати їм з півдня підійти до Ленінграду з метою облоги чи штурму міста [439, с. 32].

Більш детально значення північноєвропейського театру військових дій, із залученням широкого історичного матеріалу і джерельної бази, показано у монографіях О. М. Носкова [209; 210; 211]. Для Носкова країни Північної Європи «незмінно опинялися в центрі уваги провідних імперіалістичних країн чи угрупувань» [210, с. 3]. Нацисти, за думкою вченого, задумали кампанію проти СРСР ще в квітні 1940 р., коли проводили операцію «Везерюбунг» проти Данії і Норвегії. Після поразки англо-французької коаліції в Скандинавії і у Франції вже з травня 1940 р., пише Носков, «Гітлер твердо притримувався курсу, що перед тим, як почати наступ на Заході, північний фланг повинен бути в руках у німців» [210, с. 54]. Окрема оперативна група німецьких військ, спираючись на Норвегію, Данію, Фінляндію і Швецію (в планах нацистських керманичів окуповану в 1941–1942 рр. в разі перемоги над СРСР), повинна була захопити Мурманськ, райони радянського Заполяр'я. Цей варіант розробив полковник Лоссберг, який виділив мурманський напрямок в окремий додатковий. Доповнені ідеї Лоссберга лягли, як вважає О. М. Носков, в директиву № 36 від 20 квітня 1941 р. під назвою «Голубий песець», що передбачала перекидання 163-ї німецької піхотної дивізії із Норвегії до Фінляндії в район Рованіємі [210, с. 54]. В іншій монографії О. М. Носкова «Скандинавський плацдарм у другій світовій війні» [209] (1977 р.) досліджено стратегічне і економічне значення скандинавського плацдарму у Другій світовій війні, боротьбу за нього протиборчих сторін, проаналізовано особливості бойових дій у умовах Заполяр'я і приморського театру військових дій. Це дослідження ґрунтувалося на значному фактичному матеріалі англо-американської, західнонімецької, фінляндської, шведської й норвезької історіографії, на розсекречених документах із зарубіжних архівів, і тому автор прагнув показати роль і місце Скандинавських країн в німецько-нацистському оперативно-стратегічному плані «Барбаросса», використання території північної Норвегії й Фінляндії для ведення бойових дій проти Радянського Союзу у 1941–1944 рр. О. М. Носков пише, що німецькі війська почали зосереджуватися в Північній Норвегії з серпня 1940 р. [209, с. 143] Німці готували війська до

десантування на Британські острови і тому змушені були пристосуватися з помірного морського клімату Англії до суворої арктичної зими Заполяр'я. Поразку німецьких військ восени 1941 р. Носков пояснює, на відміну від своїх зарубіжних колег, тим, що «радянські вояки перевершували супротивника за своїми моральними і бойовими якостями, а командування – вмінням вести бойові дії в специфічних умовах Заполяр'я, в координації зусиль армії, авіації та флоту» [209, с. 162]. Наступальні ж операції Червоної Армії зазнали невдач навесні 1942 р., коли Сталін наказав перейти до широкомасштабного контрнаступу з метою «визволення території СРСР від німецько-фашистських загарбників» через відсутність резервів, погіршення погодних умов і підтримку дій німецьких контратак авіацією з території Норвегії й Фінляндії. «Однак, – як підкреслює радянський військовий історик, – воно вимотало сили противника, і він вже не зміг зробити наступальних дій в районі радянського Заполяр'я» [209, с. 165].

О. М. Носков присвятив низку свої праць дослідженню військових дій на скандинавському плацдармі, боротьбі за нього військових угрупувань як гітлерівської, так і антигітлерівської коаліції у Другій світовій війні, аналізував особливості бойових дій в умовах Заполяр'я [209; 210; 211]. Його праці ґрунтувалися на великій кількості фактологічного матеріалу, в тому числі і на нових документах із зарубіжних архівів. Але до початку перебудови наприкінці 1980-х рр. вчений доказував, що не тільки нацистська Німеччина, але й Англія і США прагнули «здійснити вторгнення своїх збройних сил в північно-західні райони Радянського Союзу», що отриманий досвід «збройної боротьби в цьому специфічному регіоні враховується в сучасній практиці агресивними колами НАТО» [209, с. 3].

Робота О. М. Носкова показувала роль і значення Скандинавських країн в гітлерівському плані «Барбаросса», використання територій Данії, Швеції і Норвегії в якості плацдарму для ведення військової кампанії на Півночі Радянського Союзу, розкривалися з використанням іноземної літератури, хоча і ставлячи під сумнів роздуми зарубіжних колег, питання щодо військових дій на території Півночі СРСР. Втім, О. М. Носков взагалі не піддає сумніву характер радянсько-фінляндської війни 1939–1940 рр., покладаючи провину на втягування Скандинавії у Другу світову війну

цілком на нацистську Німеччину, а не Радянський Союз, пояснюючи цей конфлікт в дусі офіційної радянської історичної науки, як спробу «капіталістичних держав знищити СРСР у змові з гітлерівської Німеччиною».

У 1990 р., враховуючи специфіку відкриття раніше засекречених документів, присвячених зовнішній політиці і військовим діям Радянського Союзу в Польщі, Прибалтиці, Фінляндії, Румунії, О. М. Носков присвятив низку статей [590; 591; 592], серед них особливу зацікавленість викликала опублікована видавництвом «Знання» УРСР у брошурі «Радянсько-фінляндська війна. 1939–1940», фактично в корені переглянувши свої концепції на радянсько-фінляндський конфлікт [211]. Автор приділив у ній увагу причинам виникнення конфлікту [211, с. 3-6], цілям і планам сторін у військовій кампанії 1939–1940 рр. [211, с. 7-10], ходу розвитку конфлікту, його вплив на міжнародне становище в Європі. В основу брошури була покладена стаття автора в «Українському історичному журналі» (К., 1990. – № 1-2) [591, с.24-30; 592, с. 25-33]. Головним результатом радянсько-фінляндської війни, на думку О. М. Носкова, було те, що «незважаючи на локальний характер, …слідом за «польською кампанією» справила великий влив на розвиток подій в Європі у ході другої світової війни. Вона показала той дисбаланс воєнної могутності на користь гітлерівської Німеччини, що склався в результаті розколу антифашистських сил як у кожній європейській країні, так і на континенті в цілому. Радянсько-фінляндська війна стала для Червоної Армії хоч і важкою, але в цілому повчальною школою перед наступним, більш суворим випробуванням – війною з фашистською Німеччиною та її союзниками, в тому числі Фінляндією» [211, с. 16]

В 1974–1984 рр. видавництва «Воениздат» та «Наука» випускають колективні монографії, що стали узагальнюючими працями у всій радянській військовій історіографії, які присвячені Карельському і Ленінградському фронтах під час Другої світової війни [389; 411]. Звісно, у працях присутня надзвичайна ідеологізація, перебільшення ролі радянського військового командування і штабу, «питань партійно-політичної роботи», «героїзму радянських вояків» тощо. Однак важливим для нас є те, що авторським колективом О. І. Бабіна і Н. В. Баранова в аналізі бойових дій Карельського і Ленінградського фронтів у 1941–1944 рр. була зроблена спроба

висвітлити особливості підготовки нападу нацистської Німеччини на півночі Європи і заходи щодо укріплення північно-західних кордонів СРСР.

В «Історії ордена Леніна Ленінградського військового округу» [389] вказувалося, що в грудні 1940 р. від розвідки була отримана інформація стосовно розміщення 60 тис. німецьких військ в Норвегії і Фінляндії. Стали забороненими для проїзду прикордонні райони Фінляндії та обмежили вільний проїзд через портові міста, розташовані на узбережжі Ботнічної затоки [389, с. 183]. Причини швидкого і успішного наступу німецько-нацистських військ пояснювалося мілітаризацією, високим ступенем моторизації, перевагою у озброєнні і чисельності військ, завчасно зосереджених в прикордонних районах [389, с. 186]. В роботі «Карельський фронт у Великій Вітчизняній війні» приділялася велика увага Фінляндії як союзниці нацистської Німеччини, на відміну від інших робіт, де фінська військова організація лише коротко згадувалася в контексті підготовки німецького «походу на Схід». З'ясовано, що фінляндські війська були «озброєні сучасним озброєнням, мали досвід ведення війни і досить високу боєздатність. Її особистий склад піддавався ідеологічній обробці в антирадянському дусі» [411, с. 17]. Окрім Мурманська, Архангельска, Кандалакші, Лоухі, Кіровської залізниці північніше Беломорська і увесь Кольский півострів (операції «Полярна лисиця» і «Чорнобура лисиця») ставав зоною відповідальності фінляндського командування [411, с. 17].

В «Історії Великої Вітчизняної війни» підкреслюються, що для захоплення Кольського півострова, Мурманська, Кандалакші і Кіровської залізниці зосередилася німецька армія «Норвегія» під командуванням генерал-полковника Н. Фалькенхорста [393, с. 385]. В інших виданнях радянської історіографічної думки підкреслювалося, що сили, які входили до складу цієї армії, дислокувалися у вихідних районах трьома окремими угрупованнями: у районі Кусама (на правому, південному крилі армії) вихідне положення зайняв 3-й фінляндський армійський корпус (3-тя і 6-я дивізії) для наступу на Лоухі в напрямку Мурманської залізниці; в районі Кеміярві дислокувався 36-й німецький корпус (169-а піхотна дивізія і бригада СС «Норвегія»), що становив центральне угруповання і націлений на Кандалакшу; на узбережжі Північного Льодовитого океану в районі Петсамо розвернувся німецький гірничо-єгерський

корпус, призначений для захоплення Мурманська [363, с. 110; 196, с. 8-11; 434, с. 36-38; 304, с. 120-131]. Наступ німецьких і фінляндських військ підтримувався 5-м німецьким повітряним флотом і фінляндської авіацією (900 бойових літаків) [393, с. 385].

Дуже цікавою є, на наш погляд, є узагальнююча колективну монографію в 3-х томах, присвячену політично-військовим і соціальним питанням у Прибалтиці під час Другої світової війни видали наприкінці 1960–х рр. [353; 354; 355] Ця робота була виконана авторським колективом (генерали, офіцери, адмірали), а також науковими співробітниками партійно-ідеологічного апарату республік. Книги були написані на рубежі епох хрущовської «відлиги» і брежнєвського «застою», і тому містять багато корисної інформації про військово-політичну, стратегічну і економічну складові Другої світової війни у Прибалтиці. Так, поза сумнівом, що праці перебувають під офіційними ідеологічними марксистсько-ленінськими штампами радянської історіографії, але на основі значних архівних матеріалів (які не використали в офіційних працях, такі як «Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу», «Історія другої світової війни» автори більш-менш об’єктивно описують військові кампанії на найважливішому стратегічному напрямі радянсько-німецького фронту – Прибалтійському. При розробці праці брали участь безпосередні учасники боїв в Прибалтиці, які намагалися донести так звану «окопну правду» боїв 1941–1945 рр. за цей регіон.

Велику роль зіграли підготовлені Міністерством оборони СРСР монографії про участь трьох фронтів (Північно-Західного, Карельського, Волховського) в радянсько-фінляндській війні 1941–1944 рр. Ці роботи виконувалися активними учасниками бойових дій і військовими істориками з Інституту військової історії Міністерства оборони СРСР. Не дивлячись на ідеологічні штампи брежнєвської історіографії (книги були написані між 1969–1984 рр.), неповне освітлення подій 1941–1944 рр. роботи зіграли велику роль у вивченні проблем військових дій на північному заході СРСР, особливо в Прибалтиці і Карелії, оскільки в попередніх працях («Історія другої світової війни», «Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу», «Боротьба за Радянську Прибалтику», «Історія Прибалтійського військового округу») військові

операції проти німецьких і фінляндських військ не знайшли висвітлення у воєнно-історичній літературі до 1970 р. Зазначені дослідження були спрямовані на заповнення цього пробілу, що частково вдалося, оскільки із зарубіжних робіт, які цитувалися в монографіях, знайшли відображення тільки німецькі і англо-американські військові дослідження (наприклад, К. Тіпельскірх, Б. Ліддел-Гарт, Дж. Фуллер [266; 179; 284]), а не фінляндські, на які посилалися тільки історики і міжнародники, що займаються цією проблематикою. Поза сумнівом, що книги зіграли велику роль у вивченні Ленінградської битви, описі партизанського і підпільно-диверсійного руху в тилу німецьких і фінляндських військ, організації оборони і наступу влітку 1941–взимку 1944 рр., піднята дискусія про дослідження організації нацистського вторгнення на півночі СРСР, заходів радянського командування зі зміцнення північно-західного кордону Радянського Союзу, виділяється роль Фінляндії як самостійного союзника Третього рейху, яка переслідувала у військовій кампанії 1941–1944 рр. свої власні політичні розрахунки і цілі. Автори, використовуючи архівні документи і інші джерела, розкривають плани і завдання німецького і фінляндського командування по захопленню північних і північно-західних районів СРСР, розгортання сил на найважливіших напрямах і їх склад. Наводяться досягнення наступальних операцій у Південній Карелії, Північній Карелії, Заполяр'ї, Прибалтиці, Тихвінському і Новгород-Лузькому напрямках, які призвели до виходу на лінію державного кордону СРСР після радянсько-фінляндської війни 1939–1940 рр., передумови вторгнення у Фінляндію, евакуації нацистів з окупованих північних районів СРСР, підписанню перемир'я між СРСР і Фінляндською республікою, тем самим означивши розрив останньої з Третім рейхом, а також звільнення Норвегії від німецької окупації [435; 436; 411].

О. В. Карасьов, у монографії, присвяченій обороні Ленінграду, приділяється немало сторінок участі Фінляндії в німецько-радянській війні 1941–1945 рр. [153] На думку автора, Фінляндія після Угорщини, Румунії, Болгарії стала активною учасницею блоку «Осі», уклавши «пакт про дружбу» восени 1940 р. [153, с. 4] Територія країни стала базою розміщення німецьких військ, які побудували довготривалі залізобетонні укріплення, військові казарми, аеродроми для базування

винищувальної і бомбардувальної авіації, для завдання повітряних ударів по радянським військам і Ленінграду, транспортні шляхи сполучення і т. д. Германські збройні сили, відмічає автор, займали північ і південь країни. Окрім півострова Ґанко, на якому за умовами Московського мирного договору від 12 березня 1940 р. розміщувалися частини РСЧА, на усьому північному узбережжі, пише Карасьов, «супротивник мав в розпорядженні порти, бази, аеродроми, пости спостереження і радіостанції» [153, с. 5]. Головними цілями фінляндської армії, яка повинна була забезпечувати наступ групи армій «Північ» зі Східної Пруссії, був наступ по обом сторонам Ладозького озера назустріч німецьким збройним силам, щоб ізолювати Ленінград від іншої частини Радянського Союзу, оволодіти Кольським півостровом, а також півостровом Ґанко [153, с. 8, 11]. О. В. Карасьов підкреслює, що «виконання цього завдання повинне було сприяти вступу у війну Фінляндії» [153, с. 8, 11]. В праці О. В. Карасьова наявна тенденційність і популяризація радянської оборони Ленінграда 1941–1944 рр. і повна відсутість поглядів на критичне освітлення боротьби за місто з Німеччиною і Фінляндією.

Важливий акцент в роботах щодо дослідження блокади Ленінграду і участі у ній Фінляндії під час Другої світової війни був зроблений В. М. Ковальчуком [163; 164; 356]. Написані на основі широкого кола різноманітних джерел, а також за допомогою додаткової наукової, публіцистичної, військово-історичної літератури з ФРН, Великобританії, США, ці книги проливали світло на багато питань стосовно блокади і битви за місто упродовж 900 днів. На жаль, в роботах В. М. Ковальчука, які написані переважно в період брежнєвської епохи в радянській військово-історіографічній традиції, багато моментів, які «висвітлювали увагу і турботу ЦК Комуністичної Партії і Радянського уряду, партійної організації». Проте, роботи В. М. Ковальчука представляють значний інтерес для теми цього дослідження, оскільки там, хоч і коротко, показано бойові дії фінських військ проти Радянського Союзу на півночі Ленінградської області. Автор відмічає, що допомога Фінляндії була надзвичайно важлива для нацистської Німеччини, оскільки не лише відволікала сили Червоної Армії, необхідні для боротьби з німецькими військами на півдні міста, але й не давала можливість належного забезпечення продовольством і озброєнням

міського гарнізону і населення, яке так потребувало його. Можна сказати, що монографії В. М. Ковальчука торкнулися великої кількості питань, пов'язаних з участю фінських військ у блокаді міста, хоча безумовно основна увага вченого було прикута до аналізу військових дій в Прибалтиці, будівництва і захисту транспортних магістралей уздовж південного берега Ладозького озера, боротьби за забезпечення захисників впродовж усіх 900 днів.

Г. Н. Фарафонов у главі «Зовнішня політика Швеції в роки Другої світової війни» [408, с. 488-499] аналізує складові, які сприяли підготовці німецької агресії проти Радянського Союзу. На його думку, перекидання частин німецьких військ до Фінляндії відбувалося таким чином. Транзит з Норвегії у Фінляндію дивізії Енгельбрехта йшов по залізниці через шведську територію з Шарлоттенберга в Хапаранду. Транзит тривав з 25 червня до 12 липня, при цьому німецьке військове командування отримувало доступ до шведських аеродромів, військових баз і портів. Автор вважає, що пропуск збройних сил нацистської Німеччини був грубим порушенням нейтралітету через позицію керівництва країни, яка вважала, що «гітлерівська Німеччина отримує швидку перемогу над СРСР» [408, с. 495].

У центрі уваги О. В. Чернишевої – Шведське королівство під час Другої світової війни [292; 626]. Автор досліджує перебудову економіки, викликану війною, взаємовідношення приватного сектора і державної влади, державне регулювання усіх сфер економічного життя, соціальну політику коаліційного уряду соціал-демократичної робітничої партії Швеції. Для нас великий інтерес представляють глави «Загострення внутрішньополітичної обстановки під час радянсько-фінляндської війни» [292, с. 42-57], «Проблема збереження коаліції і вибори 1940 і 1942 рр.» [292, с. 72-82], «Відступ від нейтралітету і розбіжності в кабінеті» [292, с. 83-96]. Тут показана роль шведського уряду під час радянсько-фінляндських воєн 1939–1940 і 1941–1944 рр. як складових Другої світової війни. Зокрема, дослідник показує відношення кабінету СДРПШ на чолі з П. А. Ханссоном до Фінляндії і її важкого зовнішньо- і внутрішньополітичного положення під час війни, особливо в питанні про участь Швеції у війні на стороні Фінляндії і участі шведських добровольців у військових діях фінляндських збройних сил [292, с. 50-53]. Автор

справедливо відмічає тенденцію непорушності принципів скандинавського нейтралітету і надану однак допомогу і усіляку мінімальну підтримку Фінляндії в її протистоянні з Радянським Союзом.

Радянський військовий історик В. М. Ковальчук вказує, що 10 липня 1941 р. на олонецькому і петрозаводському напрямах проти лінії оборони військ радянської 7-ї армії почали наступ сили Карельської армії фінів. Наполегливі бої на Онезько-ладозькому перешийку тривали до 25 липня 1941 р. Фінляндські війська мали значну перевагу над силами радянської 23-ої армії, яка обороняла Карельський перешийок. Ці частини, вступивши у важкі бої з переважаючими силами супротивника, вимушені були відступити. В. М. Ковальчук встановив, що відведення радянської 23-ї армії на рубіж Карельського укріпленого району, який проходив по лінії державного кордону 1939 р., було важливим для захисників міста, так як вони отримали підкріплення для боротьби з німецькими військами на південному фланзі. До 1 вересня наступ фінляндських військ на цьому рубежі був зупинений, і фронт тут стабілізувався аж до літа 1944 р. [163, с. 28; 356, с. 24] Незважаючи на те, що фінляндські війська зупинилися, місто опинилося у блокаді, оточене з півночі повністю лояльними до нацистської Німеччини силами.

Особливо важливим внеском в історію радянсько-фінських відносин стали наукові праці (монографії, статті у енциклопедичних виданнях, величезна кількість періодичних наукових публікацій) російських істориків М. І. Баришнікова та В. М. Баришнікова (м. Санкт-Петербург) [90; 91; 92; 93; 385;]. Цей творчий союз двох дослідників різних поколінь, які долучилися до всебічного дослідження радянсько-фінських відносин в найбільш гострі для Фінляндії та СРСР моменти. В працях звернута увага і розроблено новий концептуальний підхід до вивчення проблеми участі Фінляндії у Другій світовій війні, особливо таких епізодів, як Карельська літня кампанія 1941 р. і блокада Ленінграда фінляндськими військами з півночі, критично оцінюється постать К. Г. Маннергейма в історії Другої світової війни і, особливо, для історії Радянського Союзу – Російської Федерації, закликаючи до припинення ідеалізації його образу і більш ретельного аналізу у російській і фінляндській науковій думці), відзначені закономірності створення і впливу маріонеткового уряду

так званої Фінляндської Демократичної Республіки на чолі з фінляндським комуністом-емігрантом О. В. Куусіненом для історії Росії і Фінляндії.

В. М. Баришніков продовжив справу батька, зайнявшись проблематикою радянсько-фінляндських стосунків і військової історії Фінляндії ще наприкінці 1980-х рр. Книга (і теж докторська дисертація) Володимира Баришникова «Від прохолодного світу до зимової війни» (1997 р.) [94; 645] охоплює лише 1930–ті роки і тільки політичні і військові аспекти радянсько-фінляндських стосунків. Але ж тема зовсім не локальна – це передісторія воістину фатальної «Зимової війни», що сильно вплинула і на міжнародний (у тому числі північноєвропейський) престиж (військовий і моральний) сталінського СРСР, і на перепідготовку Червоної армії, і на весь початковий період німецько-радянської війни. Тоді як в Репневського попередників по 1930-х роках практично не було, Баришнікову довелося врахувати велику західну літературу і, теж на відміну від Репневського, досліджувати радянсько-фінляндські стосунки (виключаючи такий ускладнюючий чинник, як комуністичне підпілля, кероване з Москви) в тісному зв’язку з великою європейською політикою 1930-х рр. Визнаючи загарбницький, великодержавний план Кремля після змови з Берліном в 1939 р., Баришників не поширює свої оцінки на всі 1930-ті рр. і не знімає відповідальності за майбутні зіткнення і з правлячих, особливо військових, кругів Фінляндії. Багато висновків Баришнікова підтверджуються новітніми фінляндськими і естонськими дослідженнями [418, с. 28-29].

В. М. Баришніков у своїй наступній монографії «Вступ Фінляндії у другу світову війну. 1940–1941 рр.» розглядає на раніше не використаних джерелах та літературі події, які привели до вступу Фінляндії у Другу світову війну на боці нацистської Німеччини [95]. Автор наголошує, що підготовка до війни у Фінляндії була прихованою, тому і залучені до наукового обігу нові джерела з теми (узяті з фінських, німецьких та російських архівів, інших джерел також) [95, с. 5-35] проливають світло на раніше невідомі питання підготовки Фінляндією до війни, яку фінляндські колеги російського науковця вважали «своєю війною» [9, с. 35-125], наголошуючи на її особливому характері, але вчений рішуче відкидає цю концепцію, цілком слушно зауважуючи, що і цілі, плани і методи підготовки і здійснення

військових і політичних задумів фінляндського керівництва не могли бути не схвалені без санкції Берліна [95, с. 156-224] . Книга також простежує етапи німецько-фінляндського зближення у військовому, економічному та політичному відношеннях Фінляндії і Німеччини напередодні радянсько-німецької війни (вчений називає її, як і більшість його російських колег, Великою Вітчизняною війною). Особливо досліджується зміни в позиції СРСР щодо Фінляндії у передвоєнний час.

Інша робота В. М. Баришнікова «Фіни на службі в військах СС у роки Другої світової війни» [538; 539] виконана теж на основі залучення широкого кола російських, фінляндських та німецьких джерел (щоправда здебільшого мемуаристичного характеру, без використання матеріалів федеральних німецьких архівів), присвячена цілком військовій історії Фінляндії, а саме участі фінських добровольців в німецькому есесівському рухові під час Другої світової війни [96]. Автор розглядає ключові, на його думку, події, які були пов'язані з участю фінів в бойових діях у складі ваффен-СС на радянсько-німецькому фронті. Дослідник ретельно проаналізував причини виникнення есесівського руху в Фінляндії [96, с. 11-84], історію бойових операцій фінляндських формувань у складі дивізії «Вікінг» на території України, півдні Росії та північному Кавказі (1941–1943 рр.) [96, с. 11-154] . Також розглянуто В. М. Баришніковим і причини розпуску ваффен-СС в контексті переорієнтації політичного керівництва Фінляндії з союзу з нацистською Німеччиною до укладання перемир'я із західними союзниками і Радянським Союзом, спроба відродження есесівського руху в Фінляндії у 1944–1945 рр. на тлі поразки гітлерівців у війні і їх ставка на ультраправий рух країни з метою не допустити виходу Фінляндії з Другої світової війни [96, с. 155-177].

В працях радянського і російського дослідника, фахівця в області Другої світової війни Г. О. Куманьова [173; 174], присвячених ролі залізничного транспорту під час Радянсько-німецької війни, є і сторінки, які висвітлюють бойові дії проти німецьких і фінляндських військ в Карелії і Заполяр'ї, особливо що стосується Кіровської залізниці. Після безуспішних спроб повністю оволодіти залізницею, відмічає Г. О. Куманьов, німецьке командування спробувало «паралізувати роботу Кіровської залізниці» [173, с. 43-44; 174, с. 82-84] за допомогою авіації. Однак ця

спроба виявилася невдалою через те, радянські збройні сили «відновлювали негайно зруйновані ділянки магістралі». Таким чином, зазнавши невдачі в боях з Червоною армією, німецькі війська вдалися до бомбардувань за допомогою авіації території радянської Півночі, прагнучі максимально вивести противника з війни. Значення залізничних шляхів зросло під час битви за Ленінград, особливо під час фази зими 1942–1943 рр. [174, с. 198-199], коли відбувалося спорудження залізничних колій для постачання обложеного міста, яке зіграло рішучу роль у прориві блокади, в боротьбі проти німецьких і фінляндських військ.

Американський військовий історик Р. Е. Дюпюі стверджує, що коли німецький командувач групою армій «Північ» фон Лееб просувався до Ленінграду, фінляндська армія, підійшовши до своїх колишніх кордонів 1939 р., відмовлялася продовжувати наступ далі на Ленінград. На півночі Радянського Союзу успіхи фінів і їх німецьких союзників теж були більш, ніж скромними. Дюпюі пише, що лінія комунікацій Мурманськ – Ленінград була блокована, але не повністю, як того вимагав оперативний план [383, с. 817].

Праці Дж. Вуорінена, професора Колумбійського університету США, написані за «гарячими слідами» про участь Фінляндії в Другій світовій війні [347; 348]. Ще в молодості він покинув Фінляндію і емігрував до США. Перша його робота, де він виступив редактором, вийшла в 1948 р., а друга, де безпосередньо авторство належить йому, в 1965 р., причому матеріали на неї він збирав більше 30 років. Події 1941–1945 рр. Дж. Вуорінен формулює, виходячи з матеріалів фінляндських матеріалів тих років. Він пише, що «важко зрозуміти, як Фінляндія могла уникнути залучення до війни 1941–1944 рр.». Далі він робить зауваження, що республіка «вступила у війну не в результаті свого власного вибору або союзу з німцями. Це сталося через загальні обставини». Таким чином, Дж. Вуорінен робить висновок, що вступ у війну з Радянським Союзом виходив не від бажання Фінляндії брати участь у війні, а сталося це в силу причин, що склалися.

У 1957 р. з’явилася робота американського історика Ч. Л. Лундіна [330]. Він визначав радянську зовнішню політику відносно Фінляндії 1940–1941 рр. як вкрай «вперту, підозрілу і короткозору». Говорячи про допущені прорахунки Москви в той

період, Лундін вважав, що радянське керівництво «ізолювало Фінляндію від співпраці з демократичними і миролюбними країнами» і тим самим направило Фінляндію «за течією в небезпечні води». Вказуючи на ці помилки, Лундін звернув увагу на «можливо важливіше», що спостерігалося у Фінляндії: «швидкий дрейф громадської думки і офіційної політики щодо дружби і співпраці з Німеччиною». При цьому він ставив питання: «Якою мірою фінська політика несе відповідальність за залучення країни до великого хрестового походу Гітлера на схід?». Відповідаючи на нього Лундін спростував одну з головних тез фінляндської пропаганди – про «агресію» СРСР проти Фінляндії у 1940–1941 р. Його міркування звучали так: «Навіщо росіянам, якщо вони не втратили остаточно розум, без причини відкривати для себе додатковий і такий складний фронт в умовах військового вторгнення, яке почалося, до їх країни непереможної військовий машини Гітлера?». Лундін назвав і причини відповідних дій з радянського боку. Вони були викликані, пише він, присутністю у Фінляндії «сильних німецьких формувань, здатних завдати удару по радянській території», і, крім того, враховувалися «реальні можливості спільного з фінськими військами наступу, а також переважаючі настрої в суспільстві і пануюча офіційна позиція Фінляндії здійснювати співпрацю з Німеччиною».

Дослідження А. Шварца присвячене американсько-фінляндським стосункам в роки Другої світової війни [339]. У спеціальній главі, присвяченій подіям 1940–1941 рр., Шварц розглядав стосунки між США і Фінляндією, зачепив одночасно і її зв’язки з нацистською Німеччиною і Радянським Союзом. Основну увагу приділив, на відміну від Лундіна і Вуорінена, викладу фактичного матеріалу. Проте він приєднався до першого, відмітивши, що напад на СРСР стався саме з фінського боку. Порушуючи в той же час питання про рішення Фінляндії прилучитися до блоку «Осі», Шварц вважав, що «точний розвиток німецько-фінляндських стосунків залишається нез’ясованим». Робота Шварца спиралася на обмежену кількість джерел, які складалися з опублікованих документів і мемуарної літератури. Тому довгий час робота була вразлива для критики. Проте висновки, які зробив автор спільно з Ч. Лундіним, досі зберегли своє значення.

Х. Кросбі досить аргументовано спростував теорію про стихійне залучення Фінляндії до Другої світової війни [325]. Він підтвердив, що фінляндське керівництво цілеспрямовано йшло до військової співпраці з Німеччиною, а усі деталі операції «Барбаросса» були з нею заздалегідь сплановані. Спираючись на проведений аналіз фактичного матеріалу, він дійшов висновку, що нейтралітет Фінляндії був замінений таємним договором від 22 вересня 1940 р., згідно з яким бойові частини нацистської Німеччини зосередилися у східної межі країни з єдиною метою – здійснення нападу на Радянський Союз. Висновки, до яких прийшов Кросбі, були зроблені на основі нових (на той час) німецьких архівних матеріалів, як дипломатичного, так і військового характеру. В той же час введені джерела Кросбі не були такими, які абсолютно усе доводили, на що негайно вказали його опоненти.

К. Манн і К. Йоргенсен у своїй праці описали військові дії німецьких військ на території Скандинавії під час Другої світової війни [332; 184]. Книга розділена на дві частини і паралельно географічно охоплює території Данії, Норвегії, Швеції, Фінляндії і радянського Заполяр'я. К. Манн детально проаналізував взаємовідносини нацистської Німеччини і Фінляндії, провівши спочатку невеликий історичний екскурс німецько-фінляндської співпраці ще з часів Першої світової війни 1914–1918 рр. і Громадянської війни 1918 р. у Фінляндії, з метою з'ясування, чому демократична республіка, яка займала активно позицію «скандинавського нейтралітету», різко згорнула свій політичний курс і вступила в союз з тоталітарною державою, яка прагнула до світового панування [332, p. 13-21]. Окрім того, він проаналізував радянське вторгнення 1939 р., яке отримало назву «Зимової війни», і які з неї уроки отримало як керівництво СРСР, так і Фінляндії, приділивши увагу німецькому вторгненню до Данії і Норвегії, окупації країн, діяльності норвезьких колабораціоністів і арктичних конвоїв союзників, які мали велике стратегічне значення для підтримки Радянського Союзу [332, p. 27-61]. К. Йоргенсен вивчив військові дії на Крайній Півночі Європи і Карельському перешийку, з'ясувавши бойові якості і характеристики фінляндської і німецької армій, особливості тактики і озброєння союзників, і пояснивши, чому ж Фінляндія вийшла з Другої світової війни і розірвала союз з нацистською Німеччиною [332, p. 63-98, 107-115, 117-158, 159-

179]. Таким чином, можна зробити висновок, що обидва автори склали детальний огляд і аналіз арктичної війни нацистської Німеччини, спираючись на солідну англо-американську, фінляндську, радянську, російську і німецьку історіографію і джерела, яка хоча і велася на околиці Європи, проте мала великий вплив на результат усієї Другої світової війни.

К. Ейлсбі, фахівець з німецьких військових операцій Другої світової війни, а також Східної кампанії вермахта і військ СС, розглянув основні напрямки операції «Барбаросса» влітку 1941 р.: в Прибалтиці, Білорусії, Україні та ленінградському і московському напрямках [304]. Для нас особливо важливим є те, що Ейлсбі у главі «Реванш фінів» показав участь фінляндських військ у літній кампанії вермахта (фінляндсько-радянська війна 1941–1944 рр.) [304, с. 120-131]. Ейлсбі вважає, що фіни, незважаючи на зусилля німців, розчарували військове та політичне керівництво нацистської Німеччини, не виправдавши покладених на них сподівань німців: стратегія Маннергейма була побудована таким чином, щоб відновити статус-кво напередодні «Зимової війни» 1939–1940 рр. на Карельському перешийку, але аж ніяк не надавати активної допомоги німецько-нацистським військам, які несли важкі втрати, намагаючись оволодіти Ленінградом на початку осені 1941 р. Як пише К. Ейлсбі, «рішення Маннергейма, неодмінно політичне, відображало відсутність інтересу фінів до Ленінграду» [304, с. 127-128]. Провал німецького наступу і спроб оволодіти містом на початку вересня 1941 р. Ейлсбі пояснює тим, що фіни проявляли так би мовити дуже «в’ялу» і «м’яку» позицію. Без німецьких резервів їх війська, які показали себе добре під час «Зимової війни» в обороні, в наступі зазнавали відвертої невдачі. Крім переможних боїв влітку 1941 р. на Карельському перешийку на мурманському та архангельському напрямках восени – взимку 1941 р., фіни були контратаковані і відкинуті частинами Червоної Армії та Північного флоту, не досягнувши важливих стратегічних планів наступу, які на них покладалися. Втім, як пише дослідник, «…Фінляндія де-факто була вільна у виборі свого власного курсу у війні. І вона ясно показала, що не зацікавлена в штурмі Ленінграду чи участі в його блокаді, чи бомбардуванні» [332, с. 131]. З цим звичайно можна не погодитися, але

занадто пасивна поведінка фінляндських військ не могла не викликати у Ейлсбі думок подібного характеру.

Колективна наукова праця істориків В. М. Ковальчука, З. С. Миронченкова, О. М. Самсонова, В. А. Шишкіна, А. Р. Дзеніскевича, Г. Л. Соболєва, А. Н. Цамуталі присвячена героїчній і трагічній обороні Ленінграда від німецьких і фінляндських військ в роки німецько-радянської війни, [438] використовуючи величезний фактичний матеріал не лише робіт радянських істориків 1940–х–1980–х рр. Звичайно, головна увага приділена боротьбі ленінградського гарнізону з німецькими нацистськими військами на південному фланзі міста, бої в Карелії, які відбувалися упродовж червня-вересня 1941 р. і червня-серпня 1944 р., показані коротко і схематично. Іноземні дослідження, окрім роботи англійського журналіста А. Верта, що побував в оточеному Ленінграді в 1943 р. і випустив книгу спогадів в 1944 р. (перекладена російською мовою в 1967 р.), нещадно критикуються і піддаються сумніву. В колективній монографії говориться про важливість Карельського перешийка для оборони міста і про те, яку загрозу несли в собі фінляндські війська, вступивши у війну проти Радянського Союзу на стороні нацистської Німеччини 25 червня 1941 р. Рівно через місяць, пишуть автори, «31 липня Південно-Східна армія фінів перейшла в наступ на Карельському перешийку. Положення військ на цій ділянці фронту було дуже несприятливим» [438, с. 70].

Дослідники вважають, що хоча фінляндські війська добилися тактичної перемоги, розгромивши радянську 23-у армію в Карелії, яка, втративши багато людей, бойову техніку, озброєння, вимушена була евакуюватися через Ладозьке озеро з району Сортавали і Кексгольма до Ленінграду, проте сама знищена не була, а посилила гарнізон міста свіжим підкріпленням, хоча і втомленим. Перерізати кіровську залізниця фінам вдалося, але обійти Ленінград глибоко з тилу, що по суті на них було покладено за планом «Барбаросса», не спромоглися через наполегливий опір Червоної армії і, найімовірніше, переслідування власний цілей, окупації території, що належала Фінляндії до війни 1939-1940 рр., плюс власне угро-фінську область СРСР [438, с. 71]. «Війська 7-ої армії, якою з 24 вересня командував К. О. Мерецков, зупинили просування супротивника на рубежі р. Свір, де фронт

стабілізувався аж до червня 1944 р.» – пишуть радянські військові історики. Монографія є цінним історіографічним джерелом для дослідження питань як німецько-радянської 1941–1945 рр., так і фінляндсько-радянської воєн 1941–1944 рр., які є складовими Другої світової війни в Східній Європі.

Важливим внеском радянської історіографії 1945–1991 рр. була робота історика М. І. Семіряги, який на тлі перебудов у 1989–1990 рр. спочатку пише брошуру, а вже після розпаду СРСР закінчує працю над книгою [253; 254]. Автор провів детальну роботу, користуючись радянськими партійними і військовими архівами, опрацювавши багато вітчизняної та іноземної літератури, яка раніше була під забороною до кінця 1980–х рр. Він не тільки описав хід військових дій, але й проаналізував діяльність дипломатичних держав щодо укладанню миру між СРСР і Фінляндією. Однак автор не позбувся ідеологічним штампів минулого, в його брошурі вказується на те, що «…достойно виконуючи інтернаціональний обов’язок перед жертвами агресії, Радянський Союз сам ніколи не застосовував силу для спірних вирішення міжнародних питань» [254, с. 3]. У «Таємницях сталінської дипломатії» [254, с. 141-204] М. І. Семиряга підкреслив, що радянсько-фінляндська війна 1939–1940 рр. була «непотрібною, непопулярною війною» [254, с. 200]. Небезпечність війни з нацистською Німеччиною після укладання пакту про ненапад відпала і тому турбуватися за безпеку кордонів, тим паче північних, в Радянському Союзі не було потреби. Вся відповідальність за важкі втрати, поразки Червоної Армії у боях з фінами лежала на «авторитарно-волюнтаристському підході Сталіна» [254, с. 192], який, за міркуваннями М. І. Семиряги, загострив відносини СРСР із західними країнами і перетворив нейтральну Фінляндію на союзника гітлерівської Німеччини відтепер вже у її війні з Радянським Союзом, що власне і відбулося в червні 1941 р. [254, с. 200-201]. Головним завданням СРСР, за слушним зауваженням М. І. Семиряги, у Другій світовій війні мав стати розгром фашизму й нацизму, а не війна з Фінляндією.

Американський військовий історик, норвежець за походженням Х. Лунде, який викладає в університеті м. Сіракузи, видав критичну книгу щодо військової співпраці німецьких і фінляндських військ у 1941–1945 рр. [329] На думку дослідника, в

англомовній військово-історичній літературі ця тема не користується популярністю, і тому він вирішив заповнити цей пропуск, в той же час як про іншу, радянсько-фінляндську війну написаних монографій і колективних праць, як військових, так і політичних істориків, надзвичайно багато. Х. Лунде прагнув показати, як «демократичний Давид» (Фінляндія) виступив проти «тоталітарного Голіафа» (Радянський Союз), і яке було відношення світової громадськості до цієї ситуації. Ввідна частина цієї книги підводить читача до того, що коротко розглядає складну історію Фінляндії, від її відділення від Радянського Союзу в 1917 р. до ізоляції після того, як він напав на неї у 1939–1940 рр.

Потім Х. Лунде розглядає, яким були фінські і німецькі мотиви для формування коаліції проти СРСР. За твердженням книги, високопрофесійний германський генеральний штаб дозволив собі прийняти у військовий союз Фінляндію, яка була слабким союзником [329, p. 26-55]. Військові цілі не були обговорені або погоджені, не було ніяких єдиних планів кампанії із завданнями і місіями, де було б прописано про первинний напад, не було встановлено ефективного головного удару, недостатньо розподілені військові сили і нераціонально використаний командний склад з різними штаб-квартирами (у німців і фінів вони були розміщені окремо). На думку автора, зв’язок фінів з Ленінградською областю і був важливим чинником в стратегії Гітлера, яка і визначила його вибір відносно укладення альянсу [329, p. 183-212]. Описавши операції під час проведення операції «Барбаросса», ця книга аналізує, як фінляндський театр бойових дій став «сліпим» для німців [329, p. 116-182]. Їх сильні і кращі армії опинилися в стратегічній пастці, в оперативному і географічному відношенні в центральній і північній Фінляндії, не впливаючи практично ніяк на військові дії по всій ділянці радянсько-німецького фронту. Німці не могли доставити досить своїх сил, щоб досягти наступальних цілей без істотної фінляндської допомоги, якої вони не отримували в повному об’ємі. Завершальні глави присвячені радянському контрнаступу проти фінів в 1944 р., в якому вони втратили усі свої захоплені території і в результаті чого уклали сепаратне перемир’я з Радянським Союзом. Укладення цього договору змусило німецькі війська залишитися у

Фінляндії, що зрештою привело до війни колишніх союзників на території Північної Фінляндії («Лапландська війна») [329, p. 270-321, 349-375].

Розглядаючи радянську-фінляндську війна («Війну-продовження») 1941–1944 рр., Т. Віхавайнен [114], детально встановлює причини і наслідки цього конфлікту на розвиток радянсько-фінляндських відносин. На думку дослідника, цей конфлікт був несправедливим, як з боку СРСР, так і Фінляндії. Вченим спростовані міфи щодо провокації з боку Радянського Союзу, які начебто призвели до вступу Фінляндії у радянсько-німецьку війну на боці Третього рейху, так і спростування версії, що фіни не готувалися до війни, і не планували проведення військової операції, мета якої полягала, в тому, щоб не тільки відвоювати втрачені за Московським договором території, але й приєднати землі вже радянської Східної Карелії за підсумками очікуваної німецької перемоги [114, с. 165]. Цей фактор, і став ключовою тенденцією, яка визнала в очах антигітлерівської коаліції, Фінляндію сателітом нацистської Німеччини і, відповідно, за версією Т. Віґавайнена, противником антифашистського блоку світових країн, на чолі з Англією та США. При цьому війну Фінляндії, під тиском СРСР, оголосила тільки перша, друга ж зайняла недружній нейтралітет щодо республіки.

Військові успіхи 1941–1943 рр. дослідник пояснює тим, що Сталін був невисокої думки про моральний і бойовий дух фінляндської армії, однак ця сталінська думка втратила сенс, коли фіни просунулися аж до р. Свір. Втім, Т. Віхавайнен, на жаль перекручує факти, коли пише, що фінляндська мобілізаційна машина навербувала до війська понад 600 000 чоловік [114, с. 168], що не відповідає дійсності. Насправді чисельність фінляндських військ на початку війни сягала понад 500 000 і це був той максимум, на який була спроможний військовий потенціал країни. Незаперечним фактом є твердження про морально-бойові характеристики і психологічні показники фінляндської армії, втім знову ж, цей чинник почав змінюватися на протилежний, коли повністю знищити радянські війська у Карелії і Інгерманландії не вдалося, а після перетину старого кордону 1939 р., бойовий дух фінляндських військ різко занепав, так як вони розуміли, що відтепер війна з СРСР

вже вийшла за рамки звичайної «особової війни» Фінляндії, яку вона веде, із почуття «солідарності і братерської підтримки» пліч-о-пліч з гітлерівською Німеччиною.

Р. Е. Дюпюі і Т. Н. Дюпюі, провели величезну колосальну працю, видавши всеоб'ємне довідкове енциклопедичне видання, присвячене військовій історії з 4-го тисячоліття до н. е., у якому приділили [383], хоча і коротко, місце радянсько-фінляндському протистоянню, починаючи з 1918 р.; в розділі «Фінляндія і Прибалтійські країни» в контексті здобуття Фінляндією незалежності і протистоянні поглинанню більшовицькою Росією [383, с. 750]; у розділі «Російсько-фінська війна 1939 – 1940 рр.», приділивши їй значне місце в енциклопедії як важливому військовому конфлікту, який передував вступу Фінляндії в Другу світову війну в 1941 р. [383, с. 815]; у розділі «Вторгнення в Росію», де ними чітко виділена роль Фінляндії в стратегічному плані німецького командування [383, с. 815]; у розділі «Російський літній наступ» 1944 р. автори висловлюють думку про те, що наступ Червоної Армії привів до того, що лінія Маннергейма була прорвана і Фінляндія остаточно втратила Виборг (Віїпурі), що привело до негайного розриву союзу з нацистською Німеччиною і виходу країни з Другої світової війни. Дослідники спиралися на солідну англо-американську військову історіографію (зокрема використовувалися роботи А. Кларка, Дж. Еріксона, Дж. Ф. С. Фуллера, Б. Ліддел-Гарта, Г. Солсбері, Е. Зімке, Х. Болдуіна, А. Буллока та ін.), незважаючи на неточності і фактологічні помилки, в цілому завершили цікаву і серйозну роботу, яка природно піддавалася критиці в СРСР і пізніше в РФ. Автори вважають, даючи оцінку військовим діям СРСР проти Фінляндії, що вони були сплановані абсолютно «нефаховими, без урахування особливостей місцевості і клімату, що викликало величезні труднощі з матеріально-технічним забезпеченням»[383, с. 795] Фіни, на думку Дюпюі, «зарекомендували себе дисциплінованими, боєздатними солдатами, які хоробро воюють під керівництвом хоробрих офіцерів» [383, с. 795].

Робота Д. Гланца «Блокада Ленінграда. 1941–1944» детально і більш конкретно описує один з найважливіших періодів історії Другої світової війни – блокаду Ленінграда [121]. Автор використовує матеріали секретних архівів нацистської Німеччини і Радянського Союзу – колишніх супротивників в роки війни.

Дослідження містить детальний аналіз бойових дій і схем, на яких відтворені пересування Червоної армії і вермахту під Ленінградом в період з 1941 до 1944 рр., дається порівняльна характеристика складу військових з'єднань протиборчих сторін, наводяться дані про втрати серед військових і мирного населення. Гланц приділяє також значну увагу Фінляндії як союзникові нацистської Німеччини, вважаючи, що «за іронією долі невдалі дії Червоної армії під час фінляндської війни підштовхнули Гітлера до здійснення операції «Барбаросса» [121, с. 16].

Для захисників міста «дії фінської армії на Карельському перешийку», підкреслює Гланц, «сильно ускладнили завдання оборони міста. …з 31 липня фінляндські війська атакували 23-у армію Ленінградського фронту, що захищала Карельський перешийок, і змусили її відступити на оборонні позиції, що перетинали цей перешийок всього в 30 кілометрах на північ від оборонних рубежів Ленінграда. І хоча фіни не просунулися далі, сама загроза їх нападу послабляла сили Ленінградського фронту на інших ділянках оборони» [121, с. 35-36]. Навіть та «незначна» підтримка, яку на думку автора, надали фінляндські війська нацистам, допомогла затиснути місто в лещата блокади – відправити ленінградців на смерть від голоду, холоду і хвороб, чого в принципі і домагалося німецьке керівництво. Фіни активно включилися в процес блокади Ленінграда, зокрема «перекинули на Ладозьке озеро невеликий загін військово-морських судів і амфібій. …У жовтні фіни зробили дві спроби висадити на цьому острові [Сухо. – прим.] десант, але обидва рази потерпіли невдачу» [121, с. 118]. Д. Гланц підкреслює, що битва за Ленінград закінчилася «не раніше 10 серпня 1944 року, коли останні частини осі покинули Ленінградську область. …до 1 березня 1944 Червона армія вигнала німецьких загарбників з південних районів Ленінградської області, до 10 серпня – фінляндські війська з її північних районів» [121, с. 168]. Тільки покінчивши з німецькою загрозою Ленінграду, радянські війська взялися за Фінляндію – сателіта Третього рейху. Хоча, як вважає американський військовий історик, «на досаду Гітлера, вони [мається на увазі фіни. – прим.] внесли зовсім незначний вклад у битву за Ленінград, проте сама їх присутність створювала для міста загрозу, дратувало російських людей і постійно нагадувало їм про те, яким приниженням піддався Радянський Союз в 1941 р. 10

червня 1944 року Ленінградський і Карельський фронт провели операцію по поверненню загубленої землі, покарали фін за співпрацю з Німеччиною і виведення Фінляндії з війни» [121, с. 168-169]. Відмітимо, що книга Д. Гланца є цікавим дослідженням подій військової кампанії 1941–1944 рр., що показало наскільки важливим було оволодіння північною цитаделлю Радянського Союзу для нацистської Німеччини і Фінляндії, які переслідували власні цілі відносно супротивника.

Великий інтерес представляють роботи англійських військових істориків, уніформологів і реконструкторів Д. Міллера, П. Еббота, Н. Томаса і М. Чаппела [191; 301]. У їхніх книгах, призначених не лише для колекціонерів і реконструкторів, а також для військових і істориків Другої світової війни, представлені цінні фотографії, ілюстрації, виконані художниками-фахівцями, присвячені не лише армії нацистської Німеччини, але і її союзників, серед яких Фінляндії приділено значне місце як партнера Третього рейху по блоку «Осі». Автори детально розглядають організацію, структуру військових з’єднань армії Фінляндії в Другій світовій війні, участь збройних сил країни у бойових діях на радянсько-німецькому фронті. Дослідники відмічають, що Фінляндія була єдиною країною-союзником Третього рейху, яка, на їх думку, вела «власну війну», досягнувши в серпні-вересні 1941 р. лінії старого радянсько-фінляндського кордону 1939 р., тоді як інші союзники нацистської Німеччини (Угорщина, Румунія, маріонеткові Словаччина, Хорватія) були виснажені в жорстокій і кровопролитній кампанії 1941–1942 рр. і відведені в тил для перегрупування [301, с. 15; 191, с. 370]. На лінії фронту відзначалася «мінімальна бойова активність до червня 1944 р.», яка закінчилася стрімким наступом Червоної Армії 9 червня 1944 р. Спираючись на німецькі, фінляндські джерела і спеціальну літературу, військові історики Д. Міллер, П. Еббот, Н. Томас та М. Чаппел проливають світло на стан фінляндських збройних сил і їх значення для Східної кампанії, яку нацистська Німеччина вела в СРСР упродовж 1941–1944 рр., відмічаючи, що при чисельності населення 3,5 млн. чоловік Фінляндія мобілізувала більше 400 тис. солдат і офіцерів, з яких на фронт станом на літо 1944 р. доводилося 270 тис. чоловік у складі 16 піхотних дивізій. Автори погоджуються в тому, що поразка Фінляндії в ході радянського наступу в Південній Карелії і в Заполяр’ї

привела до втрати для нацистської Німеччини важливого стратегічного і політико-економічного союзника, який значно відтягував переважаючі сили Червоної Армії упродовж більше 3 років. Д. Міллер робить цікавий висновок про бойові якості фінляндських військ, відмічаючи їх «неймовірну мужність, приголомшливу витривалість в зимових умовах перед обличчям супротивника з переважаючими силами і кращим озброєнням» [191, с. 371]. Фіни, на його думку, були звичні до холодів, особливо в умовах Карелії і Заполяр'я, що забезпечило їм перевагу на тактичному рівні у боях з радянськими військами.

Таким чином, проаналізувавши фінляндсько-радянську війну 1941–1944 рр. («Війну-продовження») можна зазначити, що в історіографічному дискурсі, фактично утворилися дві протилежні точки зору. Фінляндська і англо-американська історіографії акцентують увагу на тому, що війну 1941–1944 рр., можна вважати окремим, суто радянсько-фінляндським воєнним конфліктом, який Фінляндія вела у власних інтересах в союзі з гітлерівською Німеччиною. Фактично сформувалася тенденція, яка вказує, що радянсько-фінляндська війна 1941–1944 рр. виражалася в тому, щоб вести бойові дії окремо проти СРСР від нацистської Німеччини, зберігаючи нейтралітет щодо країн антигітлерівської коаліції на Заході, т. зв. концепція «паралельного походу» проти СРСР. Радянська і російська історіографії не виділяють радянсько-фінляндську війну 1941–1944 рр. з сегменту «Великої Вітчизняної війни», при чому і по сьогоднішній день ця тенденція залишається незмінною, навіть із врахуванням численних наукових досліджень останньої доби.

РОЗДІЛ 3. РАДЯНСЬКО-ФІНЛЯНДСЬКІ ВІДНОСИНИ В ПЕРІОД ЗАВЕРШЕННЯ УЧАСТІ У ФІНЛЯНДІЇ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ В ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ ДОСЛІДНИКІВ

3.1. Історична наука про дипломатичну та військову поразку німецько-фінляндського альянсу у війні проти СРСР

Вихід Фінляндії із Другої світової війни, поступовий розпад гітлерівського блоку держав поряд із іншими питаннями військово-політичного змісту є цікавою тенденцією у дослідженні радянсько-фінляндських відносин у 1939–1944 рр. Розробка історіографії завершення битви за Ленінград, зняття блокади міста, звільнення країн Балтії від німецької окупації тісно пов’язано з низкою чинників, що не тільки визначили фінляндську зовнішню політику на завершальному етапі Другої світової війни, але й сприяли побудові нової системі міжнародних відносин, які визначали радянсько-фінляндські зв’язки до самого розпаду СРСР у 1991 р. Найкраще військові чинники і політико-міжнародне становище періоду 1943–1944 рр. розкривають радянські і російські сучасні історіографічні праці, в той час, як фінляндські і німецькі більше уваги приділяють питанням внутрішньополітичного характеру, відзначаючи тенденції, які сприяли, на думку дослідників, кризі у німецько-фінляндських відносинах, погіршенні економічної ситуації в країні, з’ясовували цілі і методи фінляндського керівництва щодо подолання цих негативних проявів і остаточного вирішення участі Фінляндії у німецько-радянській війні.

Окремі аспекти, пов’язані з виходом Фінляндії з Другої світової війни, розглянули у свої працях радянські дослідники В. Л. Ісраелян [145; 146; 147; 148], З. С. Шейніс [294; 295; 296], В. В. Похлебкін [228; 229], М. І. Баришніков [90]; фінляндські дослідники Х. М. Вайну [503], Г. Мейнандер [185; 186; 187; 188], О. Вехвіляйнен [113]; німецькі дослідники М. Мегнер [333], М. Йонас [322]; російські пострадянські сучасні дослідники В. М. Баришніков [483; 486; 489; 494], С. Г. Верігін [112], Ю. І. Кілін [652] тощо.

В. Л. Ісраелян, зокрема, встановив закономірності, за якими слідувало, що розгром німецьких військ в січні–лютому 1944 р. в результаті битв під Ленінградом і

Новгородом поколивало рішучість фінляндського керівництва продовжувати війну до переможного кінця. Уряд республіки засумнівався в подальшій так званій «Війні-продовженні» [147, с. 322-323]. Економічні зв'язки між двома країнами, враховуючи обмежені можливості економіки Фінляндії, не мали для Німеччини такого значення, як з іншими учасниками нацистського блоку. Проте фінляндські поставки нікелю, молібдену, міді та інших видів важливої стратегічної сировини представляли великий інтерес для Німеччини. У свою чергу, у зв'язку з важким продовольчим положенням Фінляндії, їй були спрямовані деякі сільськогосподарські продукти з Німеччини, що всіляко рекламувалося нацистами як прояв їх «безкорисливості» і «союзницького боргу» [148, с. 118-119]. Великі втрати нараховувалися і у фінляндській армії. В одній із розмов з німецьким генералом Ерфуртом в 1943 р. Маннергейм заявив: «Я більше не буду наступати. Я втратив вже занадто багато людей» [148, с. 167]. Можливо тоді Маннергейм вже засумнівався у німецьких стратегічних можливостях і вирішив шукати шляхи порозуміння із країнами антигітлерівської коаліції.

В. Л. Ісраелян з'ясував, що фактично для Фінляндії першим сигналом змін на дипломатичному полі Другої світової війни стало те, що з кінця 1943 р. Швеція відновила дипломатичні стосунки з низкою окупованих європейських країн в особі їх емігрантських урядів [296, с. 260-267; 196, с. 150-151; 137, с. 127-128, 139-140, 241, 309-314]. У жовтні 1943 р. шведський уряд передав народному комісару зовнішньої торгівлі СРСР свої пропозиції про попередні заходи до відновлення радянсько-шведських торгових стосунків [158, с. 358, 366]. Він робить таким чином висновок, що у кінці 1943 р. шведська дипломатія сприяла виходу Фінляндії з війни. У кінці того ж року скоротився об'єм шведської економічної допомоги Фінляндії і припинилися постачання їй озброєння. Знаменним було повідомлення 30 грудня 1943 р. про заміну на посту головнокомандувача генерала Тернелля проанглійски налаштованим генералом Х. Юнгом.

Закономірності, пов'язані з роллю Швеції у радянсько-фінляндському порозумінні, встановила О. В. Чернишова [292]. Вона пише, що у кінці 1943 р Швеція відмовила Німеччині у наданні нових кредитів. Так, наприклад, з листопада 1943 по січень 1944 рр. проходили шведсько-германські переговори. 10 січня вони

завершилися останньою угодою, по якій шведські постачання різко скорочувалися. В результаті масового руху протесту наукові, культурні і інші контакти з нацистською Німеччиною, що безперешкодно розвивалися до 1943 р., з кінця цього року стали скорочуватися. Звістка про депортацію студентів з університету Осло у кінці 1943 р. викликала в Швеції в січні-лютому 1944 р. так званий культурний бойкот, коли низка шведських організацій і установ, зокрема Гетеборгська вища школа, прийняли рішення про розрив стосунків з відповідними німецькими організаціями. Цей «культурний бойкот» підтримано урядом: 23 січня і 17 лютого 1944 р. Гюнтер заявив в риксдазі, що видача в'їзних віз німецьким ученим, артистам і іншим діячам буде надалі обмежена, що і було здійснено. Впродовж 1944 р. тривало поступове обмеження торгівлі з Німеччиною. 29 квітня 1944 р. було скасовано курсування німецьких поштових вагонів через Швецію. 10 травня повідомлено про припинення кур'єрських повітряних сполучень між Фінляндією і Норвегією, але за німецькою громадянською авіацією зберігалося право на безпосадочні рейси через Швецію (без права перевезення осіб у військовій формі) [292, с. 286-287]. Ці акції, на думку О. В. Чернишової, стали чітким сигналом для Фінляндії в тому плані, що вона повинна покінчити з участю у Другій світовій війні на боці нацистської Німеччини, розірвавши союз із Гітлером.

На думку Ф. Д. Волкова, скориставшись тим, що «Англія оголосила війну Фінляндії, Угорщині, Румунії і Болгарії лише в грудні 1941 р., фактично вона не воювала з ними» [119, с. 144; 120, с. 221]. Тому саме через Великобританію і Сполучені Штати Фінляндія сподівалася укласти вигідне перемир'я з союзниками. Таким чином, залишивши простір для переговорів, не оголошуючи війни країнам антигітлерівської коаліції, Фінляндія залишила своє «людське обличчя», на відміну країн Центральної і Південної Європи, які фактично знаходилися і німецьких лещатах до самого 1945 р.

В. Л. Ісраелян відмічає, що навесні 1943 р. американське керівництво намагалося виступити посередником в озброєному конфлікті між СРСР і Фінляндією (США так не оголосили війну республіці) [145, с. 105]. 28 липня 1943 р. державний секретар США Хелл відмовився відповісти на своїй прес-конференції на питання про

те, чи відносяться вимоги про беззастережну капітуляцію також і до Фінляндії. Він заявив, що положення Фінляндії особливе. У американському друці коментувалася зовнішньополітична ситуація в доброзичливому для Фінляндії дусі. 3 лютого 1943 р. у Фінляндії було терміново скликано нараду уряду, на якій обговорювалося положення на радянсько-німецькому фронті. Було висловлено загальну думку, що війна досягла поворотного пункту і що Фінляндія повинна використати першу ж можливість для виходу з неї. В. Л. Ісраелян підкреслює, що основою для переговорів про сепаратний мир фінляндське керівництво вважало кордони Фінляндії 1939 р., висуваючи цю умову вони розраховували передусім на підтримку західних держав.

Перші контакти, як далі пише В. Л. Ісраелян, між англійським і фінляндським урядом сталися найвірогідніше під час перебування Черчіля в Туреччині, де він зустрічався з посланцем Фінляндії в Туреччині Коскіненом. Американський друк відмічав спроби фінляндських представників встановити безпосередній контакт з англійцями значно раніше. 13 лютого 1943 р. міністр фінансів фінляндського уряду звернувся з листом до першого лорда адміралтейства Англії Александеру. У цьому листі фінляндський міністр запитував Александера про наявність яких-небудь, на думку Ісраеляна, шляхів, за допомогою яких можна було відновити світ між Англією і Фінляндією. Для встановлення контактів між фінами і англійцями було вирішено використати також посередництво шведського міністра закордонних справ. В той же час, через американські канали зв’язку фіни також розпочали налагодження дипломатичних стосунків з союзників по антигітлерівській коаліції.

Фінляндський історик Дж. Вуорінен [347] деталізує обставини, які сприяли виходу Фінляндії з Другої світової війни. На його думку, все те, що відбулося, викликало відповідну реакцію Берліна. У німецьку столицю терміново був викликаний міністр закордонних справ Рамсей. Ріббентроп змусив фінляндського міністра чекати аудієнції протягом 6 годин в приймальні, потім прийняв його і відчитав за зроблений фінами мирне зондування. Не давши Рамсею вимовити і слова, Ріббентроп, як стверджує, загрозливо заявив, що у разі підписання Фінляндією мирного сепаратного миру нацистська Німеччина буде вживати відносно неї «крайні

заходи» [347, p. 151]. Він зажадав, щоб мирні переговори були негайно припинені. Фінляндський уряд вимушений був відступити, підкреслює Дж. Вуорінен.

В. Л. Ісраелян стверджує у своїй роботі, що погіршення воєнного стану нацистської Німеччини влітку 1943 р. унаслідок наступу союзників на заході і сході змусило фінляндське керівництво відновити спроби досягнення сепаратного миру. 23 серпня 1943 р. англійська преса опублікувала повідомлення про бесіду між головою фінляндської ради профспілок Вуорі і Артуром Дікіним, що виконує обов'язки Генерального секретаря Союзу транспортних робітників і чорноробів Великобританії, який був присутнім на конференції шведського союзу робітників транспорту. Вуорі підкреслив під час зустрічі, що його поїздка зроблена з повного відома і схвалення фінляндського уряду і він уповноважений передати умови, на яких фінляндський уряд готовий укласти сепаратний мир. Отримавши фінляндські умови, Дікін негайно зв'язався з Форейн офісом, підкреслює В. Л. Ісраелян [145, с. 108].

Між тим відбулися серйозні зміни і на військовому фронті. До того, з 1941 р. радянські повітряні сили активно бомбардували територію Фінляндії. Німецькі та фінляндські війська не змогли знищити базу ВПС флоту СРСР у Кронштадті, і тому радянська бомбардувальна авіація методично продовжувала знищувати військові та цивільні об'єкти фінської землі. Віце-адмірал В. П. Трибуц писав у статті газети «Ленінградська правда» від 7 листопада 1942 р.: «Частина Героя Радянського Союзу тов. Челнокова у 1942 р. нанесла жорстокі бомбові вдарили по Ґельсінкі, по Котці і по кораблям ворога у відкритому морі. …Загинув ряд військових кораблів та транспортів німців і фінів» [42, с. 263]. А ось свідчення очевидців подій – простих фінських громадян. Батьки писали фінському солдатові Майно Садоканнену 28 серпня 1942 р.: «У нас ще ніколи не було такої жахливої ночі, яка була дві ночі тому. Тривога почалася відразу ж після 23 годин і тривала до 4-го години ранку. Увесь час діяли зенітки, найрізноманітніші, тріщало і гуркотіло увесь час. Думали, що усе місто зрівняли із землею. Державні продовольчі склади отримали прямі попадання, вони повністю згоріли, досі димлять розвалини. У одну будівлю вокзалу і на залізничну лінію теж потрапило, а також і у багато інших місць. Такого бомбардування ще не було за весь час цих двох воєн» [42, с. 307]. Як ми бачимо, наступила серйозна криза

у внутрішньому становищі Фінляндії: ідея продовження війни з Радянським Союзом вже не користувалася популярністю.

В. Л. Ісраелян вважає, що зустріч Дікіна з Вуорі не можна було розглядати не інакше, як «спробу політичних переговорів за спиною Радянського Союзу з приводу умов виходу Фінляндії з війни. Усе це спонукало Фінляндію до продовження війни проти СРСР» [145, с. 109]. Природно, автор перебільшує це твердження, знаходячись під офіційним контролем радянської історичної науки. Ранньої осені 1943 р. фінляндський уряд встановлює новий контакт з англо-американськими союзниками. Місцем зустрічі став Лісабон. Американське посольство в Португалії (яка з 1926 р. була фашистською країною, де правив режим А. Салазара, що надавав підтримку нацистській Німеччині. – прим. авт.) запросило фінляндського повіреного в справах у Португалії з приводу того, як би віднісся фінляндський уряд до американського десанту в північній Норвегії. Чи нададуть фінляндські війська опір американському вторгненню, чи зуміють вони звільнити свою територію від німецьких збройних сил, які знадобляться їм в цьому випадку постачання і озброєння? У запиті вказувалося, що відповідь на ці питання буде спрямована безпосередньо державному секретареві США Хеллу. 3 вересня 1943 р. фінляндський уряд відповів на ці питання так званої «норвезької пропозиції», заявивши, що Фінляндія не чинитиме опору американцям, вона готова розпочати переговори з нацистської Німеччиною з приводу виведення німецьких військ, і що їй знадобляться деякі поставки продовольства і матеріалів, вказує Вуорінен [347, p. 137]. Проте і ці переговори, на думку Ісраеляна, «не мали ніяких реальних результатів, оскільки вони велися за спиною Радянського Союзу (а він, на думку радянського міжнародника, повинен був виступати головним арбітром в питанні про перемир'я з Фінляндією, яка постраждала від її агресії. – прим.), найбільш зацікавленого в мирному врегулюванні з Фінляндією [145, с. 109].

Ще одним сигналом для припинення війни стало звернення восени 1943 р. 33 видатних політичних і громадських діячів до президента Фінляндії Рюті з пропозицією вжити необхідних заходів для своєчасного укладення миру, а в листопаді того ж року керівництво соціал-демократичної партії під тиском вираженого прагнення до миру з боку рядових членів партії і усієї фінляндської

громадськості вимушено заявило про необхідність мирного врегулювання військового конфлікту, як відмічає у своїй роботі В. Л. Ісраелян [145, с. 199]. В. В. Похльобкін у своїй біографії У. К. Кекконена [229, с. 134] вказує на те, що за 3 з половиною роки Кекконен написав понад 116 статей і памфлетів, у яких критикував стан речей у країні. Основною темою для публікацій були гострі питання міжнародної політики і Другої світової війни, особливо її значення для Фінляндії. Кекконен під псевдонімом Пекка Пейтсі порівнював участь Фінляндії у війні за участю Франції, особливо наголошуючи на поразці останніх.

Гертта Куусінен в 6 главі книги «Із історії Комуністичної партії Фінляндії» зазначає, що під час «Війни-продовження» фінляндським урядом було поміщено до так званого «превентивного позбавлення волі» близько 2 000 чоловік [386, с. 122]. «Більшість арештів проводилися незадовго до початку військових дій, оскільки цих людей підозрювали в антивоєнних настроях» [386, с. 122]. Причому арешту піддавалися не лише комуністи, але і ліве крило Соціал-демократичної партії Фінляндії. Зростали антивоєнні настрої з середини 1943 р., коли було опубліковано так зване «Звернення 33-х» (серед них були Ю. К. Паасиківі, Мауно Пеккала, І. В. Кето, Ейно Кілпі, Кусті Куло). У фінляндському суспільстві почалася кампанія за толерантне поводження з радянськими військовополоненими і позбавленими волі опозиціонерами концентраційних таборів. З 1942 р. активісти антивоєнного руху Фінляндії посилили тиск на уряд, особливо почавши кампанію за відміну смертних вироків. «Фінським володарям – підкреслює вона, – припало, принаймні починаючи з відступу в 1943 р., констатувати, що братерство по зброї з фашистською Німеччиною було фатальною помилкою. Гітлер тримав країну в лещатах до повного розгрому Німеччини, а володарі Фінляндії вірили в нього аж до того моменту, коли став очевидним військовий крах, хоча вже останні місяці війни приносили величезні втрати в людях» [386, с. 122]. На думку фінляндської комуністки, часткова лібералізація внутрішньої політики свідчила про початок переорієнтації Фінляндії з блоку «Осі» на країни антигітлерівської коаліції.

Російська пострадянська сучасна історіографія відмічає початок таємних переговорів між СРСР і Фінляндією 12 лютого 1944 р. В Стокгольм до надзвичайного

і повноважного посла СРСР в Швеції О. М. Коллонтай прибув посол Фінляндії в СРСР (до червня 1941 р.) Ю. К. Паасиківі, колишній прем'єр-міністр Фінляндії [360, с. 147]. Онук В. Коллонтай так згадував цю зустріч на конспіративній квартирі: «Ми опинилися в кімнаті з щільно зашторенними вікнами, де ледве виднілося тьмяне світло лампи. Я усадив бабусю в крісло до столу і помітив, що в кімнаті знаходилися вже якісь чоловіки. Мене попросили почекати в суміжному приміщенні, поки я не знадоблюся. Було вже пізно. Я марно боровся з сном, але потім задрімав і прокинувся, вже коли мене розбудили і попросили допомогти відвезти бабусю в машину. Додому ми поверталися в абсолютній тиші при повному мовчанні. І тільки набагато пізніше я дізнався, що я побічно був причетний до історичних секретних переговорів між радянським послом в Швеції О. Коллонтай і фінляндським державним представником Юго Кусті Паасиківі, які згодом привели до виходу Фінляндії з війни. А зустріч ця, про що мені пізніше розповіла бабуся, відбувалася в Гранд готелі в Сальтшебадене, де ми раніше неодноразово з нею бували. Цей готель належав сім'ї шведських магнатів Валленбергов, які мали у Фінляндії великі інвестиції. Вони боялися втратити там свої підприємства внаслідок неминучого наступу радянських військ і розгортання на її території руйнівних військових дій. Тому вони були також зацікавлені в якнайшвидшому припиненні військових дій у Фінляндії і виступили як посередники при переговорах» [420, с. 328-329]. В листуванні самої ж О. М. Коллонтай згадки щодо переговорного процесу настільки непомітні, що треба уважно читати і аналізувати текст, щоб зрозуміти, яким же чином велися перемовини між радянськими та фінляндськими представниками у Стокгольмі. Так, в листі до І. де Паленсії вона пише: «Упевнена, що виставка Вашого чоловіка в Нью-Йорку пройшла із заслуженим успіхом. Я теж багато працюю, на жаль, не завжди з тим з успіхом, на який сподіваєшся» [60, с. 380]. Коллонтай натякає Паленсії, що вона не мала часу відповісти на її лист, тому що з червня 1941 р. працювала над дипломатичної місією щодо виходу Фінляндії з війни. І «…це важке завдання, над яким я працювала майже три роки, я виконала», писала згодом Олександра Михайлівна. Президент Фінляндії У. К. Кекконен, відмічаючи заслуги О. М. Коллонтай писав: «Щире прагнення мадам Коллонтай допомогти Фінляндії

вийти з війни ми згадуємо з великою вдячністю» [296, с. 162]. Свідчення онука О. М. Коллонтай є цінним джерелом з історії дослідження радянсько-фінляндських зв'язків, підкреслюючі характер початку відновлення відносин в умовах світового конфлікту.

Американський дослідник, Ч. Лундін [330] пише, що того ж числа фінляндському представникові були вручені радянські умови перемир'я, які були опубліковані 1 березня 1944 р. Одночасно з публікацією радянських умов були спростовані (за версією СРСР, звичайно ж) чутки про те, що «Радянський уряд пред'явив Фінляндії вимогу про беззастережну капітуляцію, а також про те, що Радянський Союз зажадав від Фінляндії згоди на окупацію радянськими військами м. Ґельсінкі і інших великих фінляндських міст» [35, с. 89-90]. Повернувшись з поїздки в Стокгольм, Паасиківі об'єктивно оцінив радянські мирні пропозиції як «несподівано м'які» [330, p. 198]. Аналіз Лундіним міжнародної обстановки свідчить про те, що фінляндське питання стає одним із головних на порядку денному.

Більш деталізовано встановив пошук контактів фінів з радянськими представниками М. Менгер [333]. Він пише, що ще в лютому 1944 р. фінляндське керівництво зайнялося пошуками контактів з радянським посольством у Швеції для з'ясування умов, на яких Фінляндія могла б припинити військові дії і вийти з війни [403, с. 26]. Зрозуміло, уряд Німеччини не знав у деталях зміст радянсько-фінляндських переговорів, але про контакт Паасіківі з Коллонтай і виліт двох фінляндських політиків на шведському літаку в Москву йому було відомо [296, с. 267-271; 214, с. 341-342; 63, с. 159]. У зв'язку з цим 21 лютого 1944 р. Гітлер зажадав від генерала Х. Естермана – фінляндського представника при ОКВ, як вказує М. Менгер, щоб Фінляндія припинила будь-які спроби відхилитися від продовження війни на стороні Третього рейху. Цього ж дня німецький посланець у Ґельсінкі В. фон Блюхер у бесіді з міністром закордонних справ Рамсаем заявив, що його країна вважатиме укладення Фінляндії мирного договору або перемир'я з СРСР як зраду і має намір зробити випливаючі з цієї оцінки заходи. «Німецький посланець в Ґельсінкі 21 лютого вручив фінляндському міністрові закордонних справ витриману в строгому тоні ноту, в якій говорилося про те, що укладення Фінляндією сепаратного

миру розцінюватиметься Німеччиною як зраду по відношенню до німецького брата по зброї з усіма випливаючими наслідками. Рамсай зі свого боку заявив посланцеві, що поїздку Паасіківі слід розглядати не як деякий мирний крок, а тільки як спосіб зібрати потрібну інформацію», – так згадує В. Ерфурт про цей демарш [75, с. 201]. Дослідження Менгера і свідчення В. Ерфурта показують зміну пріоритетів Фінляндії, однак при цьому не розриваючи відносин з гітлерівською Німеччиною.

В. Л. Ісраелян відмічає, що на початку 1944 р німецький посланець Блюхер у різних бесідах з фінляндськими діячами, у тому числі і президентом Рюті, неодноразово підкреслював, що укладення сепаратного миру Фінляндії являється абсолютною зрадою щодо Німеччини. «Якщо Фінляндія укладе сепаратний мир з Росією, то це призведе до більшовизації країни, до винищення інтелігенції і правлячих класів, переселенню народу в Сибір». У бесіді з начальником фінляндського генерального штабу Ґайнріксом Ерфуртом 28 березня прямо говорив про можливість окупації Фінляндії гітлерівською Німеччиною [148, с. 263]. Тоді ж представник німецького верховного командування в ставці фінляндської армії генерал піхоти В. Ерфурт заявив йому: «Чи не думаєте Ви, що ця гра продовжиться ще достатньо довго? Чи Ви думаєте, що германський рейх подібно до байдужого спостерігача дивитиметься, як вони (фіни. – прим.) покинуть їх позиції на одному з найважливіших бастіонів фортеці Європи? Пасивне відношення до союзників, що коливаються, було б абсолютно необачно» [333, s. 187; 113, с. 154-158; 147, с. 324]. Такий стан речей свідчить про те, що німці знали про таємні контакти своїх колишніх союзників і прагнули запобігти виходу Фінляндії з війни: ще була свіжа пам’ять про крах одного з головних союзників гітлерівської Німеччини – фашистської Італії влітку 1943 р.

Німецький історик М. Менгер [] вказує, що за ініціативою радянського керівництва через посередництво Швеції відбулося з’ясування позицій СРСР і Фінляндії в питанні щодо мирних переговорів. Через те, що Фінляндія вимагала відновлення фінляндсько-радянського кордону 1939 р., відмовляючись визнати межу, встановлену в 1940 р. після закінчення Радянсько-фінляндської війни, переговори почати не вдалося [329, p. 260]. Проте обмін думками вже сам по собі мав величезне

значення на хід Другої світової війни на півночі Європи. Цього разу фінляндський уряд не запитував дозволу на мирні зондування у Берліні, як це мало місце у березні 1943 р. [333, s. 167-168] В. Ерфурт так коментує те, що відбувалося: «14 лютого з фінляндського друку стало відомо, що державний радник Паасіківі нібито літав в Стокгольм, щоб ознайомитися з результатами умов миру, запропонованим Радянською Росією. …Тоді у Фінляндії були досвідчені і впливові люди, які припускали, що Радянський Союз, можливо, висуне умови миру, сприятливі для Фінляндії. Таким чином, фіни сподівалися, а німці побоювалися, що Радянський Союз візьме та і полегшить фінам шлях до відступу» [75, с. 200-201]. Погляди німецьких авторів розкривають непрості спроби фінляндської сторони домовитися з Радянським Союзом, через небажання іти на поступки в територіальному плані.

Умови, які були пред'явлені фінам, відмічає російська історіографія, були наступними: В результаті обміну думками між радянськими і фінськими представниками фінській делегації були передані наступні радянські пропозиції миру з Фінляндією: «1. Розрив стосунків з Німеччиною і інтернування німецьких військ і кораблів у Фінляндії, або розрив стосунків з Німеччиною і вигнання німецьких військ і кораблів з меж Фінляндії не пізніше за кінець квітня місяця. І в тому і в іншому випадку Радянський Уряд може надати Фінляндії допомогу своїми збройними силами.

2. Відновлення радянсько-фінляндського договору 1940 року і відведення фінляндських військ на кордон 1940 року, здійснюється етапами впродовж квітня місяця.

3. Негайне повернення радянських і союзних військовополонених, а також радянських і союзних людей з цивільного населення, що містяться в концтаборах або використовуваних фінами на роботах, причому якщо буде підписаний між СРСР і Фінляндією не договір про перемир'я, а договір про світ, повернення військовополонених має бути обопільним.

4. Демобілізація 50% фінляндської армії, здійснюється впродовж травня місяця, і перехід на мирне положення усієї фінляндської армії, здійснюється впродовж червня і липня. (Цей пункт повинен увійти до договору, або має бути оформлений у

вигляді окремої радянсько-фінської угоди, предмета підписанню одночасно з мирним договором про або угодою щодо перемир'я).

5. Відшкодування збитків, заподіяних Фінляндією Радянському Союзу військовими діями і окупацією радянської території, у розмірі 600 мільйонів американських доларів, що виплачуються впродовж 5 років товарами (папір, целюлоза, морські і річкові судна, різне машинне устаткування).

6. Повернення Радянському Союзу Петсамо і Петсамовскої області, що добровільно поступилися Радянському Союзові Фінляндії за мирними договорами 1920 і 1940 рр.

7. За умови прийняття фінляндською стороною викладених вище шести умов, Радянський Уряд вважає за можливе відмовитися на користь Фінляндії від своїх прав на оренду Ґанко і район Ґанко – без якої-небудь компенсації» [35, с. 112-113].

В радянських джерелах підкреслюється характер переговорів між СРСР і Фінляндією. Вирішення усіх інших проблем відкладалося до майбутніх контактів у Москві. Проте Фінляндія не прийняла умов перемир'я з СРСР, про що повідомив її уряд 16 квітня 1944 р. [360, с. 147] Умови, які запропонував Радянський Союз, не лише Паасиківі, який вів переговори, назвав великодушними, іноземна преса також визнала їх «гуманними». Так, англійська газета «Стар» писала: «Умови, запропоновані росіянами фінам, великодушніші, ніж фінляндський уряд мав право чекати». Аналогічна оцінка містилася і в американській газеті «Ейдж геральд», що відмічала «фіни можуть вважати себе щасливими, оскільки радянські умови перемир'я дають їм можливість видертися з їх жахливого положення» [145, с. 201]. Радянський історик В. Л. Ісраелян звинувачує за відхилення мирної пропозиції СРСР фінляндський уряд, який, на його думку, не висунув ніяких своїх власних пропозицій, а також лідера «правих» соціал-демократів В. Таннера [145, с. 201].

В. Л. Ісраелян в тій самій праці констатує, що у середині квітня 1944 р. Гітлер вирішив в якості міри покарання за дипломатичної ініціативу фінів призупинити поставки зброї до Фінляндії. «…Такий стан справ викликав невдоволення уряду Німеччини. Фінляндсько-німецьке братерство по зброї, що пережило три роки війни, ставало, в чому вже не було сумнівів, усе більш неміцним. Німецький уряд зробив з

цього факту відповідні висновки і наклав ембарго на експорт німецької зброї і військового спорядження до Фінляндії. В уряду Німеччини, через зростаючу недовіру, зародився сумнів, а чи дійсно німецька зброя, якої ще вкрай потребував сам вермахт, використовується у Фінляндії для посилення боєздатності фінляндської армії і завжди залишиться в руках фінляндських солдатів. Побажання, висловлене 28 квітня генералом Йодлем Ґайнриксу, а також лист Гітлера Маннергейму від 1 липня ясно показували, якого роду побоювання випробовували вищі німецькі інстанції», – так охарактеризував В. Ерфурт стан речей навесні 1944 р. [75, с. 205-206] Гітлер, як ми бачимо, розпорядився в майбутньому надавати лише таку допомогу, яка буде абсолютно необхідна для проведення спільних операцій на фінляндському фронті. 12 травня 1944 р. К. Г. Маннергейм направив Гітлеру листа, в якому в якому намагався переконати нацистського фюрера в надійності фінляндського союзника [147? с/ 328]. Гітлера, однак, лист Маннергейма не задовольнив, і в своєму посланні він різко критикував весняний мирний зондаж Фінляндії. «Немає ніякого сумніву, що якби Німеччина в 1940 році зайняла таку ж позицію, яку нині займають Фінляндія і виразно румунські та угорські кола, то сьогодні не існувало б ніякої Румунії і ніякої Фінляндії» – писав Гітлер. Гітлер підкреслив, що мирні переговори, які веде Фінляндія з противником, активно зачіпають всі воюючі країни. Росія повинна бути розбита, настирливо твердив фюрер, а із західними державами угода може бути досягнута тільки після того, як вони спробують висадитися на континент і зазнати нищівної поразки [147, с. 263-264].

Фінляндська періодика писала про настрої суспільства країни. «Ми бажаємо швидкої розв’язки, бажаємо, щоб Німеччина вийшла з цієї гри досить сильною для того, щоб народи Заходу нарешті взялися за розум, поки ще є можливості врятувати Європу. Ми бажаємо миру на Заході і війни на Сході» – так писали у фінляндській газеті «Тюр’я» про дискусію у фінляндському суспільстві стосовно подій 1943–1944 рр. на фронтах Другої світової війни [351, с. 419-420]. Слід сказати про те, що фінляндське суспільство перебувало в невизначеності щодо того, продовжувати підтримувати політичний курс суспільства на війну з Радянським Союзом чи

вимагати негайного укладення перемир'я із західними союзниками, з тим самим, щоб спромогтися укласти вигідний договір і з Радянським Союзом.

У фінляндській мемуаристиці, в першу чергу свідченнях Маннергейма, так охарактеризовано ці події: «Невдоволення німецького керівництва політикою Фінляндії, особливо відправленням делегації до Москви, виразно проявилося під час візиту в Ставку німецького командування на запрошення фельдмаршала Кейтеля нашого начальника Генерального штабу. Рапорт, представлений генералом Хейнрихсом після повернення свідчив, що там панувала помітна нервозність, а в отриманій військовій інформації не можна було виявити жодного реального аргументу, який міг би змінити нашу оцінку положення. Невдоволення у Фінляндії було похмуре. Мирна ініціатива згасла, а стосунки з Німеччиною значно погіршали. На початку червня експорт німецького зерна був припинений, внаслідок чого знову загострилася продовольча проблема. Чим більше слабшала Німеччина, тим виразніше проявлялася ізоляція Фінляндії, що залишилася наодинці зі своїми проблемами [64, с. 406-407]. Виходячи з цього можна припустити, що німецьке керівництво вже готувало план «Б» на випадок «раптової» капітуляції Фінляндії, про що в російській сучасній пострадянській історіографії писав В. І. Баришніков [490, с. 160-173].

Отже, дослідники радянсько-фінляндських відносин вказували на те, що поразка нацистської Німеччини під Сталінградом змусила політичні кола Фінляндії шукати порозуміння з країнами антигітлерівської коаліції, використовуючи спочатку свої дипломатичні неофіційні контакти. Численні наукові досягнення радянської та російської сучасної пострадянської історіографічної науки акцентують увагу на військових питаннях кампанії 1944 р., яка привела до поразки Фінляндії у її так званій «Війні-продовженні», яку вона вела з СРСР з червня 1941 р. в альянсі з нацистською Німеччиною. Про це також яскраво в історіографічному дискурсі свідчать праці таких вчених, як Дж. Вуорінена [347; 348], Ч. Лундіна [330], М. Мегнера [333], М. І. Баришнікова [90; 91; 92; 93], В. М. Баришнікова [94; 95; 96], Е. Зімке [137; 140; 350; 357] та ін. У контексті ґрунтовного наукового аналізу фахівцями з'ясовано, що у республіці Фінляндія зростало незадоволення урядом президента Р. Рюті, який твердо притримувався союзу з гітлерівською Німеччиною.

Економічні проблеми, на думку вчених, супроводжувалися такими явищами, як інфляція, падіння виробництва і експорту фінляндської продукції на європейський ринок. Поразка нацистського рейху у війні привела до того, що фіни поступово відходять від співпраці з ними. Втім, гітлерівським керівництвом починаються шукати шляхи з метою утримання фінляндських реваншистів у владі, готуючи замість кабінету Рюті, у випадку його зміщення фінляндським сеймом, власний маріонетковий уряд, який на думку німців продовжив би війну з СРСР до переможного кінця.

3.2. Історіографія вступу Фінляндії у війну проти нацистської Німеччини та позицію Радянського Союзу

Визначення характеру радянсько-фінляндських відносин наприкінці Другої світової війни являє собою досить цікаву, але складну проблему. В історіографії, зокрема радянській і російській пострадянській, висвітлені загалом військові аспекти на проблему в загальному контексті німецько-радянської війни 1941–1945 рр., окремо ж радянсько-фінляндська війна 1941–1944 рр. не виділяється. Через те, що протягом 1942–1944 рр. активних військових дій між частинами Червоної Армії і фінляндськими військами майже не відбувалося, то це питання фактично опускалося радянськими і російськими дослідниками. Лише з початку 2000–х рр. поступовими кроками, в Санкт-Петербурзі і Петрозаводську, в цих двох наукових центрах іде розробка даної проблематики. Що ж стосується фінляндської історіографічної думки, то питання «Війни-продовження» досліджені науковцями цієї країни досить широко і можна виділити низку праць, котрі розкривають зміст і характер фінляндського військового потенціалу, описуючи бойові операції фінляндських військ на радянсько-фінляндському фронті у 1941–1944 рр., з'ясовують стан, даючи при цьому експертну оцінку внутрішньополітичному середовищу Фінляндії під час війни, не тільки на фронті, але й всередині країни. Німецька історіографія більше зосереджена на питаннях взаємовідносин дипломатії нацистської Німеччини і Фінляндії, проливаючи світло на процеси кризи блоку «Осі» і переорієнтацією фінів на країни антигітлерівської коаліції. Англо-американська історіографія в основному приділяє увагу військовим операціям в Скандинавії, проте також пояснює причини згоди Фінляндії прийняти умови капітуляції і остаточно розірвати відносини з гітлерівською Німеччиною.

Як підкреслюють фінляндські, радянські, англійські військові історики, наступ на Карельському перешийку почався ранком 10 червня 1944 р. інтенсивною артилерійською і авіаційною підготовкою. Оборона фінляндських військ була пригнічена потужною вогневою дією флоту, авіації, наземної артилерії [315, p. 159-160; 113, с. 159-163; 381, с. 231-247; 356, с. 75; 301, с. 15; 191, с. 370]. Дослідники

сперечаються хіба що в даті наступу РСЧА, зарубіжні праці вказують на 9 червня, в той же час, як радянські і російські вважають, що це відбулося наступного числа.

Незалежним трактуванням, своєрідною манерою дослідження відрізняється праця Генріка Мейнандера, яка сконцентрована на аналізі лише одного року в історії Фінляндії, а саме 1944 р. [188; 185] Цей рік, на думку професора Гельсінкського університету має водночас важливе і критичне значення, адже в ньому Фінляндія, порівняно і іншими країнами Центральної і Східної Європи, не тільки змогла успішно вийти з Другої світової війни, але і уникнути окупації Радянського Союзу, покінчити з пронацистськими і профашистськими рухами, що вимагали продовження війни до «переможного кінця» і приєднатися знову до демократичної європейської, а після закінчення війни – світової спільноти.

Завдання, які поставив собі фінляндський дослідник, вирізнялися фрагментарно і концептуально від академічних наукових праць як фінської, так і російської сучасної пострадянської історичної науки. Генрік Мейнандера сконцентрувався на деталях, а саме висвітленні останнього року «Війни-продовження», ламаючи стереотипи, як російської, так і фінляндської історичної колективної пам’яті, втім не порушуючи історичні парадигми висвітлення Другої світової війн, як з боку росіян, так і з боку фінів. Зрозуміло, що у дослідженні не знайшлося місця зупинитися на українській проблемі, Мейнандер не ставив, очевидно ж, собі такого завдання, але він майстерно показав на значному за обсягом архівному матеріалі, використовуючи праці вітчизняної, російської пострадянської, шведської, англо-американської історичної науки, обговорення фінляндського питання у Тегерані в листопаді-грудні 1943 р., радянський наступ на Прибалтику в січні-лютому 1944 р., таємні секретні переговори між СРСР і Фінляндією за посередництвом Швеції взимку–навесні 1944 р., натиск Червоної Армії на Карельському перешийку і в Заполяр’ї в червні–серпні 1944 р., переорієнтацію політичного керівництва Фінляндії з союзу з нацистською Німеччиною на співробітництво з антигітлерівською коаліцією з метою досягнення порозуміння з Радянським Союзом.

Висновки, які робить Генрік Мейнандер, ясно деталізують обставини, в яких опинилося фінляндське суспільство і яким чином трансформація подій 1939–1944 рр.

вплинула на формування історичної самосвідомості, ще довго визначаючи драматичні сторінки історії Фінляндії доби Другої світової війни. Мета праці вченого була показати фінськими очима н

В. Расіла характеризує завершення «Війни-продовження» влітку 1944 р. як болісний і трагічний процес, який мав важкі наслідки для історії Фінляндії. Фінляндська оборона на Карельському перешийку була зламана, вже на 11 день наступу радянські війська оволоділи Виборгом. В останнє німці спробували залишити Фінляндію у сфері русла нацистської зовнішньої політики, відправивши місії Ріббентропа і Кейтеля в червні і в серпні 1944 р. до країни. Важливою деталлю, за версією В. Расіли, став внутрішньополітичний зондаж фінляндського політичного середовища, коли на початку серпня 1944 р. Р. Рюті попросив відставки, а новим президентом був обраний популярний маршал К. Г. Маннергейм, який сформував новий уряд, який і уклав з Радянським Союзом угоду про перемир'я 19 вересня 1944 р. [230, с. 255-256, 263-264]

Особливу увагу привертає книга В. Хаупта [285], колишнього офіцера вермахту у роки Другої світової війни, який спробував проаналізувати картину участі бойових груп армій «Північ» у Прибалтиці та під Ленінградом. За його власним твердженням, В. Хаупт, використовував німецькі трофейні документи і спогади очевидців, що втім, є дуже суперечливим фактом.

Остаточний розрив між німцями і фінами відбувся, за думкою В. Хаупта, вже в липні–серпні 1944 р., коли командування нацистського військово-морського флоту самостійно і в умовах цілковитої секретності підготовило таємну операцію «Танне-Ост», мета якої полягала в утриманні опорних пунктів на островах Койвісто, Тьюрінсаарі, Пійсарі, Нарві, Лавансарі і Сескар і захопленні тих, шо контролювали фінляндські військово-морські сили – Ґоґланд і Тітерсаарі між Нарвою і Виборзькою затокою. За тлумаченням В. Хаупта, якби Фінляндія вийшла з війни, ці острови без боя перейшли б до рук Червонопрапорного Балтійського флоту і створили б приховану загрозу німецькому флангу [285, с. 272].

В. Хаупт визначає причини погіршення відносин між колишніми «братами по зброї», що призвело до т. зв. «Лапландської війни», вказуючи в першу чергу на

військовий чинник, який і зумовив спробу окупації частини території Фінляндії в останній надії нацистів зупинити наступ Червоної Армії на власне німецьку землю. На думку В. Хаупта, хоча німці і покладали великі сподівання на фінів, як одних з своїх боєздатних союзників, втім, вони з самого початку війни не довіряли їм, а після відмови Маннергейма штурмувати Ленінград з півночі, Гітлер остаточно зневірився у перспективі військового альянсу з Фінляндією, що і перетворилося у війну, а потім військову окупацію Північної Фінляндії.

На думку генерал-лейтенанта К. Дітмара [433, с. 133-147], після поразки німецьких військ під Сталінградом фінляндське керівництво відмовилося від активних наступальних дій, і тому, був упущений важливий оперативний момент – спільні німецькі та фінські частини, що нараховували 550 тис. чоловік, могли з легкістю прорвати радянсько-німецько-фінляндський фронт, так як чисельність сили РСЧА не перевищувала 270 тис. чоловік [433, с. 143]. Розгром Фінляндії влітку 1944 р. став очевидним, як вважає Дімар, тоді, коли була розбита німецька група армій «Центр» в Білорусії і відтепер фінляндським союзникам Гітлера треба було один на один битися з переважаючими силами Рад. Капітуляція Фінляндії призвела до утворення на Півночі Європи нового фронту, де відтепер нацисти билися зі своїми колишніми союзниками аж до 25 квітня 1945 р. [433, с. 146-147]

Е. Зімке [137; 350] послідовно простежував найважливіші військові кампанії: від Сталінградської битви 1942–1943 рр. і до падіння Берліна в 1945 р. Він висвітлив аспекти радянського партизанського руху і дав погляд американського військового історика Пентагону на події радянсько-фінської війни 1941–1944 рр., показавши важливість скандинавського плацдарму (територію окупованої нацистами Норвегії і Фінляндію, яка була важливим союзником в стратегічних планах Гітлера у війні на Сході, на думку Зімке), значення радянського літнього наступу 1944 р. для фінляндських союзників Гітлера, яке привело не лише до військової, але і серйозної політичної кризи у Фінляндії, народ якої виказав вотум недовіри діючій владі, що привело до заміни правлячих кіл на прибічників укладення мирного договору з антигітлерівською коаліцією.

Остаточну військову поразку на фронті влітку 1944 р. Т. Віхавайнен подає, як наступ, розгорнутий Сталіним, «з військової точки зору… був явно безглуздий, так як фінляндські війська не представляли ніякої військової загрози» [114, с. 195] . Однак, в умовах, коли, на думку дослідника, радянські повітряні бомбардування 1943–1944 рр., були малоефективними, щоб змусити фінів капітулювати, Сталін вдався до рішучого наступу, який повністю виправдав його сподівання у війні з Фінляндією. Розгром фінляндських позицій у Валкеасарі, втрата Виборгу після 20 червня 1944 р., все, це, як трактує професор Т. Віхавайнен, було свідченням того, що повернення Карельського перешийку для Сталіна було сигналом для Фінляндії к укладанню миру, а не продовження війни в дусі 1939–1940 рр. Диктатор намітив узяття Берліну своєю кінцевою метою, а розгром і анексія фінляндської території більше не входили до його намірів. Укладене перемир'я 19 вересня 1944 р., а після неї послідовна політика фінляндизації з кінця 1940-х рр., за твердженням Т. Віхавайнена і було прямим наслідком зміни сталінського зовнішньополітичного курсу щодо Фінляндії [114, с. 198].

Висвітленню питання залізничного транспорту і ролі стратегічних транспортних магістралей у роки радянсько-німецько-фінляндської війни 1941–1944 рр. присвятила свою публікацію Ю. Н. Зеленська [536, с. 63-67], яка доречним вказувала на ті обставини, що аналіз шляхів сполучення Кіровської залізниці, що зіграв важливу роль у бойових діях і забезпеченню тилу, залишився відкритим. Дослідивши це питання, використовуючи праці сучасників і наукові роботи фахівців, авторка прийшла до висновків, що у військовий час радянська влада використовувала, мотивуючись «військової необхідністю», всі наявні в її розпорядженні людські і технічні ресурси Кіровської залізниці. Аналізуючи це питання у джерелах особового походження, це дозволило дослідниці реконструювати події евакуації, оборони Заполяр'я, будівництва нових гілок і відбудову залізничного полотна, виявивши безпосередньо стратегічне значення, яке набула Кіровська залізна дорога у роки Другої світової війни на території радянської Півночі.

Отже, проаналізувавши праці радянських, російських сучасних пострадянських, фінляндських, німецьких, англо-американських дослідників, ми прийшли до

висновку, що незважаючи на монолітну структуру, в цих працях є багато неточностей і деякі питання кампанії 1944 р., зокрема не тільки політичні, обійдені увагою дослідників. Приділяючи увагу наступу радянських військ в Південній Карелії влітку 1944 р., автори мало показують якісний, моральний і політичний стан фінляндських збройних сил, відношення суспільства до протистояння з Радянським Союзом. У своїх розвідках не розглядається політико-економічний дискурс, що стосується Фінляндії, оскільки в працях вищезазначених М. І. Баришнікова, В. І. Баришнікова та С. Г. Верігіна є посилання на фінляндські джерела й праці, які, окрім дослідників, майже невідомі широким колам російського наукового середовища, не кажучи вже про українське. Однак ми сподіваємося, що з часом ця проблема буде вирішена.

3.3. Відображення в історіографії припинення участі Фінляндії у війні проти СРСР у 1944 р.

Завершення радянсько-фінляндської війни у 1944 р. і нормалізація відносин між СРСР і Фінляндією є однією з ключових проблем історіографічної і джерелознавчої думки дослідження Другої світової війни. Головні причини розриву контактів Фінляндії з нацистською Німеччиною криються, на думку фінляндських істориків, у неможливості країни проводити гітлерівську політику «тотальної війни» на Сході, прикриваючи німецький фланг у Північній Європі. Німецькі колеги схилялися навпаки до версії, за якою Фінляндія була для нацистів суто сировинною базою у війні з Радянським Союзом, і тому Гітлер мислив по відношенню до Фінляндії суто економічними причинами. Радянська і російська історіографічна думки вказують на більш глибокі причини розриву німецько-фінляндських зв’язків, головні тенденції яких крилися у причині негативного ставлення фінляндських політиків до нацистського режиму в цілому.

М. І. Баришніков відмічає, що уряд СРСР заявив, що він очікує заяву за підписом президента та міністра іноземних справ Фінляндії щодо готовності прийняти радянські умови [92, с. 183]. Як ми бачимо, перед лідерами Фінляндії постала дилема – піти на поглиблення співпраці з нацистською Німеччиною або ж оголосити про розрив стосунків з нею. Було знайдено компромісне рішення.

Німецький вчений М. Мегнер розкриває у свої праці сутність угоди від 26 червня 1944 р., коли президент республіки Р. Рюті від власного імені направив Ріббентропу послання, що свідчило про наступне: «Зважаючи на військову допомогу, яку Німеччина робить Фінляндії в її небезпечній ситуації, я як президент фінляндської держави заявляю, що укладу мир з Радянським Союзом тільки з відома германського імперського уряду і не припустимо, щоб призначений мною уряд або інша особа веде переговори про перемир'я або світ, або бере участь службовець теж в переговорах без згоди германського імперського уряду» [333, s. 205]. «Було повідомлено, що Фінляндія просила Німеччину про допомогу і вирішила продовжити війну», – так офіційні радянські ЗМІ повідомили про події 26 червня 1944 р. [35, с. 495]

Яскраво показав американський слід у розпаді німецько-фінляндського альянсу Ч. Лундін. Він акцентує свою увагу на тому, що давили на фінляндську сторону і американці, які бажали сприятливого результату в її конфлікті з Радянським Союзом і одночасно знищення гітлерівської коаліції держав. Напередодні приїзду Ріббентропа в Хельсінкі американський посол Штейнгардт злякав свого фінляндського колегу в Анкарі заявами про те, що «Росія вирішила ліквідовувати Фінляндію», як вказував американський історик Ч. Лундін [330, p. 214].

За свідченнями В. Ерфурта і К. Г. Маннергейма спостерігаємо: «…26 червня був знайдений, нарешті, придатний шлях. Головні труднощі полягали в осягненні того, що фінляндський парламент не схвалить проголошення офіційної взаємодії Фінляндії з Німеччиною. Згідно з фінляндською конституцією, неможливо відсторонити парламент від участі в підписанні пакту, якого так вимагав Ріббентроп. …Рюті прийняв Ріббетропа пізно ввечері 26 червня та передав йому лист Гітлеру. Тим самим мета фінляндсько-німецьких переговорів була досягнута. І наступного дня Ріббентроп полетів назад до Німеччини» [75, с. 223]. Прем’єр-міністр Е. Лінкомієс виступив по радіо з заявою про продовження війни на боці Німеччини [403, с. 35]. К. Г. Маннергейм так коментував ці події: «Першого серпня президент Рюті склав повноваження, а парламенту було запропоновано в терміновому порядку розглянути проект закону щодо призначення мене президентом республіки. Четвертого серпня, після здійснення передбаченої законом процедури, надзвичайний закон був одноголосно прийнятий парламентом. Він був затверджений прем’єром, виконуючим обов’язки президента і вступив в дію. Декілька годин потім в своєму виступі на пленарному засіданні я переконував парламент, що як голова держави буду поважати закони Фінляндії та всіма силами буду прагнути досягнення добробуту народу» [64, с. 430]. Таким чином, фактично стався поворот у фінляндській політиці, коли парламент виступив проти політики президента, вважаючи, що вона веде країну до катастрофи. Історіографічні праці підтверджують цю теорію, вказуючи на те, що керманич фінляндської держави опинився осторонь справ.

Фінляндські і радянські дослідники Г. Мейнандер, О. Вехвілянейн, В. Ісраелян вважають, що керівники Фінляндії розраховували отримати допомогу від нацистів,

щоб стабілізувати положення на фронті та досягнути від Радянського Союзу більш вигідних умов [186, с. 167; 113, с. 164-166; 147, с. 352-353]. Цю тезу підтверджує якнайкраще свідоцтво фінляндського політика У. К. Кекконена: «Після того, як президент Рюті за сприяння уряду уклав угоду з Німеччиною (26 червня 1944 р., повідомлено 28 червня), нинішнє політичне керівництво держави не може приступити до дій, спрямованих на врегулювання відносин з Радянським Союзом. Уряд Радянського Союзу до того ж не пішов би на переговори ні з президентом Рюті, ні з урядом прем'єр-міністра Лінкоміеса. Основною передумовою досягнення миру є заміна глави держави і утворення нового уряду» [59, с. 18]. Г. Мейнадер вказує на той факт, що радянська армія готувалася до операцій на інших театрах військових дій, зокрема у Польщі та Білорусії, і тому на цих позиціях і зупинився наступ Червоної Армії. Щодо військової допомоги, то спочатку Гітлер припинив постачання зброї до Фінляндії, але згодом змінив свою думку, відправивши «бойові літаки, війська і бронетехніку, що суттєво змінило фінську оборону» [113, с. 163]. О. Вехвіляйнен пише, що радянський наступ виявився повною несподіванкою для політичних лідерів країни і вони були «готові укласти мир навіть на жорстоких умовах», настільки ситуація стала критичною [59, с. 18].

Цей крок ненадовго відтермінував вже й так неминучу поразку. Фінанси були в кризову стані, державний борг сягнув до 70 млрд. фінських марок. Сільське господарство занепало, в країні почалася продовольча криза. Тоді військові на чолі з Маннергеймом вирішили, що пора діяти [188, с. 172-178]. Таким чином, поразка Фінляндії як союзної держави стурбувала Гітлера. Місія Кейтеля повинна була з'ясувати, яка ж ситуація склалася в Ґельсінкі. Тим часом 1 серпня Рюті пішов у відставку. Сейм вибрав президентом головнокомандуючого збройними силами маршала К. Г. Маннергейма. Через декілька днів був сформований новий уряд на чолі з А. Ґакцелем. Як сам Маннергейм про це зазначав: «Моїм першим завданням було створення нового уряду. Пост прем'єра був доручений голові суду Антті Ґакзелю, колишньому міністру іноземних справ та послу в Москві. В останній час він виконував функції посла при парламенті та члена створеної під час війни комісії з іноземних справ. Міністр Енкель змінив міністра Рамсея, а на посту міністра оборони

залишився генерал Вальден. Новий уряд, головним завданням якого було забезпечити країні мир, був сформований 8 серпня» [64, с. 430]. Як згадував У. К. Кекконен: «Уряд слід було б сформувати по можливості на максимально широкій парламентській основі, тобто за участю всіх партій, крім ІКЛ [ІКЛ – Патріотичний народний рух, який сформувався як партія в 1932 р. Заборонено Угоди щодо про перемир'я в 1944 р. – прим.] …Маршал Фінляндії Маннергейм візьме владу також в свої руки і політичне керівництво країною, то буде можливо забезпечити підтримку нового уряду переважною більшістю парламенту. Визначення нового складу уряду буде завданням Маршала і майбутнього прем'єр-міністра» [59, с. 20]. Маннергейм відкрито не розривав зв'язків з нацистською Німеччиною, втім він дав зрозуміти, що продовжувати самовбивчий курс Рюті для Фінляндії не стане.

У зв'язку зі зміною фінляндського керівництва для зміцнення співробітництва нового фінляндського керівництва з Третім Рейхом 17 серпня в Гельсінки прибув В. Кейтель. Однак, його візит нічого не змінив. В нацистській Німеччині негативно сприйняли цю звістку. Як вказує В. Ерфурт: «17 серпня в Фінляндію прибув фельдмаршал Кейтель, щоб передати маршалу Маннергейму «дубові листя» до Залізного хреста, а начальнику фінського генерального штабу – «лицарський хрест» до Залізного хреста» [75, с. 244]. Хоча Ерфурт стверджував, що «візит Кейтеля не переслідував жодних політичних цілей», все ж таки очевидно, що це був політичний зондаж [75, с. 244].

Новий президент у розмові сказав Кейтелю, що його країна не може далі вести військові дії і прямо заявив, що не вважає себе пов'язаним угодою з урядом Третього рейху, підписаною колишнім президентом Рюті: «Під час тривалої бесіди, на якій був присутнім начальник Генерального штабу, я з'ясував підґрунтя політичної події останній тижня. Зі свого боку фельдмаршал хотів знати, що практично означає офіційне визнання важливості об'єднання в одних руках державної і військової влади. Генерал Ерфурт, що супроводжував фельдмаршала Кейтеля до Ґельсінкі, де проходила проміжна посадка, розповідав мені, що в літаку фельдмаршал кілька разів повертався до нашої бесіди і із зростаючим роздратуванням заявив, що йому важко пояснити мої слова інакше, ніж визнання в тому, що я взяв на себе функції глави

держави для того, щоб зробити можливим вихід Фінляндії із війни» [64, с. 430-431]. Рішення Маннергейма припинити бойові дії дало підстави німцям остаточно зрозуміти, що альянс з фінами вже припинив існування.

В. В. Похльобкін констатував, що в цілому фінляндсько-радянська війна 1941 – 1944 рр.[228, с. 303-307] змусила фінляндське керівництво під тиском низки перемог Червоної Армії змінити своє ставлення до Радянського Союзу, переглянувши урядом Фінляндії основ своєї зовнішньої політики докорінно. Якщо у першій Радянсько-фінляндській війні 1939–1940 рр. Фінляндія отримала міжнародну підтримку Великобританії, США, Франції, то у новій війні з СРСР її союзником став німецький націонал-соціалізм [228, с. 306]. В. В. Похлебкін наголошував на тому, що зовнішню політику Фінляндії визначали суто іноземні чинники і «класові інтереси» політичних кіл. Вони не змогли об’єктивно визначити, хто є ворогом, а хто другом Фінляндії, «виходячи з національних інтересів, для збереження її миру і благополуччя». Спільні військові операції Фінляндії з нацистською Німеччиною принесли лише чималі тяготи [228, с. 306].

За свідченнями Ч. Лундіна, фінляндське керівництво встановлювало контакти з Радянським Союзом бачачи, що військово-політична ситуація погіршується з кожним кроком [403, с. 35; 360, с. 153; 90, с. 274-280; 301, с. 16]. Правда, це рішення Маннергейм прийняв не відразу, з великими коливаннями і відкладанням [330, p. 223-224]. Ч. Лундін деталізує моменти, які сприяли нормалізації радянсько-фінляндських відносин влітку 1944 р. Офіційні радянські джерела пишуть про те, що прем’єр-міністр Ґаксель, обґрунтувавши свій новий політичний курс, заявив в серпні 1944 р.: «Зважаючи на зміни військово-політичної обстановки для нашої країни і великого прагнення нашого народу до миру, уряд визнав своїм боргом встановити в можливо найкоротший термін контакт з Радянським Союзом» [35, с. 345] . Це означало, що фіни приймають радянські умови, котрі раніше відкидали і готові до підписання мирної угоди.

М. Олесін акцентує увагу на тому, що вже 25 серпня 1944 р. новий фінляндський уряд звернувся до уряду СРСР з пропозицією почати переговори щодо перемир’я чи укладання миру [214, с. 343]. Того ж дня фінляндський посланець в

Стокгольмі Гріппенберг передав О. М. Коллонтай прохання, «щоб Москва прийняла фінляндську урядову делегацію, щоб домовитися про перемир'я або укладення миру, або про те і інше між Фінляндією і Радянським Союзом» [35, с. 177]. Фіни остаточно прийняли радянські умови і почали підготовку до переговорного процесу. Виходячи з цього, у своїй відповіді від 29 серпня 1944 р. радянське керівництво заявило, що воно готове прийняти фінляндську делегацію лише у разі прийняття фінами попередньої умови, а саме: «Фінляндський уряд повинен публічно заявити, що він розриває стосунки з Німеччиною, що він пред'являє Німеччині вимогу про виведення німецьких збройних сил з Фінляндії впродовж 2-х тижнів з дня прийняття фінляндським урядом діючої пропозиції радянського уряду і в усякому разі не пізніше 15 вересня цього року і що, якщо Німеччина не виведе свої збройні сили в назначений термін з Фінляндії, то німецькі збройні сили будуть роззброєні і передані союзникам в якості військовополонених» [35, с. 177-178]. Загалом радянське керівництво погоджувалося на переговори, тому зараз основним завданням для Москви було знищення нацизму і ліквідація німецької підтримки у Скандинавії.

К. Г. Маннергейм писав про ці події, відзначаючи, яким же чином розпочався переговорний процес: «Двадцять п'ятого серпня на адресу посла Радянського Союзу в Стокгольмі був спрямований офіційний запит щодо умов початку мирних переговорів. У відповіді повідомлялося, що Радянський уряд готовий вести переговори про перемир'я, якщо Фінляндія виконає дві умови: негайно розірве відносини з Німеччиною і зажадає звільнити фінляндську територію від німецьких військ впродовж двох тижнів, у будь-якому випадку не пізніше до 15 вересня. Якщо ці вимоги не будуть виконані, Фінляндія повинна інтернувати ці війська. Згідно отриманої інформації, ці умови були продиктовані також від імені Великобританії і схвалені урядом Сполучених Штатів» [64, с. 431-432]. Для фінів умови угоди були важкими, але прийнятними.

Ч. Лундін, проаналізувавши аспекти виходу Фінляндії з Другої світової війни, пише, що міністр закордонних справ Фінляндії запросив німецького посланця фон Блюхера і повідомив його про прийняте рішення. Про характер стосунків, що існували між нацистським урядом і його союзниками, свідчить реакція фон Блюхера

на повідомлення про вихід Фінляндії, що передбачався, з війни. «І ви смієте мені про це заявити!», – вигукнув в серцях фон Блюхер [330, p. 226]. Як бачимо, для нацистської Німеччині укладання радянсько-фінляндської угоди остаточно знищили надії про збереження союзу між німцями і фінами.

М. І. Баришніков відзначив, що в ніч на 4 вересня 1944 р. фінляндський уряд заявив, що воно приймає радянські умови і припиняє військові дії [92, с. 231]. Він звернув увагу на обставини, які сприяли нормалізації радянсько-фінляндських відносин. Коментуючи ці події, маршал Мерецков, згадував: «У Москві почалися переговори. Коли 4 вересня фінляндські війська припинили вогонь, на ряді ділянок фронту з'явилися їхні парламентарі. Вони з радістю повідомляли, що війна для Фінляндії закінчена. Дізнавшись про це, я негайно зателефонував в Ставку, так як ніяких вказівок щодо перемир'я поки не мав. Негайно була відповідь: «Фінляндський уряд не прийняв ще умов Радянського Союзу». Але довго «маневрувати» Ґельсінкі не змогли. 5 вересня прийшов наказ з Ставки, в якому говорилося, що фінляндський уряд запропонувало укласти з нами угоду. Як відомо, одним з найважливіших його пунктів стало зобов'язання роззброїти німецькі дивізії, що перебували на території Фінляндії. Як читачі побачать далі, ця обставина зіграла особливу роль під час боїв у Заполяр'ї» [66, с. 401]. Вивід збройних сил Фінляндії з війни у перенесення бойових дій на територію Німеччини для Мерецкова стало дійсно значною подією у його військовій кар'єрі.

М. І. Баришніков пише, що зі свого боку уряд СРСР виразив готовність укласти мирний договір. Але ця, так би мовити, козирна карта СРСР, була бита. Уряд Великобританії виразив цьому протест. Тому угода про мирний договір була замінена угодою про перемир'я між СРСР, Фінляндією та Велибританією [92, с. 184]. Прийнявши попередні умови перемир'я, уряд Фінляндії 4 вересня 1944 р. заявив про свій розрив з націонал-соціалістичною Німеччиною [315, p. 165; 147, с. 355-357]. Як відмітили Г. Мейнандер, П. Тууайнен, той же день фінляндська армія припинила військові дії [187, с. 156].

Радянський історик-міжнародник В. Б. Ушаков відмічає, що Фінляндія займала особливе місце «серед васалів Німеччини» [277, с. 243]. Поразка німецьких військ

серйозно відбилася на стосунках нацистської Німеччини і її союзника. Керівництво Третього рейху покладало серйозні надії на фінляндський уряд у зв'язку з військовими операціями на північній ділянці радянсько-німецького фронту. Саме тому в червні 1944 р. в Ґельсінкі прибув з чотириденним візитом Ріббентроп, який обіцяв, що прибуде німецька військова допомога (дійсно, 2 німецьких дивізії висадилися на півдні Фінляндії). Незважаючи на це, Ґельсінкі у серпні 1944 р. звернувся до Радянського Союзу з проханням про перемир'я, яке СРСР прийняв, але поставив умови: припинити негайно військові дії і вивести німецькі війська з країни не пізніше до середини вересня 1944 р. Проте німецькі війська проігнорували наказ і тому Фінляндія почала військові дії проти колишнього союзника.

У радянських військових історичних працях звертається увага на те, що 14 вересня 1944 р. фінляндське командування запропонувало нацистським військам і кораблям, що базувалися в Котке, до 24 годин покинути територію і води Фінляндії. Висаджений десант, позбавлений підтримки флоту і авіації, до 20 годин вечора 15 вересня 1944 р. припинив опір і капітулював перед фінляндським гарнізоном [354, с. 253-254]. Таким чином розпочалася вже німецько-фінляндська війна («Лапландська війна»), яка тривала до квітня 1945 р.

В інших радянських військово-історичних працях відзначено, що з 8.00 5 вересня 1944 р. Ленінградський та Карельський фронти за розпорядженням Ставки Верховного Головнокомандування закінчили військові дії проти фінських військ [403, с. 36; 411, с. 227; 143, с. 213-214, 218]. Начальники штабу Карельського фронту Максімов, Шорін і Кісельов доповідали особисто Сталіну, як Верховному Головнокомандуючому, про припинення військ 5 вересня 1944 р.: «…На фронті від Ругозеро до Ладозького озера бойові дії військ Карельського фронту з 8 години 00 хвилин 5 вересня 1944 р. з частинами фінляндської армії припинені. На цій ділянці фронту війська впродовж дня вели посилене спостереження за позиціями фінів. Положення сторін до 22 годин 00 хвилин залишалося тим самим» [41, с. 323]. Фактично бойові дії припинилися між СРСР і Фінляндією вже припинилися.

У мемуарних джерелах, як про це згадує В. Ерфурт: «На вечір 2 вересня фінляндський парламент підтримав зроблену міністром іноземних справ Енкелем

заяву відносно політики, що проводив фінський уряд та спрямовану на прийняття висунутих Радянським Союзом умов виходу Фінляндії з війни, 113 голосами проти 46» [75, с. 251]. Маннергейм ще лаконічніший у своїх спогадах: «Пропозиція уряду щодо початку переговорів на основі попередніх домовленостей була прийнята парламентом на закритих засіданнях 2 вересня. Того ж дня послові Німеччини в Ґельсінкі була передана нота, в якій повідомлялося про розрив дипломатичних стосунків і вимогу, щоб німецькі війська покинули Фінляндію впродовж двох тижнів» [64, с. 432]. Фінляндія таким чином остаточно покінчила з гітлерівським нацизмом.

Як вказують радянські праці, відповідно до угоди від 5 вересня 1944 р. фінський уряд вимагав від Німеччини виводу її збройних сил з фінської території до 15 вересня. Але німецьке командування не поспішало це виконувати [360, с. 154; 117, с. 478]. Ні з Північної, так і з Південної Фінляндії війська не були виведені. На думку фінляндських і польських дослідників (О. Юссіли, С. Хентіля, Ю. Неваківі [305; 306, с. 219; 307, с. 174-178], О. Вехвіляйнена [113], С. Боратинський [105, с. 350]), кінець німецько-фінляндського військово-політичного союзу був нікчемним: після того, як більша частина німецьких військ не була виведена з фінляндської території, з 15 вересня уряд Фінляндії вважав себе в стані війни з націонал-соціалістичною Німеччиною, своїм колишнім «товаришем по зброї» і аж до березня-квітня 1945 р. фінляндські війська вели проти німців військові дії в Лапландії (так звана «Лапландська війна») []. Тільки ця війна остаточно вивела Фінляндію з Другої світової війни.

В. Л. Ісраелян, висвітлюючи події 14-19 вересня 1944 р., пише, що у Москві відбулися об’єднані переговори між представниками СРСР і Англії, які діяли від імені усіх Об’єднаних Націй, що знаходилися у стані війни з Фінляндією (втім, окрім США. – прим. авт.) з одного боку, і з фінляндською урядовою делегацією – з іншого. Переговори закінчилися 19 вересня 1944 р. підписанням угоди про перемир’я з Фінляндією: від імені урядів СРСР і Англії угоду підписав А. А. Жданов. Однією з особливостей цієї угоди, як вказує В. Л. Ісраелян, була та обставина, що вона не передбачала окупації фінляндської території, оскільки це не було викликано

військовою необхідністю [145, с. 235]. Крім того, в преамбулі угоди про перемир'я з Фінляндією вказувалося, що останнє включає низку положень майбутнього мирного договору. Угода про перемир'я від 19 вересня 1944 р., на думку Г. Куусінен, було укладено тоді, коли «панічний відступ фінляндських військ загрожував перетворитися на повний хаос» [386, с. 125].

Згідно з умовами перемир'я Фінляндія зобов'язувалася: відвести свої війська за лінію радянсько-фінляндського кордону 1940 р. і роззброїти ті, що залишилися після 15 вересня 1944 р. усі німецькі збройні сили, що знаходилися на її території, з передачею їх особового складу Радянському Головнокомандуванню в якості військовополонених. Радянський уряд погоджувався надати в цьому допомогу Фінляндії. Відновлювалася дія радянсько-фінляндського мирного договору від 12 березня 1940 р. Крім того, Фінляндія зобов'язувалася повернути Радянському Союзу область Петсамо (Печенга), що добровільно поступилася Фінляндії Радянською державою за мирними договорами 1920 і 1940 рр. У свою чергу СРСР відмовлявся від своїх прав на оренду півострова Ґанко, а Фінляндія зобов'язувалася надати Радянському Союзу на правах оренди територію і водні простори для створення військово-морської бази в районі Порккала-Удд. Згідно ст. 9, перервана війною дія угоди про Аландских островах, укладеної між СРСР і Фінляндією 11 жовтня 1940 р., повністю відновлювалася. Стаття 11 передбачала відшкодування Фінляндією збитків, нанесених Радянському Союзу, у розмірі 300 млн. дол., з погашенням впродовж шести років товарами.

Співробітник військово-історичного управління армії США К. фон Люттіхау у своїй статті, присвяченій завершальним боям на Західному фронті у 1944 р., відвів і декілька рядків Фінляндії. Він вважав, що після наступу Червоної Армії влітку 1944 р. погіршилося катастрофічно внутрішнє становище нацистської Німеччини, яка оборонялася на всіх фронтах. Капітуляція Фінляндії позбавила Німеччину можливості утримувати свої позиції у Скандинавії [357, с. 278]. Ця стратегічна поразка разом із втратою важливих для німецького флоту важливих морських районів змусила Гітлера наказати військам не полишати північну частину Фінляндії і продовжувати оборону на Східному фронті [357, с. 280]. Фактично продовження

війни на півночі Європи автор цілком і повністю покладає на Гітлера і його оточення, яке вже не віддавало собі звіту в своїх діях.

Таким чином, виходячи з тенденцій, що прослідковуються, ми з'ясували, по-перше, що незважаючи на цілковиту підтримку націонал-соціалістичної Німеччини, уряд Фінляндії вже не міг ігнорувати факти поразки країн «Вісі» в Другій світовій війні, про що яскраво свідчать праці фінляндських дослідників (О. Вехвіляйнена, Г. Мейнандера, О. Юссіла та ін.). По-друге, остаточний прорив блокади Ленінграду взимку 1944 р. ставив хрест на військових зусиллях союзників – залишалася лише слабка надія, що укріплення відновленої «лінії Маннергейма» на Карельському перешийку зупинять наступ Червоної Армії (на військовому аспекті наголошують праці радянських і російських вчених). По-третє, погіршення внутрішньополітичної та економічної ситуації, зростання антивоєнного руху та активність сил, що виступали за вихід Фінляндії з війни не могли не привернути увагу військових, які взяли владу до своїх рук, і як це не парадоксально, укласти мир з СРСР та західними союзниками, про що указують праці англо-американських дослідників (Ч. Лундіна, Дж. Вуорінена та ін.).

ВИСНОВКИ

Таким чином, розглянувши історію вивчення історіографії радянсько-фінляндських відносин 1939–1944 рр., отримано такі результати:

– Проаналізовано стан наукової розробки проблеми та джерельну базу дослідження і з'ясовано, що історіографічна думка фінляндських істориків (Т. Віхавайнен О. Вехвіляйнен, В. Ківімякі, А. Уйттто, Ю. Суомі, Е. Туоміоя та ін.) є досить значною, спирається на репрезентативну джерельну базу (зокрема політичні та військові архіви Фінляндії, особисті зібрання, мемуарна література 1939–1944 рр., усні джерела). У фінляндській історіографії приділяється значно більше уваги питанням кампаній 1939–1944 рр., внутрішньополітичному життю під час Другої світової війни в контексті соціальної історії та етнопсихології. Наукові фінляндські праці деталізують обставини, в яких опинилося фінляндське суспільство, трансформують події 1939–1944 рр. таким чином, що як це вплинуло на формування історичної фінляндської самосвідомості, визначаючи драматичні сторінки історії Фінляндії доби Другої світової війни. Фінляндська історіографія трактують 1939–1940 рр. в 1941–1944 рр. як взамопов'язані між собою воєнні конфлікти, в яких Фінляндія відстоювала свою незалежність і суверенітет, вимушено погодившись, в умовах тиску Радянського Союзу на альянс з гітлерівською Німеччиною.

Однак в історіографічній думці Фінляндії поставлена під сумнів концепцію, згідно з якою повністю фіни вели самостійну політику від нацистського блоку «Осі» (М. Йокіпії, К.-Ф. Геуст) і правлячі кола не готували країну до війни з СРСР. Німецька історіографічна думка ж, з зазначеної теми, не є такою репрезентативною й широкою за охопленням. Існує лише одна праця, видана у НДР М. Менґером «Німеччина та Фінляндія під час Другої світової війни: Генезис і розпад військового альянсу» (Берлін, 1988 р.), присвячена німецько-фінляндським зв'язкам у 1939–1945 рр., але оцінки дані в ній потребують переосмислення та інтерпретації. Найбільше німецькі історики (Й. Ґанцмюллер, М. Йонас, Р.-Д. Мюллер) приділяють увагу загальним питанням розвитку взаємин між Німеччиною, Фінляндією та СРСР у конгломераті широких питань перебігу німецько-радянської війни 1941–1945 рр. (бойові операції, Голокост, нацистський окупаційний режим, антинімецький та

антирадянський партизансько-підпільні рухи, пропагандистська й агітаційна робота Третього Райху, колабораціонізм на Східному фронті тощо). Німецьким дослідникам варто було б приділяти більше уваги питанням відносин між нацистською Німеччиною та її сателітами (Румунією, Угорщиною, Словаччиною, Хорватією, а особливо – Фінляндією). Англо-американська історіографічна традиція являє собою великий масив наукової та публіцистичної літератури, який, утім, спирається на відомі англосаксонській науковій спільноті джерела (зокрема німецькі, часто перекладені англійською мовою), де фахівці аналізують загальні питання, а не вузькі, на відміну від їхніх фінляндських колег, що мають у своєму розпорядженні багату джерелознавчу базу й активно послуговуються нею. Натомість англо-американські історики досягли великих успіхів у визначенні переваг і прорахунків подій воєнного та дипломатичного характеру на півночі Європи під час Другої світової війни як важливого геостратегічного й політичного плацдарму, що відігравав важливу роль і для нацистської Німеччини, Фінляндії, і для СРСР. У радянській час тема відносин із північним сусідом не стала предметом самостійного історіографічного дослідження, оскільки ідеологічний і партійно-бюрократичний апарати перешкоджали історичній науці неупереджено вивчати проблемні питання. Утім радянські історики (В. Трухановський, Л. Іванов, Ф. Волков та ін.) установили важливі тенденції щодо організації англо-французької коаліції на допомогу Фінляндії у протистоянні СРСР восени 1939–навесні 1940 рр. (зокрема спроба залучення до англо-франко-фінляндського блоку Туреччини, Швеції, Норвегії), про що англо-американська історіографічна думка майже не згадувала. Російські дослідники, проаналізувавши особливості радянсько-фінляндських відносин 1930–1940–х рр., указали на «білі плями» в доробку попередників, щоправда не відмовившись від тверджень про «миролюбний курс» зовнішньої політики СРСР відносно країн Прибалтики, Фінляндії, Румунії тощо напередодні німецько-радянської війни 1941–1945 рр.

– Розглянуто висвітлення у працях дослідників знакових подій радянсько-фінляндської «Зимової війни» 1939–1940 рр. і виявлено, що вона сприяла зближенню Фінляндії з Німеччиною, наслідком чого став договір про військово-політичний альянс, спрямований проти СРСР. З’ясовано, що в історіографічній думці домінували

три погляди на оцінку політики Москви щодо Фінляндії напередодні й під час Зимової війни: 1) радянська історіографічна традиція вважала, що СРСР, як «жертва агресії», був «змушений» завдати удару на випередження в листопаді 1939 р. Англія та Франція, незадоволені результатами радянсько-німецького зближення, навіть як вимушеного кроку, планували ще з осені 1939 р., напередодні війни з Фінляндією, напад на СРСР з акваторії Балтійського моря, Арктики й Туреччини. При цьому відповідна угода з Туреччиною від 19 жовтня 1939 р. (як підкреслюють О. Носков, О. Некрич, В. Трухановський, М. Баришников, В. Федоров та ін. (до початку 1990-х рр.)) являла собою один із варіантів «планованої агресії проти Радянського Союзу з боку імперіалістичних країн»; 2) в українській історіографії (М. Коваль, І. Патриляк, М. Боровик, В. Гриневич, П. Панченко та ін.) тема радянсько-фінляндських взаємин не отримала широкого наукового пошуку. Утім із 1990–х рр. вітчизняні дослідники чимало уваги приділили вивченню участі українців у Зимовій війні 1939–1940 рр. Передусім цікавили питання мобілізації та участі підрозділів Червоної армії з Київського, Одеського, Харківського військових округів у боях зими 1939–1940 рр.; 3) у зарубіжній історіографії (фінські дослідники О. Вехвіляйнен, Ґ. Мейнандер, О. Юссіла, К.-Ф. Ґеуст); німецькі (М. Веґнер, М. Йонас), англо-американські (Е. Зімке, Е. Аптон, Р. Едвардс, Е. Ейслбі, К. Манн, К. Йоргенсен) домінувала думка, що саме СРСР розпочав агресивну війну з метою захоплення Фінляндії й перетворення її на нову «союзну республіку». Натомість у працях радянських і в російських авторів частково замовчувалося про створення маріонеткового уряду в Терійокі (Зеленогорськ), спробу СРСР силою вирішити спірні проблеми безпеки в березні –жовтні 1939 р., реалізацію військово-політичних планів Й. Сталіна щодо Фінляндії. Розвінчано міф радянської й пострадянської історичної науки про вступ Фінляндії у Другу світову війну саме в 1939 р., а не в 1941 р. В останній монографії В. Баришникова «Вступ Фінляндії у Другу світову війну» (Санкт-Петербурґ, 2005 р.) розглядається якраз із цього ракурсу усталена концепція російської пострадянської наукової думки, навіть з урахуванням уведення в обіг нових джерел і літератури після 1991 р.

– Звернуто увагу на історіографію українського чинника в радянсько-фінляндських конфліктах 1939–1944 рр. Він має два виміри: конкретно-історичний та історіографічний. Конфлікт вийшов за рамки звичайної локального військового зіткнення, на зразок того, який СРСР вів в 1930–х рр. в Іспанії, Китаї, Монголії, перетворившись у складне геополітичне протистояння, з одного боку поставши Радянський Союз на межі війни з Англією, Францією, Туреччиною, а з іншого – знов піднявши «українське питання» часів Другої світової війни. Деталізовано, що радянська і пострадянська російська історіографія не виділяли, на відміну від «Зимової війни» 1939–1940 рр., фінляндсько- радянську війну 1941–1944 рр. в окремий збройний конфлікт між СРСР і Фінляндією. Доречно тут нагадати про тенденційну зміну до розгляду проблеми в контексті Другої світової війни, яка полягає в тому, що, по суті, СРСР вів не тільки на території радянської Росії бойові дії з Фінляндією, що по суті, навіть в контексті радянсько-німецької війни, набули рис окремого військового конфлікту, а також окремі аспекти військовий кампаній на теренах України можна охарактеризувати, як радянсько-румунська, радянсько-італійська та радянсько-угорські війни, які тісно були пов’язані з ідеєю реалізації гітлерівських завойовницьких планів, в той же час частково були спричинені фактором не тільки політичної і економічної залежності вище зазначених країн від нацистської системи альянсу «Осі», але і спровоковані певною мірою недалекоглядною зовнішньою сталінською політикою, яка перетворила, бодай дві нейтральні країни (Румунію і Фінляндію) в німецьких союзників, якими вони залишалися до завершення Другої світової війни. Ці тенденції і підходи влучно замічені вітчизняними дослідниками, про що, ані радянська, ні російська пострадянська, навіть зарубіжна наукова думка, не зазначають. Таким чином, радянсько-фінляндські війни 1939–1944 рр. входять до українського виміру Другої світової війни, хоча, безперечно, вони велися велася поза межами України, але в лавах Червоної Армії участь у бойових діях в ній брали участь наші земляки. На наш погляд, трагедія «Зимової війни» полягала в тому, що вона могла набути для українських вояків жахливих, деструктуризуючих рис, в тому, що вояцтво приймало участь у різних сторонах конфлікту, що відмічає влучно вітчизняна наукова думка.

Лише швидке закінчення бойових дій і відсутність ресурсів для продовження боротьби Фінляндією, і відвернули цю неминучу катастрофу. Довгі роки цей конфлікт, як і попередній, замовчувався в радянській історичній науці. Українська нечисленна історіографія помітила цю тенденцію і вказала на неї.

– За допомогою наявних історіографічних досліджень виявлено місце та роль Фінляндії у планах німецького й радянського військово-політичних керівництв. Радянській історіографії властиві тенденційність та упередженість, адже Фінляндія розглядалася в першу чергу як «країна-агресор», що у союзі з «блоком імперіалістичних, фашистських держав» ставила собі за мету знищення «країни Рад» (О. Носков, В. Трухановський, Л. Іванов, В. Ісраелян та ін.). Російська пострадянська думка частково переглянула підходи до інтерпретації щодо радянсько-фінляндських відносин, вказуючи на те, що не тільки СРСР, але кожна з тоталітарних держав намагалася використати економічний та сировинний потенціал країни для власних цілей (М. Баришніков, В. Баришніков, М. Катцова, О. Корунова). Російські історики акцентують увагу на тому, що система скандинавського партнерства й нейтралітету, до якої Фінляндська Республіка долучилася наприкінці 1920–х рр., зазнала повного краху, адже Швеція, Данія та Норвегія не хотіли чи не могли зупинити розвиток агресії Італії й Німеччини в Африці та Європі. СРСР також поступово відходив від політики колективної безпеки, прораховуючи шанси на можливе співробітництво з «фашистським блоком держав». Намагання Фінляндії зберегти статус-кво напередодні Другої світової війни зазнали поразки. Найменш дослідженими в історіографії залишаються питання використання Скандинавського півострова як плацдарму для нападу на СРСР, а також першопричини, що стали основою для створення німцями військово-політичного союзу з фінами, сліди якого простежувалися ще з початку 1930–х рр. Англо-американські дослідники запропонували концепцію, згідно з якою Радянський Союз був агресором, а не миротворцем (Е. Зімке, К. Манн, К. Йорґенсен, Р. Едвардс, Е. Аптон та ін.) і відзначали експансіоністський зовнішньополітичний курс сталінського керівництва, яке прагнуло до зміни кордонів в Європі, аналогічно до політики А. Гітлера, Б. Муссоліні, М. Ґорті й інших диктаторів. Д

– Показано повноту висвітлення в наукових працях початку і ходу фінляндсько-радянської війни 1941–1944 рр. За допомогою аналізу досліджень розкрито значення цієї кампанії для нацистської Німеччини й Фінляндії, які не в повній мірі досягли поставлених стратегічних завдань, не зумівши розгромити впродовж трьох місяців СРСР, утім зайнявши значу частину території цієї країни, де було встановлено жорстокий окупаційний режим. Фінляндсько-радянську війну 1941–1944 рр. російські історики не розглядають як окремий воєнний конфлікт, оскільки, на їхню думку, це була складова частина «Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». У радянській і російській історіографії вважалося, що в 1930–х рр. фінляндські «правлячі кола» свідомо йшли на погіршення відносин із СРСР, чиє керівництво «прагнуло» до «мирного вирішення» суперечностей. Водночас фінляндська історіографічна думка вважала, що після отримання незалежності в 1917 р. Фінляндія не втручалася у внутрішні справи СРСР, а воєнні зіткнення 1939–1944 рр. були породженням агресивного експансіоністського курсу останнього, що мав на меті захоплення території та знищення фінляндської державності. Союз із нацистською Німеччиною вважався меншою з бід, адже нейтральна скандинавська країна змушена була захищати свою незалежність і кордони від зазіхань суміжної держави. Підписання пакту Молотова – Ріббентропа та анексія «країною Рад» Латвії, Литви й Естонії змінили баланс політичних сил у регіоні, змусивши Фінляндію стати на бік блоку Берлін – Рим – Токіо. Німецька наукова думка прагнула показати значимість Фінляндії для гітлерівського військового альянсу, довести її важливість у стратегічних планах Третього Райху, особливо на північному крилі Східного фронту. Позиція радянського уряду щодо Фінляндії й відносини 1939–1944 рр. знайшли широке відображення в історіографії. Водночас події 1941–1944 рр. – один із найменш досліджених періодів радянської історії. Довгі роки вони свідомо замовчувалися. Навіть пострадянська російська історіографія приділяє їм надто мало уваги, називаючи війну 1941–1944 рр. «радянським фронтом Великої Вітчизняної». Натомість фінляндські історики класифікували цей конфлікт як окремий фронт Другої світової, що серйозно впливав на становище СРСР на півночі Європи, а також

призвів до створення нової системи відносин між Москвою та Гельсінкі, яка проіснувало весь період «холодної війни».

– Визначено основні підходи до причин кризи німецько-фінляндських відносин, який наступив після поразки вермахту під Сталінградом 1943 р. Тож керівництво Фінляндії почало таємно шукати контакти із західними союзниками, тим самим порушуючи умови військово-політичної угоди з Німеччиною. У радянській (В. Ісраелян, М. Баришников, В. Баришников), німецькій (М. Веґнер), англо-американській (Ч. Лундін, Дж. Вуорінен) історіографічній думці показано, що після поразки німців під Сталінградом і падіння режиму Б. Муссоліні в Італії фінляндське політичне керівництво розуміло всі ризики подальшої співпраці з «країнами Осі», яка призведе до політичного та воєнного краху. Із країн антигітлерівської коаліції Фінляндія перебувала у стані війни лише з СРСР і Великобританією, натомість зі США підтримувалися повноцінні відносини, незважаючи на прохання радянського керівництва. Саме дипломатичний зондаж дозволив Фінляндії знайти шлях до порозуміння з союзниками. Ці процеси детально висвітлено в історіографії, але все ж немає чіткого й диференційованого погляду на цю проблему.

– На основі розглянутих студій простежено різні погляди на наслідки укладеного між Фінляндією та союзниками по антигітлерівській коаліції перемир’я від 19 вересня 1944 р. Нацистська Німеччина натомість розпочала бойові дії проти колишнього сателіта, що ввійшли у зарубіжну історіографію під назвою Лапландської війни 1944–1945 рр., яка, ціною великої кількості жертв (переважно цивільного населення північних районів країни, так званої Фенноскандії), завершилася перемогою Фінляндії. Якщо для фінляндської історіографії (П. Туунайнен, Ґ. Мейнандер, О. Вехвіляйнен, В. Ківімякі, А. Лайне, Х. Сеппяля, М.-Л. Міккола) ця війна була визвольною, то в німецькій (Ю. Майстер, Ф. Руге, Л. Рендуліч, Х. Прохер, М. Менґер) для нацистської Німеччини це була операція-відступ, яка закінчилася стратегічною перемогою – війська успішно евакуювалися до Норвегії, де у травні 1945 р. капітулювали. Англо-американська історіографія (Е. Зімке, Д. Гланц і тут, К. Ейслбі, К. Манн та ін.) вважає, що тогочасні операції вермахту в Північній Європі обмежувалися евакуацією, зводячись до мінімальних

бойових зіткнень із колишніми союзниками та Червоною армією. Німецька історіографія (М. Менґер і тут, М. Йонас) акцентує увагу на тому, що відбулася переорієнтація фінляндської політичної верхівки з нацистсько-фашистського блоку країн на антигітлерівський альянс і сподівання фінів на підтримку Заходу в майбутньому протистоянні з СРСР.

– Окреслено недостатньо вивчені питання відносин між СРСР і Фінляндією в 1939–1944 рр. Так, немає праць, які б розкривали участь українців не тільки в радянсько-фінляндській (Зимовій) війні 1939–1940 рр. Фінляндська історіографія виділяє тільки західноєвропейський і російсько-емігрантський антибільшовицький рухи, які брали участь у боротьбі Фінляндії за незалежність, замовчуючи життєвий шлях, наприклад, Ю. Горліса-Горського, учасника Української революції 1917–1921 рр., організатора добровольців-українців у фінляндській армії. Щодо другої фінляндсько-радянської війни 1941–1944 рр., то вона взагалі не виділяється не тільки радянськими, російськими, але й вітчизняними дослідниками в окремий воєнний конфлікт. Радянська історіографія спиралася на численні пропагандистські й ідеологічні праці з «партійно-класовим підходом», котрі характеризували Фінляндію як «країну-агресора», що чи не від початку свого існування готувала війну з метою ліквідації радянської державності. Для фінляндської історіографії характерне твердження, яке полягає в тому, що Фінляндія вела «власну війну», проти СРСР, окремо від Німеччини. На наш погляд, таке твердження досить сумнівне, оскільки, на відміну від Зимової війни, де країна відстоювала свою незалежність і суверенітет, «Війна-продовження» велася в інтересах гітлерівської Німеччини. Російська сучасна історіографічна думка, спираючись на деякі нові документи і методологічні підходи, по-новому розглядає проблемні питання радянсько-фінляндських відносин 1939–1944 рр., але при цьому не позбулася застарілих штампів та ідеологем (наприклад, щодо «миролюбної політики» СРСР на початку Другої світової у вересні 1939 – червні 1941 рр., або ж, визнаючи несправедливий та агресивний характер радянсько-фінляндської війни, провину за це покладає суто на сталінське керівництво, а не на радянський експансіонізм).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

ПУБЛІКАЦІЇ ДОКУМЕНТІВ І МАТЕРІАЛІВ

1. Праці по методології проблематики

1. Барышников В. Н. «Бревно в стремительном потоке» (историографический обзор) // Вступление Финляндии во вторую мировую войну. 1940-1941 гг. 2-е изд. доп.– СПб.: Изд-во С.-Петер. ун-та, 2005. – С. 35-58.

2. Большая ложь о войне. Критика новейшей буржуазной историографии второй мировой войны / Отв. ред. В. А. Секистов. – М.: Воениздат, 1971. – 368 с.

3. Бушуева Т. С. Проблемы источниковедения и историографии Зимней войны / Т. С. Бушуева // Зимняя война 1939-1940 гг. Исследования, документы, комментарии. К 70-летию советско-финляндской войны / В. С. Христофоров, А. Н. Сахаров, Т. Вихавайнен, Ю. Л. Дьяков и др.; отв. редакторы А. Н. Сахаров, В. С. Христофоров, Т. Вихавайнен. – М.: ИКЦ «Академкнига», 2009. – С. 53-77.

4. Вихавайнен Т. Сотрудничество финских и российских историков до и после Второй мировой войны. Проблемы и направления / Т. Вихавайнен // Северная Европа: проблемы истории / Ин-т всеобщ. истории РАН. – М.: Наука, 1988 – . Вып. 6. / Отв. ред. О. В. Чернышева. – 2007. – С. 348-356.

5. Вихавайнен Т. Историография Зимней войны в Финляндии / Т. Вихавайнен // Зимняя война 1939-1940 гг. Исследования, документы, комментарии. К 70-летию советско-финляндской войны / В. С. Христофоров, А. Н. Сахаров, Т. Вихавайнен, Ю. Л. Дьяков и др.; отв. редакторы А. Н. Сахаров, В. С. Христофоров, Т. Вихавайнен. – М.: ИКЦ «Академкнига», 2009. – С. 35-41.

6. Вихавайнен Т. Финляндская историография Зимней войны: лекция / Тимо Вихавайнен; [пер. с фин.]. – Петрозаводск: Изд-во ПетрГУ, 2010. – 17 с.

7. Гетьманчук М. Радянсько-фінляндська війна 1939-1940 рр. та особливості її відображення в сучасній російській історіографії // Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Збірник наукових праць / Національний університет «Львівська політехніка». – Львів, 2006. – № 555. – 109-116.

8. Дубик М. Нарис німецькомовної історіографії про Україну в Другій світовій війні / М. Дубик // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: іст. нариси: у 2 кн. / [Нац. акад. наук України, Ін-т історії України]; редкол.: В.А. Смолій (голова) [та ін.]. – Київ: Наукова думка. – Кн. 1. – 2011. – С. 143-163.

9. Историография Великой Отечественной войны / Отв. ред.: М. П. Ким. – М.: Наука, 1980. – 287 с.

10. Кульков Е. Н. Правда и ложь о второй мировой войне / Е. Н. Кульков, О. А. Ржешевский, И. А. Челышев; Отв. ред. О. А. Ржешевский. – М.: Воениздат 1988. – 296 с. – 2-е изд., доп.

11. Куманев Г. А. Об участии Финляндии в составе фашистского блока в войне против Советского Союза 1941-1944 гг. / Г. А. Куманев // Россия и Финляндия: проблемы взаимовосприятия. XVII – XX вв. / Отв. ред. А. Н. Сахаров, Т. Вихавайнен, Л. П. Колодникова. – М.: Институт российской истории РАН, 2006. – С. 342-371.

12. Куцаєва Т. Історіографія походження Героїв Радянського Союзу - учасників Великої Вітчизняної Війни – уродженців України, українців за національністю (АР Крим, Вінницька, Волинська обл.) / Т. Куцаєва // Наукові записки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія: Педагогічні та історичні науки: [зб. наук. статей] / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 96. – С. 279-287. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/5131/1/KUTSAEVA.pdf.

13. Лисенко О. Історіописання Другої світової війни як самостіна дисципліна / О. Лисенко // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: іст. нариси: у 2 кн. / [Нац. акад. наук України, Ін-т історії України]; редкол.: В.А. Смолій (голова) [та ін.]. – Київ: Наукова думка. – Кн. 1. – 2011. – С. 9-42.

14. Маннинен О. Финская историография советско-финляндской войны 1941-1944 гг. / Охто Маннинен // Россия и Финляндия: проблемы взаимовосприятия. XVII – XX вв. / Отв. ред. А. Н. Сахаров, Т. Вихавайнен, Л. П. Колодникова. – М.: Институт российской истории РАН, 2006. – С. 334-342.

15. Марущенко О.В. Новітня українська історіографія історії Другої світової війни // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2000. – Вип. 46. – С. 73-79.

16. Марущенко О.В. Сучасна російська історіографія про актуальні проблеми історії україни періоду другої світової війни // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2000. – Вип. 51. – С. 65-69.

17. Марущенко О. Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни / В. Стецкевич // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: іст. нариси: у 2 кн. / [Нац. акад. наук України, Ін-т історії України]; редкол.: В.А. Смолій (голова) [та ін.]. – Київ: Наукова думка. – Кн. 1. – 2011. – С. 83-142.

18. Методика. Україноцентричність головної експозиції Національного музею. – С. 3. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.warmuseum.kiev.ua/_ua/museum/method/uacenter.pdf.

19. Никифоров Ю. А. Освещение истории советско-финляндской войны 1939-1940 гг. в отечественной историографии / Ю. А. Никифоров, Р. Ф. Субханкулов // Вестник МГИМО. – М., 2010. – № 1. – С. 76-89.

20. Патриляк І. К. Короткий історіографічний огляд // Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк; М. А. Боровик. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – С. 10-20.

21. Петров П. В. Зимняя война 1939-1940 гг. Библиография 1939-2011 гг. / П. В. Петров, Антеро Уитто, Карл-Фредрик Геуст, Паули Крузе; [пер. с фин.]. – Хельсинки: DOCENDO, 2013. – 384 с.

22. Постановка и историография проблемы // Нацистская Германия против Советского Союза: планирование войны / Под общ. ред. В. А. Золотарева. – М.: Кучково поле, 2015. – С. 10-57.

23. Против фальсификаторов истории второй мировой войны / Отв. ред. П. М. Деревянко, А. А. Гуров. – М.: Воениздат, 1959. – 334 с.

24. Реутов Г. Н. Правда и вымысел о второй мировой войне. (Английская буржуазная историография о происхождении второй мировой войны, внешней политики Англии и международных отношениях 1939-1945 гг.) / Г. Н. Реутов. – М.: Международные отношения, 1967. – 214 с.

25. Ржешевский О. А. Война и история: Буржуазная историография США о второй мировой войне / О. А. Ржешевский. – М.: Воениздат, 1976. – 292 с.

26. Ржешевский О. А. Война и история: Буржуаз. историография США о второй мировой войне / О.А. Ржешевский. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Воениздат, 1984. – 333 с.

27. Рожик М. Малодосліджені події участі України у Другій світовій війні / М. Рожик // Вісник Львівського університету. – Серія Журналістика. – 2015. – Випуск 40. – С. 124-132.

28. Стецкевич В. Вітчизняне історіописання війни 1939-1945 рр. (Деякі проблеми методології) / В. Стецкевич // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – 2006. – Вип. 10. – Ч. І. – С. 73-84.

29. Стецкевич В. Радянська історіографія Другої світової війни / В. Стецкевич // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: іст. нариси: у 2 кн. / [Нац. акад. наук України, Ін-т історії України]; редкол.: В.А. Смолій (голова) [та ін.]. – Київ: Наукова думка. – Кн. 1. – 2011. – С. 43-82.

30. Столяр П. С. Критика буржуазных фальсификаторов истории второй мировой войны (учебно-методическое пособие) / П. С. Столяр. – Одесса: Одесский Ордена Трудового Красного знамени Государственный университет им. И. И. Мечникова, 1968. – 40 с.

31. Фальсификаторы истории: (историческая справка). – М.: Огиз; Госполитиздат, 1948. – 80 с.

Опубліковані збірники документів та матеріалів

32. Блокада Ленинграда в документах рассекреченных архивов / [Под ред. Н. Л. Волковского]. – М.: АСТ, СПб.: Полигон, 2005. – 766 с.

33. Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки. Документы и материалы / [Сост. В. И. Дашичев]. – М.: Наука, 1973. – Т. 1. – 766 с.

34. Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки. Документы и материалы / [Сост. В. И. Дашичев]. – М.: Наука, 1973. – Т. 2. – 664 с.

35. Внешняя политика Советского Союза в период Великой Отечественной войны / Отв. ред. С. Майоров. – М.: ОГИЗ, 1946. – Т. 2. – 684 с.

36. 900 героических дней: Сборник документов и материалов о героической борьбе трудящихся Ленинграда в 1941 – 1944 гг. / Отв. ред. В. М. Ковальчук, Х. Х. Камалов, Ю. С. Токарев. – М.-Л.: Наука, 1966. – 424 с.

37. «Зимняя война»: работа над ошибками (апрель-май 1940 г.). Материалы комиссий Главного военного совета Красной Армии по обобщению опыта финской кампании / [Н. С. Тархов, П. Н. Бобылев, Д. И. Борисов, К. К. Миронов, В. М. Михалев]. – М.; СПб.: Летний сад, 2004. – 560 с.

38. Зимняя война 1939-1940 гг. в документах НКВД: По материалам Архива Управления Федеральной службы безопасности Российской Федерации по городу Санкт-Петербургу и Ленинградской области / [Авт.-сост. С. К. Бернев, А. И. Рупасов]. – СПб.: Информационно-издательское агентство «ЛИК», 2010. – 320 с.

39. Зимняя война 1939-1940. Книга вторая. И. В. Сталин и финская кампания. (Стенограмма совещания при ЦК ВКП (б)). – М.: Наука, 1999. – 295 с.

40. Зимняя война 1939-1940 гг. Исследования, документы, комментарии. К 70-летию советско-финляндской войны / В. С. Христофоров, А. Н. Сахаров, Т. Вихавайнен. Ю. Л. Дьяков и др.; отв. ред. А. Н. Сахаров, В. С. Христофоров, Т. Вихавайнен. – М.: ИКЦ «Академкнига», 2009. – 816 с.: ил.

41. Карелия в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Документы. Материалы / Отв. ред. К. А. Морозов, Д. С. Александров. – Петрозаводск: «Карелия», 1975. – 448 с. с ил.

42. Ленинград в Великой Отечественной войне Советского Союза. Сборник документов и материалов. 22 июня 1941 г. – 22 июня 1943 г. / Отв. ред. С. И. Аввакумов. – Л.: Огиз; Госполитиздат, 1944. – 410 с., [2] с.

43. Оборона Ленинграда 1941-1944: Воспоминания и дневники участников / Отв. ред. А. М. Самсонов, В. М. Ковальчук, В. В. Петраш. – Л.: Изд-во Наука, 1968. – 792 с.

44. «Совершенно секретно! Только для командования!»: Стратегия фашистской Германии в войне против СССР: Документы и материалы / Отв. ред. В. И. Дашичев. – М.: Наука, 1967. – 753 с.

45. СССР – Германия. 1939-1941. Сборник документов / Отв. ред. Ю. Фельштинский. – Вильнюс: «Мокслас», 1989. – 192 с.

46. Тайны и уроки зимней войны. 1939-1940 / Отв. ред. Н. Л. Волковский. – СПб.: ООО «Издательство Полигон», 2000. – 544 с.

47. Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab). Band I: 1 August 1940 – 31. Dezember 1941 / Ed. A. Hillgruber. – Frankfurt am Main.: Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, 1965. – 1528 S.

48. Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab). Band II:1 Januar 1942 – 31. Dezember 1942 / Ed. A. Hillgruber. – Frakfurt am Main: Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen,1963. – 800 S.

ДЖЕРЕЛА ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ

49. Бережков В. С дипломатической миссией в Берлин 1940-1941 / В. М. Бережков. – М.: АПН, 1966. – 160 с.

50. Верт А. Россия в войне 1941-1945 / Александр Верт; [пер. с англ. и ред. Е. А. Болтина]. – М.: Прогресс, 1967. – 774 с.

51. Войонмаа В. Дипломатическая почта / Вяйнэ Войонмаа; [пер. с фин. и комм. С. В. Зайчикова]. – М.: Прогресс, 1984. – 284 с.

52. Гальдер Ф. Военный дневник. Т. 2. (1.7. 1940 – 21. 6. 1941) / Ф. Гальдер; [пер. с нем. И. Глаголева и Л. Киселева]. – М.: Воениздат, 1969. – 628 с.

53. Гальдер Ф. Военный дневник. Т. 3. В двух книгах. Книга первая (22.6.1941 – 30.9.1941) / Ф. Гальдер; [пер. с нем. И. Глаголева]. – М.: Воениздат. 1971. – 408 с.

54. Гальдер Ф. Военный дневник. Т. 3. Книга вторая (1. 10. 1941 – 24. 9. 1942) / Ф. Гальдер; [пер. с нем. И. Глаголева]. – М.: Воениздат, 1971. – 368 с.

55. Горліс-Горський Ю. «Ми ще повернемось!»: Спогади. Повість. Поезії. Документи. Листування / Ю. Горліс-Горський; упор. Р. М. Коваль. Бібліотека

Історичного клубу «Холодний Яр». – Київ: Історичний клуб «Холодний Яр»; Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2012. – 432 с.

56. Дёрр Г. Поход на Сталинград / Г. Дёрр; [пер. с нем.]. – М.: Воениздат, 1957. – 140 с.

57. Казаков К. П. Огненный вал наступления / К. П. Казаков. – М.: Воениздат, 1986. – 320 с., с портр. – (Военные мемуары).

58. Кекконен У. К. Финляндия и Советский Союз. Статьи и речи / Урхо Калева Кекконен; [пер. с фин. И. М. Козловой]. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1960. – 198 с.

59. Кекконен У. К. Финляндия: путь к миру и добрососедству. Статьи, речи, письма 1943-1978 гг. / У. К. Кекконен; [пер. с фин. И. М. Козловской]. – М.: Прогресс, 1979. – 295 с.

60. Коллонтай А. М. «Революция – великая мятежница...»: Избранные письма 1901-1952 / А. М. Коллонтай. – М.: Сов. Россия, 1989. – 607 с.

61. Коллонтай А. М. Дипломатические дневники / А. М. Коллонтай; предисл. и прим. д-ра истор. наук, проф. М. М. Мухамеджанова. – М.: Academia, 2001. – В. 2 т. – Т. 2. – 528 с.: ил.

62. Майский И. М. Воспоминания советского дипломата, 1925-1945 гг. / И. М. Майский. – Т.: Узбекистан, 1980. – 672 с., ил., портр.

63. Майский И. М. Люди. События. Факты / И. М. Майский. – М.: Наука, 1973. – 216 с.

64. Маннергейм К. Г. Воспоминания / К. Г. Маннергейм; [пер. с англ. Ю. В. Лобода, В. В. Лобода]. – Минск: Попурри, 2012. – 512 с.

65. Манштейн Э. Утерянные победы / Э. Манштейн; [сост. С. Переслегин, Р. Исмаилов]. – М.: ООО «Фирма Издательство АСТ»; СПб.: Terra fantastica, 1999. – 896 с.

66. Мерецков К. А. На службе народу / К. А. Мерецков. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 480 с.: 40 л. ил.

67. Новиков А. А. В небе Ленинграда. Записки командующего авиацией / А. А. Новиков. – М.: Наука, 1970. – 308 с.

68. Паасикиви Ю.-К. Дневники. Война-продолжение. 11 марта 1942 – 27 июня 1944 / Ю.-К. Паасикиви; [пер. с фин. А. И. Рупасова]. – СПб.: Европейский Дом, 2004. – 424 с.

69. Пикер Г. Застольные беседы Гитлера / Генри Пикер; [пер. с нем. И. В. Розанова; общ. ред., вступ. статья и предисл. И. М. Фрадкина]. – Смоленск: Фирма: «Русич», 1993. – 496 с.

70. Риббентроп И. фон. Между Лондоном и Москвой: Воспоминания и последние записи: Из его наследия, изданного Аннелиз фон Риббентроп / И. фон. Риббентроп; [пер. с нем. Г. Я. Рудого; предисл. И. Г. Усачева]. – М.: Мысль, 1996. – 331, [2] с.

71. Рендулич Л. Управление войсками / Лотар Рендулич; пред. М. И. Семиряги; [пер. с нем. А. Артемова и Ю. Сазонова]. – М.: Воениздат, 1974. – 200 с.

72. Стахов Хассо Г. Трагедия на Неве. Неизвестные страницы блокады Ленинграда. 1941-1944 / Г. Хассо Стахов; [пер. с нем. Ю. М. Лебедева]. – М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2012. – 382 с.

73. Таннер В. Зимняя война. Дипломатическое противостояние Советского Союза и Финляндии. 1939-1940 / В. Таннер; [пер. с англ. В. Д. Кайдалова]. – М.: Центрполиграф, 2003. – 349 с.

74. Ширер У. Берлинский дневник / Уильям Ширер; [пер. с англ.]. – М.: Астрель: Полиграфиздат, 2012. – 541, [3] с.

75. Эрфурт В. Финская война 1941-1944 гг. / Вальдемар Эрфурт; [пер. с нем. А. Исаевой; предисл. и коммент. д-р ист. наук Н. Барышникова]. – М.: ОЛМА-ПРЕСС Звездный мир, 2005. – 320 с.: ил. – (Военные мемуары).

76. Blücher W. Gesandter zwischer Diktatur und Demokratie. Erinnerungen aus den Jahren 1935-1944 / W. Blücher. – Wiesbaden: Limes-Ver1., 1951. – 414 S.

ЛІТЕРАТУРА

СПЕЦІАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА

77. Аптекарь П. А. Советско-финские войны / П. А. Аптекарь. – М.: Эксмо, Яуза, 2004. – 384 с.

78. Антифашистское движение Сопротивления в странах Европы в годы второй мировой войны / Отв. ред. В. П. Бондаренко, П. И. Резонов. – М.: Соцэкгиз, 1962. – 733 с.

79. Анфилов В. А. Начало Великой Отечественной войны (22 июня – середина июля 1941 года) / В. А. Анфилов. – М.: Воениздат, 1962. – 224 с. + 3 вкл.

80. Анфилов В. А. Провал блицкрига / В. А. Анфилов. – М.: Наука, 1974. – 615 с.

81. Анфилов В. А. Провал плана «Барбаросса» / В. А. Анфилов. – М.: Знание, 1986. – 64 с.

82. Анфилов В. А. Незабываемый сорок первый / В. А. Анфилов. – 2-е изд., доп. – М.: Сов. Россия, 1989. – 368 с.

83. Ачкасов В. Краснознаменный Балтийский флот в Великой Отечественной войне / В. Ачкасов, Б. Вайнер. – М.: Воениздат, 1957. – 401 с.

84. Ачкасов В. И. Советское военно-морское искусство в Великой Отечественной войне / В. И. Ачкасов, Н. Б. Павлович. – М.: Воениздат, 1973. – 404 с.

85. Барбашин И. П. Боевые действия Советской Армии под Тихвином в 1941 году / И. П. Барбашин, А. Д. Харитонов. – М.: Воениздат, 1958. – 78 с.

86. Батлер Дж. Большая стратегия. Сентябрь 1941 – июнь 1941 / Дж. Батлер; [пер. с англ. Г. Я. Коблова, Е. Б. Пескова; отв. ред. Н. А. Ломов]. – М.: Иностранная литература, 1959. – 583 с.

87. Батлер Дж. Большая стратегия. Июнь 1941 – август 1942 / Дж. Батлер, Дж. Гуайер; [пер. с англ. В. В. Капалкина, О. Л. Киценко; отв. ред. Н. А. Ломов]. – М.: Воениздат, 1967. – 568 с. + 9 вкл.

88. Беляев С. Народное ополчение Ленинграда / С. Беляев, П. Кузнецов. – Л.: Лениздат, 1959. – 132с.

89. Бартеньев Т. Тридцать лет добрососедства (к истории советско-финляндских отношений) / Т. Бартеньев, Ю. Комиссаров. – М.: Междунар. отношения, 1976. – 256 с.

90. Барышников Н. И. Финляндия во Второй мировой войне / Н. И. Барышников, В. Н. Барышников, В. Г. Федоров. – Л.: Лениздат, 1989. – 336 с., ил.

91. Барышников Н. И. К. Г. Маннергейм без ретуши 1940-1944 гг. / Н. И. Барышников. – Санкт-Петербург – Хельсинки: АО «Yliopistopaino», 2004. – 173 с.

92. Барышников Н. И. Финляндия: Из истории военного времени 1939-1944 / Н. И. Барышников. – СПб.: Наука, 2010. – 409 с.

93. Барышников Н. И. Избранное. Из истории советско-финляндских отношений / Н. И. Барышников, Э. П. Лайдинен. – СПб.: Издательство РХГА, 2013. – 495 с.: ил., [16] с. ил.

94. Барышников В. Н. От прохладного мира к зимней войне: восточная политика Финляндии в 1930-е годы / В. Н. Барышников; С.-Петерб. гос. ун-т. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1997. – 351,[2] с.

95. Барышников В. Н. Вступление Финляндии во вторую мировую войну. 1940-1941 гг. 2-е изд. доп. – СПб.: Изд-во С.-Петер. ун-та, 2005. – 481 с.

96. Барышников В. Н. Финны на службе в войсках СС в годы Второй мировой войны / В. Н. Барышников. – СПб.: Исторический ф-т СПбГУ, Издательство РХГА, 2012. – 200 с., 16 с. ил.

97. Басов А. В. Флот в Великой Отечественной войне 1941-1945. Опыт оперативно-стратегического применения / А. В. Басов. – М.: Наука, 1980. – 279 с.

98. Безымянский Л. А. Германские генералы – с Гитлером и без него / Л. А. Безымянский. – М.: Соцэкгиз, 1964. – 2-е изд. – 533 с.

99. Безымянский Л. Особая папка «Барбаросса» / Л. Безымянский. – М.: АПН, 1972. – 342 с.

100. Безымянский Л. Третий фронт. Секретная дипломатия Второй мировой войны / Л. Безымянский. – М.: Вече, 2003. – 448 с.

101. Беляев А. Н. Местная противовоздушная оборона Ленинграда в годы Великой Отечественной войны / А. Н. Беляев. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1975. – 142 с.

102. Бешанов В. В. Ленинградская оборона / В. В. Бешанов. – М.: ООО «Издательство АСТ», Мн.: «Харвест», 2005. – 480 с.

103. Борисов Ю. В. Советско-французские отношения (1924-1945 гг.) / Ю. В. Борисов. – М.: Междунар. отношения, 1964. – 552 с.

104. Борисов Ю. В. СССР и Франция: 60 лет дипломатических отношений / Ю. В. Борисов. – М.: Междунар. отношения, 1984. – 240 с.

105. Боратынский С. Дипломатия периода второй мировой войны. Международные конференции 1941-1945 годов / С. Боратынский; [пер. с польск. Д. Г. Томашевского; вступ. ст. В. Л. Исраэляна; отв. ред. Н. А. Захарченко]. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1959. – 356 с.

106. Бычевский Б. В. Маршал Говоров / Б. В. Бычевский. – М.: Военное издательство, 1970. – 170 с.

107. Бычевский Б. В. Командующий фронтом (О Маршале Советского Союза Л. А. Говорове) / Б. В. Бычевский. – М.: Политиздат, 1973. – 112 с. – (Герои Советской Родины).

108. Брицький П. П. Україна у другій світовій війні (1939-1945 рр.) / П. П. Брицький; МОУ; Чернівецький держ. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 1995. – 114 с.

109. Вайнер Б. А. Северный флот в Великой Отечественной войне / Б. А. Вайнер. – М.: Воениздат, 1964. – 400 с.

110. Васильев А. В. Борьба за Ленинград в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. / А.В. Васильев. – М.: Знание, 1959. – 48 с.

111. Веригин С. Г. Заложники Зимней войны: Интернированные финны на территории Калевальского района Советской Карелии в годы Зимней войны 1939-1940 гг. / С. Г. Веригин, Э. П. Лайдинен, Ю. Кямярийнен. – Петрозаводск: Йоэнсуу; Суомуссалми, 2004. – 212 с.

112. Веригин С. Г. Карелия в годы военных испытаний: Политическое и социально-экономическое положение Советской Карелии в период Второй мировой войны 1939-1945 гг. / Сергей Веригин. – Петрозаводск: Изд-во ПетрГУ, 2009. – 544 с.

113. Вехвіляйнен О. Фінляндія в другій світовій війні: між Німеччиною і Росією / Оллі Вехвіляйнен; [пер. з англ. Є. Лохіної]. – К.: Темпора, 2010. – 247 с.

114. Вихавайнен Т. Сталин и финны / Т. Вихавайнен; [пер. с фин. Н. А. Коваленко; под ред. Г. М. Коваленко.]. – СПб.: Журн. «Нева», 2000. – 288 с.

115. Вихавайнен Т. Сто замечательных финнов: Калейдоскоп биографий / Т. Вихавайнен; [пер. с фин. И. Соломеща]. – Хельсинки: SKS, 2004. – 814 с.

116. Волков Ф. Д. Англо-советские отношения 1924-1929 гг. / Ф. Д. Волков. – М.: Госполитиздат, 1958. – 464 с.

117. Волков Ф. Д. СССР – Англия 1929-1945. Англо-советские отношения накануне и в период второй мировой войны / Ф. Д. Волков. – М.: Изд-во Междунар. отношения, 1964. – 560 с.

118. Волков Ф. Д. Тайны Уайтхолла и Даунинг-стрит / Ф. Д. Волков. – М.: Мысль, 1980. – 462 с., ил.

119. Волков Ф. Д. За кулисами второй мировой войны / Ф. Д. Волков. – М.: Мысль, 1985. – 304 с.

120. Волков Ф. Д. Тайное становится явным: Деятельность дипломатии и разведки западных держав в годы второй мировой войны / Ф. Д. Волков. – М.: Политиздат, 1989. – 367 с.

121. Гланц Д. Битва за Ленинград. 1941-1944 / Дэвид Гланц; [пер. с англ. У. П. Сапциной]. – М.: АСТ: Астрель, 2008. – 639, [1] с.: ил. – (Неизвестные войны).

122. Гланц Д. Колосс поверженный. Красная Армия в 1941 году / Д. Гланц; [пер. с англ. В. Федорова]. – М.: Яуза, Эксмо, 2008. – 544 с.

123. Гланц Д. М. Советское военное чудо 1941-1943. Возрождение Красной Армии / Д. М. Гланц; [пер. с англ. В. Федорова]. – М.: Яуза, Эксмо, 2008. – 640 с.

124. Гланц Д. Блокада Ленинграда. 1941-1944 / Дэвид Гланц; [пер. с англ. Е. В. Ламановой]. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2009. – 221 с.

125. Гриневич В. А. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні. 1939 – червень 1941 рр. / В. А. Гриневич. – Київ-Дніпропетровськ: Видавництво «Ліра», 2012. – 508 с.

126. Говард М. Большая стратегия / М. Говард; [пер. с англ. Ю. А. Неподаева, Б. И. Павлова, Ю. М. Щебенькова: отв. ред. О. А. Ржешевский]. – М.: Воениздат, 1980. – 484 с.

127. Городецкий Г. Роковой самообман: Сталин и нападение Германии на Советский Союз / Г. Городецкий; [пер. с англ. Л. Ю. Пантиной]. – 2-е изд. – М.:

Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. – 384 с.

128. Горбатенко Ю. Д. Тень Люфтваффе над Европой (Из истории германской авиации) / Ю. Д. Горбатенко. – М.: Наука, 1967. – 206 с.

129. Гортер А. А. Освобождение Восточного Финнмарка, 1944-1945/ А. А. Гортер, В. Т. Гортер, М. Н. Супрун; М-во образования и науки Рос. Федерации, Помор. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – Архангельск; Вадсе: Архангельск Помор, 2005. – 567 с.

130. Дмитриев В. И. Салют Ленинграда / В. И. Дмитриев. – М.: Воениздат, 1959. – 162 с.

131. Дмитриев В. И. В глубинах Балтики / В. И. Дмитриев, О. Г. Чемесов. – М.: Воениздат, 1988. – 200 с., ил.

132. Дмитриев В. И. Атакуют подводники / В. И. Дмитриев. – М.: Воениздат, 1973. – 368 с.

133. Джордан В. М. Великобритания, Франция и германская проблема в 1918-1939 гг.: анализ англо-французских отношений в период создания и проведения в жизнь Версальского договора / В. М. Джордан; [вступ. ст. Б. Е. Штейна; пер. с англ. под ред. И. С. Звавича]. – М.: ОГИЗ, 1945. – 303 с.

134. Дробязко С. И. Иностранные формирования Третьего рейха / Сергей Дробязко, Олег Романько, Константин Семенов. – М.: АСТ: Астрель, 2011. – 830, [2] с.: ил.

135. Жданова Т. А. Крепость на Неве. Оборона Ленинграда в Великой Отечественной войне / Т. А. Жданова. – М.: Госполитиздат, 1959. – 80 с.

136. Жилин П. А. Как фашистская Германия готовила нападение на Советский Союз / П. А. Жилин. – М.: Мысль, 1966. – 296 с. – изд. 2-е, доп.

137. Земке Э. От Сталинграда до Берлина. Операции советских войск и вермахта. 1942 – 1945 / Э. Земке; [пер. с англ. А. Л. Андреева]. – ЗАО Центрполиграф, 2010. – 604 с.

138. Земсков И. Н. Дипломатическая история второго фронта в Европе / И. Н. Земсков. – М.: Политиздат, 1982. – 319 с., ил.

139. Зефиров М. В. Асы Второй мировой войны: Союзники люфтваффе: Эстония. Латвия. Финляндия / М. В. Зефиров. – М.: АСТ, 2003. – 524 с.

140. Зимке Э. Немецкая оккупация Северной Европы. 1940–1945 / Э. Зимке; [пер. с англ. Е. А. Каца]. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2005. – 415 с.

141. Зубкова Е. Ю. Прибалтика и Кремль. 1940-1953 / Е. Ю. Зубкова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. – 351 с. – (История сталинизма).

142. Иоффе А. Е. Внешняя политика Советского Союза 1928-1932 гг. / А. Е. Иоффе. – М.: Наука, 1968. – 487 с.

143. Иванов Л. Н. Очерки международных отношений в период второй мировой войны / Л. Н. Иванов. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 275 с.

144. Иванов Р. Ф. Сталин и союзники. 1941-1945 годы / Р. Ф. Иванов. – М.: Вече, 2005. – 480 с.

145. Исраэлян В. Л. Дипломатическая история Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. / В. Л. Исраэлян. – М.: Изд-во Института международных отношений, 1959. – 367 с.

146. Исраэлян В. Л. Антигитлеровская коалиция (Дипломатическое сотрудничество СССР, США и Англии в годы второй мировой войны) / В. Л. Исраэлян. – М.: Международные отношения, 1964. – 608 с.

147. Исраэлян В. Л. Дипломатия агрессоров. Германо-итало-японский фашистский блок. История его возникновения и краха / В. Л. Исраэлян, Л. Н. Кутаков. – М.: Наука, 1967. – 436 с.

148. Исраэлян В. Л. Дипломатия в годы войны 1941-1945 гг. / В. Л. Исраэлян. – М.: Междунар. отношения, 1985. – 480 с.

149. Иткина А. М. Революционер, трибун, дипломат. Очерк жизни Александры Михайловны Коллонтай / А. М. Иткина. – М.: Политиздат, 1964. – 128 с.

150. Йокипии М. Финляндия на пути к войне: Исследование о военном сотрудничестве Финляндии и Германии в 1940-1941 гг. / Мауно Йокипии; [сокр. пер. с фин. Л. В. Суни]. – Петрозаводск: Карелия, 1999. – 370 с.

151. Кантор Ю. З. Заклятая дружба. Секретное сотрудничество СССР и Германии 20-30-х годов / Юлия Кантор. – М.: Политическая энциклопедия, 2014. – 383 с.

152. Карасев А. В. Лениградцы в годы блокады. 1941-1943 / А. В. Карасев. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 316 с.

153. Карасев А. В. У стен Ленинграда / А. В. Карасев. – М.: Изд-во ДОСААФ, 1965. – 184 с.

154. Каранкевич Л. А. Июнь 1944. Хроника первых дней наступлени на Карельском перешейке / Л. Н. Каранкевич, Д. А. Козуненко. – СПб.: Гйоль, 2017. – 448 с.

155. Карелл П. «Барбаросса»: от Бреста до Москвы / Пауль Карелл; [пер. с нем. А. И. Уткина]. – Смоленск: Русич, 2002. – 432 с.: ил.

156. Кларк А. План «Барбаросса»: Крушение Третьего рейха. 1941-1945 / Алан Кларк; [пер. с англ. Н. Б. Черных-Кедровой]. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2002. – 491 с.

157. Краснов В. Н. Военное судостроение накануне Великой Отечественной войны / В. Н. Краснов; Ин-т истории естествознания и техники им. С. И. Вавилова. – М.: Наука, 2005. – 215 с.

158. Кан А. С. Внешняя политика Скандинавских стран в годы второй мировой войны / А. С. Кан. – М.: Наука, 1967. – 456 с.

159. Кен О. Швеция в политике Москвы. 1930-1950-е годы / О. Кен, А. Рупасов, Л. Самуэльсон. – М.: «Российская полититическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. – 448 с.; ил.

160. Кишкурно Я. Карельский перешеек. Неизвестная война / Я. Кишкурно. – СПб.: ИПК «Нива», 2011. – 140 с., 63 илл.

161. Кишкурно Я. А. Финляндия и юго-восточная Европа агрессивной политике советского государства 1940-1941 / Я. А.Кишкурно. – СПб.: ИПК «Нива», 2007. – 72 с., 21 илл.

162. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняних війнах (1939-1945) / М. В. Коваль. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.

163. Ковальчук В. М. Ленинград и Большая земля. История Ладожской коммуникации блокированного Ленинграда / В. М. Ковальчук. – Л.: Изд-во «Наука»; Ленингр. отд., 1975. – 328 с.

164. Ковальчук В. М. Дорога победы осажденного Ленинграда. Железнодорожная магистраль Шлиссельбург – Поляны / В. М. Ковальчук. – Л.: «Наука»; Ленингр. отд., 1984. – 213 с.

165. Козуненко Д. А. 1941. Хроника боев на Карельском перешейке / Д. А. Козуненко. – СПб.: Гйоль, 2014. – 448 с.

166. Козлов И. А. Краснознаменный Балтийский флот в героической обороне Ленинграда / И. А. Козлов, В. С. Шломин. – Л.: Лениздат, 1976. – 400 с.

167. Козлов И. А. Краснознаменный Северный флот / И. А. Козлов, В. С. Шломин. – М.: Воениздат, 1977. – 287 с. с ил.

168. Козлов А. И. Советско-финская война. Взгляд с «той» стороны / А. И. Козлов. – Рига: Торнадо, 1997. – 45 с.

169. Комаров Н. Я. Блокада Ленинграда: 900 героических дней. 1941-1944. Исторический дневник. Комментарии / Н. Я. Комаров, Г. А. Куманев. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2004. – 576 с.: ил.

170. Коровников И.Т. Новгородско-Лужская операция. Наступление войск 59-й армии (январь – февраль 1944 г.) / И. Т. Коровников. – М.: Воениздат, 1960. – 178 с.

171. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні / В. Косик. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 1993. – 659 с.

172. Кошкин А. А. «Кантокуэн» – «Барбаросса» по-японски. Почему Япония не напала на СССР / А. А. Кошкин. – М.: Вече, 2011. – 384 с.: ил.

173. Куманев Г. А. Советские железнодорожники в годы Великой Отечественной войны (1941-1945) / Г. А. Куманев. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 324 с.

174. Куманев Г. А. На службе фронта и тыла. Железнодорожный транспорт СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны. 1938-1945 / Г. А. Куманев. – М.: Наука, 1976. – 456 с.

175. Кривошеев Е. Битва за Нарву: Февраль-сентябрь 1944 года / Е. Кривошеев, Н. Костин. – Таллин: Ээсти раамат, 1984. – 160 с., ил., 8 л. ил.

176. Куровски Ф. Котел смерти в Курляндии. Хроника сражений группы армий «Север». 1944-1945 / Франц Куровски; [пер. с нем. В. Д. Кайдалова]. – М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. – 319 с.

177. Кучер В. І. Україна у Другій світовій війні (1939-1945) / В. І. Кучер, П. М. Чернега. – К.: Генеза, 2004. – 272 с.

178. Лайдинен Э. П. Финская разведка против Советской России: Специальные службы Финляндии и разведывательная деятельность на Северо-Западе России. 1914-1939 гг. / Э. П. Лайдинен, С. Г. Веригин. – Петрозаводск, 2004. – 295 с.

179. Лиддел Гарт Б. Вторая мировая война. Очерк / Б. Лиддел Гарт; [пер. с англ. В. В. Борисова, П. Н. Видуэцкого, Е. Л. Цылева]. – М.: Воениздат, 1976. – 679 с.

180. Литвин В. Україна в Другій світовій війні (1939-1945) / Володимир Литвин; ред. В. А. Смолій. – Київ: Лі-Терра, 2004. – 464 с.

181. Майстер Ю. Восточный фронт – война на море 1941-1945 гг. / Ю. Майстер; [пер. с нем. С. А. Липатова]. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 480 с., ил. – (Энциклопедия военной истории).

182. Манаков Н. А. В кольце блокады / Н. А. Манаков. – Изд. 2-е, доп. – Л.: Лениздат, 1961. – 215 с.

183. Манкевич А. И. Краснознаменная Ладожская флотилия в Великой Отечественной войне / А. И. Манкевич. – М.: Воениздат, 1955. – 104 с.

184. Манн К. Война в Арктике. Боевые операции немецких войск на Крайнем Севере. 1939-1945 / К. Манн, К. Йоргенсен; [пер. с англ. Е. В. Ламановой]. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2010. – 221 с.

185. Мейнандер Х. Финляндия, 1944: Война, общество, настроения / Х. Мейнандер; [пер. со швед. З. Линден]. – М.: Издательство «Весь Мир», 2014. – 400 с. + карты.

186. Мейнандер Х. История Финляндии. Линии, структуры, переломные моменты / Х. Мейнандер; [пер. со швед. 2-е изд., испр. и доп.]. – М.: Издательство «Весь Мир», 2017. – 256 с. – (Национальная история).

187. Мейнандер Г. Історія Фінляндії: Лінії, структури, переломні моменти / Генрік Мейнандер; [пер. зі швед. Наталі Іваничук]. – Львів: ЛА «Піраміда», 2009. – 216 с.

188. Мейнандер Г. Фінляндія. 1944 рік: війна, суспільство, настрої / Генрік Мейнандер; [пер. О. Короля]. – К.: Темпора, 2010. – 296 с.

189. Мельтюхов М. И. Упущенный шанс Сталина. Схватка за Европу: 1939-1941 гг. (Документы, факты, суждения) / М. И. Мельтюхов. – М.: Вече, 2008. – 544 с.: ил. – издание 3-е, исправленное и дополненное.

190. Мери В. Маннергейм – маршал Финляндии / В. Мери; [пер. со шведского А. Афиногеновой]. – М.: Новое литературное обозрение, 1997. – 208 с.

191. Миллер Д. Армии Второй мировой войны. Вооруженные силы Германии и ее союзников: униформа, снаряжение, вооружение / Дэвид Миллер; [пер. с англ. А. В. Лаврика]. – М.: АСТ, 2014. – 383, [1] с.: ил.

192. Митчем С. Фельдмаршалы Гитлера и их битвы / Сэмюэл Митчем; пер. с англ. И. Соколова, А. Бушуева, Т. Бушуевой, С. Минкина; худож. А. Щуплецов. – Смоленск: «Русич», 1999. – 576 с.

193. Молодяков В. Э. Несостоявшаяся ось: Берлин-Москва-Токио / В. Э. Молодяков. – М.: Вече, 2004. – 480 с.

194. Молодяков В. Э. Риббентроп. Упрямый советник фюрера / В. Э. Молодяков. – М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2008. – 496 с., 12 л. ил. – (Загадки истории).

195. Муковський І. Т. Звитяга і жертовність: Українці на фронтах Другої світової війни / І. Т. Муковський, О Є. Лисенко; відп. ред. В. Д. Конашевич. – К.: Пошуково-вид. агентство «Книга пам’ті України», 1996. – 568 с.

196. Мушников А. Н. Балтийцы в боях за Ленинград. 1941-1944 гг. / А. Н. Мушников. – М.: Воениздат, 1955. – 208 с.

197. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941-1944) / Норберт Мюллер; [пер. с нем. А. Артемова, А. Долгорукова, И. Карабутенко, Ю. Чупрова, Г. Шевченко; отв. ред. А. Юденков]. – М.: Воениздат, 1974. – 387 с.

198. Мюллер Р.-Д. На стороне вермахта. Иностранные пособники Гитлера во время «крестового похода против большевизма» 1940-1945 гг. / Р.-Д. Мюллер;

[пер. с нем. В. Т. Алтухова]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – 303 с.: ил. – (Вторая мировая. Ostfront).

199. Мюллер Р.-Д. Враг стоит на Востоке. Гитлеровские планы войны против СССР в 1939 году / Рольф-Дитер Мюллер; Фонд «Историческая память»; [пер. с нем. С. Визгиной, Д. Шаповаленко]. – М.: Издательство «Пятый Рим» (ООО «Бестселлер»), 2015. – 400 с.

200. Невалайнен П. Изгои: Российские беженцы в Финляндии (1917 – 1939) / [пер. с фин. Майю Леппя]. – СПб.: Издательство «Журнал «Нева», 2003. – 368 с., ил.

201. Невилайнен П. Исход: Финская эмиграция из России, 1917-1939 / П. Невилайнен; [пер. с фин. Л. Суни]. – СПб.: Коло, 2005. – 448 с.

202. Некрич А. М. Политика английского империализма в Европе (октябрь 1938 – сентябрь 1939) / А. М. Некрич. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 476 с.

203. Некрич А. М. Война, которую называли «странной» / А. М. Некрич. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 160 с.

204. Некрич А. М. Внешняя политика Англии 1939-1941 / А. М. Некрич. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 532 с.

205. Некрич А.М. 1941. 22 июня / А. М. Некрич. – М.: Наука, 1965. – 175 с.

206. Некрич А. М. 1941. 22 июня. – М.: Памятники исторической мысли, 1995. – 335 с. – 2-е изд., доп. и перераб.

207. Николаев Н. Н. Внешняя политика правых лейбористов Англии в период подготовки и начала второй мировой войны (1935-1940 гг.) / Н. Н. Николаев. – М.: Госаполитиздат, 1953. – 254 с.

208. Никитин В. Финская армия: русский след. Люди и оружие / В. Никитин. – СПб.; ООО «ИЦ Остров», 2017. – 368 с., илл.

209. Носков А. М. Скандинавский плацдарм во Второй мировой войне / А. М. Носков. – М.: Наука, 1977. – 248 с.

210. Носков А. М. Северная Европа в военных планах империализма / А. М. Носков. – М.: Наука, 1987. – 126 с.

211. Носков А. М. Радянсько-фінляндська війна. 1939-1940 / А. М. Носков. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1990. – 16 с. – (Сер. 4 «Світ сьогодні»; № 12).

212. Образ Другого – страны Балтии и Советский Союз перед Второй мировой войною / сост. Р. Крумм, Н. А. Ломагин, Д. Ханов [пер. с лит. и эст.]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); 2012. – 206 с. – (История сталинизма).

213. Овсяный И. Д. Тайна, в которой война рождалась (Как империалисты подготовили и развязали вторую мировую войну) / И. Д. Овсяный. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1975. – 384 с. – изд. 2-е, доп.

214. Олесин М. И. Первая в мире: Биогр. очерк об А. М. Коллонтай / М. И. Олесин. – М.: Политиздат, 1990. – 384 с.: ил.

215. Орехов Д. И. Оперативное направление: Финляндия... / Д. И. Орехов. – Санкт-Петербург: ООО «ИПК» «Бионт», 2007. – 594 с.: ил.

216. Орлов А. С. Факты против мифов: Подлинная и мнимая история второй мировой войны / А. С. Орлов, Б. Н. Новоселов. – М.: Мол. гвардия, 1986. – 239 с.

217. Орлов А. С. Союз ради общей победы: (Создание антигитлеровской коалиции) / А. С. Орлов. – М.: Знание, 1990. – 64 с. – (Б-чка «45 лет Победы в Великой Отечественной войне»).

218. Орлов А. С. СССР – Германия: август 1939 – июнь 1941 / А. С. Орлов. – М.: Знание, 1991. – 64 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер. «История»; № 5)

219. Патриляк І. К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк; М. А. Боровик. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – 590 с.

220. Павлов Д. В. Ленинград в блокаде (1941 г.) / Д. В. Павлов. – М.: Воениздат, 1958. – 163 с.

221. Пеккаринен Ю. Пощады не будет: Передача военнопленных и беженцев из Финляндии в СССР, 1944-1981 / Ю. Пеккаринен, Ю. Похьонен; [пер. с фин. А. А. Воронковой]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – 303 с.

222. Петров П. Балтийский флот: Финский гамбит / П. Петров. – М.: ЭКСМО, 2005. – 431 с.

223. Петров П. В. «Зимняя война». Балтика 1939-1940 / Павел Владимирович Петров. – Хельсинки, Финляндия: RMEGroupOy, 2008. – 480 с., илл.

224. Петров П. В. Зимняя война 1939-1940 гг. Библиография 1939-2011 гг. / П. В. Петров, Антеро Уитто, Карл-Фредрик Геуст, Паули Крузе; [пер. с фин.]. – Хельсинки: DOCENDO, 2013. – 384 с.

225. Плаканс А. Краткая история стран Балтии / Андрейс Плаканс; [пер. с англ. О. В. Когтевой]. – М.: Издательство «Весь Мир», 2016. – 480 с. + карты.

226. Платонов А. Трагедии Финского залива / А. Платонов. – М.: Вече, 2010. – 464 с.

227. Проэктор Д. М. Война в Европе 1939-1941 / Д. М. Проэктор. – М.: Воениздат, 1963. – 438 с.

228. Похлебкин В. В. СССР – Финляндия. 260 лет отношений / В. В. Похлебкин. – М.: «Междунар. отношения», 1975. – 408 с.

229. Похлебкин В. В. Урхо Калева Кекконен / В. В. Похлебкин. – М.: Междунар. отношения, 1985. – 288 с.

230. Расила В. История Финляндии / В. Расила; [пер. с фин. и научн. ред. Л. В. Суни]. – Петрозаводск: Изд-во ПетрГУ, 2006. – 360 с.

231. Рахманинов Ю. Н. Проблема европейской безопасности: Исторический опыт ее решения, 1917-1977 / Ю. Н. Рахманинов. – М.: Мысль, 1979. – 350 с.

232. Рейд А. Лєнінград. Трагедія міста в блоказі, 1941-1944 / Анна Рейд; [пер. А. Цимбал]. – К.: Темпора, 2012. – 501 с.

233. Різ Л. Друга світова війна за зачиненими дверима. Сталін, нацисти і Захід / Лоренс Різ; [пер. з англ. Ю. Ажнюка]. – К.: Темпора, 2010. – 444 с.

234. Рипли Т. Вермахт. Германская армия во Второй мировой войне. 1939-1945. / Т. Рипли; [пер. с англ. Л. А. Игоревского]. – М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. – 335 с.

235. Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование / Отв. ред. Г. Ф. Кривошеев. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 608 с.: ил. – (Архив).

236. Рупасов А. И. Советско-финляндская граница. 1918-1938 гг. Очерки истории / А. И. Рупасов, А. Н. Чистиков. – Санкт-Петербург: Изд-во «Аврора», 2016. – 240 с. – 18 илл.

237. Рупасов А. И. Советско-финляндские отношения: Середина 1920-х – начало 1930-х годов / А. И. Рупасов. – СПб.: Европейский Дом, 2001. – 308 с.

238. Румянцев Н. М. Разгром врага в Заполярье (1941-1944 гг.) / Н. М. Румянцев. – М.: Воениздат, 1963. – 288 с.

239. Рыжиков В. А. Зигзаги дипломатии Лондона (из истории советско-английских отношений) / В. А. Рыжиков. – М.: Междунар. отношения, 1973. – 216 с.

240. Рыжиков В. А. Советско-английские отношения. Основные этапы истории / В. А. Рыжиков. – М.: Междунар. отношения, 1987. – 280 с.

241. Самотейкин Е. М. Растоптанный нейтралитет / Е. М. Самотейкин. – М.: Междунар. отношения, 1971. – 256 с.

242. Самсонов А. М. Крах фашистской агрессии 1939-1945. Исторический очерк / А. М. Самсонов. – М.: Наука, 1975. – 646 с.

243. Самсонов А. М. Вторая мировая война. 1939-1945: Очерк важнейших событий / А. М. Самсонов. – М.: Наука, 1990. – 637 с.

244. Сандер Г. Ф. Зимняя война / Гордон Ф. Сандер; [пер. с англ. К. А. Иринчеева]. – М.: Вече, 2012. – 288 с.: ил.

245. Семенов К. Иностранные добровольцы войск СС (Schutzstaffeln) / К. Семенов. – М., 2002. – 51 с.

246. Сиполс В. Я. Внешняя политика Советского Союза. 1933-1935 гг. / В. Я. Сиполс. – М.: Наука, 1980. – 391 с.

247. Сиполс В. Я. Дипломатическая борьба накануне второй мировой войны / В. Я. Сиполс. – 2-е изд., дораб. и доп. – М.: Междунар. отношения, 1989. – 336 с.

248. Сиполс В. Я. Внешняя политика Советского Союза, 1936-1939 гг. / В. Я. Сиполс. – М.: Наука, 1987. – 335 с.

249. Смирнов В. П. Краткая история Второй мировой войны / В. П. Смирнов. – М.: Издательство «Весь Мир», 2005. – 352 с

250. Севостьянов П. П. Перед великим испытанием: Внешняя политика СССР накануне Великой Отечественной войны. Сент. 1939 г. – июнь 1941 г. / П. П. Севостьянов. – М.: Политиздат, 1981. – 367 с.

251. Сейдин И. И. Линия Маннергейма и Красная Армия (30 ноября 1939 – 22 июня 1941) / И. И. Сейдин. – СПБ.: Гйоль, 2012. – 448 с.

252. Семиряга М. И. Немецко-фашистская политика национального порабощения в оккупированных странах Западной и Северной Европы / М. И. Семиряга. – М.: Наука, 1980. – 239 с.

253. Семиряга М. И. Советско-финляндская война. (К 50-летию окончания) / М. И. Семиряга. – М.: Знание, 1990. – 64 с.

254. Семиряга М. И. Тайны сталинской дипломатии 1939-1941 / М. И. Семиряга. – М.: Высшая школа, 1992. – 303 с.

255. Семененко В. И. Великая Отечественная война. Как это было… / В. И. Семененко, Л. А. Радченко. – Белгород; Харьков: Клуб семейного досуга, 2008. – 416 с.

256. Соколов Б. В. Тайны финской войны / Б. В. Соколов. – М.: Вече, 2001. – 416 с., илл.

257. Соколов Б. В. Тайны Второй мировой / Б. В. Соколов. – М.: Вече, 2001. – 480 с., илл.

258. Соколов Б. Третий рейх. Мифы и действительность / Б. Соколов. – М.: Яуза, Эксмо, 2005. – 480 с.

259. Свиридов В. П. Битва за Ленинград / В. П. Свиридов, В. П. Якутович, В. Е. Василенко. – Л.: Лениздат, 1962. – 554 с.

260. Суоми Ю. Из рода лососей. Урхо Кекконен. Политик и президент / Юхани Суоми; [пер. с фин.; предисл. В. С. Степанов, Ю. С. Дерябин]. – М.: Издательство «Весь Мир», 2011. – 440 с.+ илл.

261. Сюкияйнен И. Карельский вопрос в советско-финляндских отношениях в 1919-1920 годах / И. Сюкияйнен. – Петрозаводск: Государственное издательство Карело-Финской ССР, 1948. – 171 с.

262. Таннберг Т. Политика Москвы в республиках Балтии в послевоенные годы (1944-1956). Исследования и документы / Т. Таннберг. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2010. – 431 с.

263. Терехов П. В. Боевые действия танков на Северо-Западе в 1944 г. / П. В. Терехов. – М.: Воениздат, 1965. – 176 с.

264. Тибо П. Эпоха диктатур / П. Тибо; [пер. с фр. Е. Клоковой]. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1998. – 288 с.

265. Тике В. Батальон «Нордост» в боях за Кавказ. Финские добровольцы на Восточном фронте. 1941-1943 / В. Тике; [пер. с нем. В. Д. Кайдалова]. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2015. – 317 с.

266. Типпельскирх К. История второй мировой войны / Курт Типпельскирх; отв. ред. В. Ф. Воробьев; [пер. с нем. Н. А. Захарченко, Л. К. Комоловой]. – М.: Изд-во иностр. лит., 1956. – 607 с.

267. Тиркельтауб С. В. Против Финляндии. Советская морская авиация на Балтике в войне 1939-1940 годов / С. В. Тиркельтауб, В. Н. Степаков. – СПб.: Б&К, 2000. – 68 с., с илл.

268. Туомиоя Э. Лёгкий розовый оттенок: Хелла Вуолийоки и её сестра Салме Пеккала на службе у революции / Эркки Туомиоя; [пер. с фин. В. С. Мареева]. – М.: Весь Мир, 2014. – 384 с. + илл.

269. Трубайчук А. Ф. Брудершафт двох диктаторів / А. Ф. Трубайчук. – К.: Асоціація істориків «Істина», 1993. – 336 с.

270. Трубайчук А. Ф. 1939 рік: До історії радянсько-німецької змови / А. Ф. Трубайчук. – К.: Асоціація істориків «Істина», 1994. – 138 с.

271. Трухановский В. Г. Новейшая история Англии / В. Г. Трухановский. – М.: Соцэкгиз, 1958. – 592 с.

272. Трухановский В. Г. Внешняя политика Англии в период второй мировой войны 1939-1945 / В. Г. Трухановский – М.: Наука, 1965. – 639 с.

273. Трухановский В. Г. Антони Иден. Страницы английской дипломатии, 30-50-е гг. / В. Г. Трухановский. – М.: «Междунар. отношения», 1976. – 424 с.

274. Раунио А. Сражения зимней войны / Ари Раунио; [пер. с фин. Ю. Килина]. – Петрозаводск: Изд-во Петрозаводского ун-та, 2014. – 320 с.

275. Ристе У. История внешней политики Норвегии / Улав Ристе; [пер. с англ. М. Л. Коробочкина]. – М.: Издательство «Весь Мир», 2003. – 416 с.

276. Уйттто А. «Финноед» Отто Вилле Куусинен / Антеро Уйтто; [пер. с фин. В. И. Мусаева]. – СПб.: Гйоль, 2017. – 387 с.

277. Ушаков В. Б. Внешняя политика гитлеровской Германии / В. Б. Ушаков. – М.: Издательство ИМО, 1961. – 272 с.

278. Фаулер У. План «Барбаросса» блицкриг на Востоке 7 первых дней операции / У. Фаулер. – М.: Эксмо, 2007. – 192 с.

279. Фляйшхауэр И. Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии. 1938-1938 / Ингеборг Фляйшхауэр; Отв. ред. В. М. Фалин, Л. А. Безымянский; [пер. с нем. Г. П. Бляблин, Н. А. Захарченко, В. Н. Прибытков, Е. И. Селиванов, В. М. Чернов]. – М.: Прогресс, 1990. – 480 с.

280. Фомин В. Т. Фашистская Германия во Второй мировой войне. Сентябрь 1939 г. – июнь 1941 г. / В. Т. Фомин. – М.: Наука, 1978. – 328 с.

281. Фенбі Д. Альянс / Джонатан Фенбі; [пер. з англ. П. Таращука]. – К.: Темпора, 2010. – 542 с.

282. Фролов М. И. Артиллеристы в боях за город Ленина 1941-1944. Исторический очерк / М. И. Фролов. – Л.: Лениздат, 1978. – 272 с.

283. Фролов Д. Д. Советско-финский плен. 1939-1944 гг. По обе стороны колючей проволоки / Д. Д. Фролов. – Хельсинки: Финляндия RME Group Oy; СПб.: Алетейя, 2009. – 640 с.: ил.

284. Фуллер Дж. Ф. С. Вторая мировая война 1939 – 1945 гг.: стратегический и тактический обзор / Дж. Фуллер; [пер. с англ. В. А. Герасимова, Н. Н. Яковлева; под ред. А. Д. Багреева]. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1956. – 550 с.

285. Хаупт В. Группа армий «Север». Бои за Ленинград. 1941-1944 / В. Хаупт; [пер. с англ. Е. Н. Захарова]. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2005. – 382 с. – (За линией фронта. Мемуары).

286. Хейстингс М. Вторая мировая война: Ад на земле / Макс Хейстингс; [пер. с англ. Л. Сумм]. – М.: Альпина нон-фикшн, 2015. – 698 с. + 24 с. вкл.

287. Хеделер В. 1940 – счастливый год Сталина / В. Хеделер, Ш. Дицш; [пер. с нем. В. Т. Алтухова]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. – 207 с.: ил.

288. Холодковский В. М. Революция 1918 года в Финляндии и германская интервенция / В. М. Холодковский. – М.: Наука, 1967. – 388 с.

289. Холодковский В. М. Финляндия и Советская Россия 1918-1920 / В. М. Холодковский. – М.: Наука, 1975. – 266 с.

290. Хубач В. Захват Дании и Норвегии. Операция «Учение на Везер». 1940-1941 / Вальтер Хубач; [пер. с англ. А. И. Жеребцова]. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. – 460 с. – (За линией фронта. Военная история).

291. Хяккинен К. Финляндия вчера и сегодня: Краткий очерк истории Финляндии / К. Хяккинен, С. Цеттерберг; [пер. с фин. Г. Муравина]. – Йошкар-Ола: Марийское книжное издательство, 1997. – 168 с.: ил.

292. Чернышева О. В. Швеция в годы второй мировой войны. Экономика, политика, рабочее движение / О. В. Чернышева. – М.: Наука, 1980. – 382 с.

293. Чернышев А. А. Балтийский флот в битве за Ленинград. 1941 г. / А. А. Чернышев. – М.: Вече, 2014. – 384 с.: ил.

294. Шейнис З. С. Максим Максимович Литвинов: революционер, дипломат, человек / З. С. Шейнис. – М.: Политиздат, 1989. – 432 с.: ил.

295. Шейнис З. С. Путь к вершине: Страницы жизни А. М. Коллонтай / З. С. Шейнис. – М.: Сов. Россия, 1984. – 176 с., 8 л. ил.

296. Шейнис З. С. Путь к вершине: Страницы жизни А. М. Коллонтай. – М.: Сов. Россия, 1987. – 304 с., 8 л. ил. – 2-е изд., дораб. и доп.

297. Шигин Г. А. Битва за Ленинград: крупные операции, «белые пятна», потери / Г. А. Шигин; [под ред. Н. Л. Волковского]. – М.: ООО «Издательство АСТ»; СПб.: ООО «Издательство Полигон», 2004. – 316, [4] с.

298. Шубин А. В. Мир на краю бездны. От глобального кризиса к мировой войне. 1929 – 1941 годы / А. В. Шубин. – М.: Вече, 2004. – 576 с.

299. Шубин А. В. 10 мифов Советской страны / А. В. Шубин. – М.: Яуза; Эксмо, 2006. – 416 с.

300. Шумилов Н. Д. В дни блокады / Н. Д. Шумилов. – М.: Мысль, 1977. – изд 2-е, перераб. и доп. – 302 с.

301. Эббот П. Союзники Германии на Восточном фронте. 1941-1945 / П. Эббот, Н. Томас; [пер. с англ. Н. Д. Стиховой; художн. М. Чаппел]. – М: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательство Астрель», 2001. – 64 с., 8 цв. ил.

302. Эванс Р. Третий рейх. Дни войны. 1939-1945 / Ричард Эванс; [пер. с англ. А. Л. Уткина]. – Екатеринбург: У-Фактория; М.: Астрель, 2011. – 942, [2] с.

303. Энгл Э. Советско-финская война. Прорыв линии Маннергейма. 1939-1940 / Э. Энгл, Л. Паананен; [пер. с англ. О. А. Федяева]. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. – 239 с.

304. Эйлсби К. План «Барбаросса». Вторжение фашистских войск на территорию СССР. 1941 / К. Эйлсби; [пер. с англ. Л. А. Игоревского]. – М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. – 223 с.

305. Юссіла О. Від Великого Князівства до сучасної держави: Політ. Історія Фінляндії від 1809 р. / О. С. Гентіля, Ю. Неваківі; [пер. з фін. Мікко Гаутала, Віктора Пилипенка]. – К.: Унісерв, 2002. – 407 с. – Бібліогр. с. 394-396.

306. Юссила О. Политическая история Финляндии 1809-1995 / Ю. Юссила, С. Хентиля, Ю. Невакиви; [пер. с фин. Т. В. Андросовой]. – М.: Издательство «Весь Мир», 1998. – 384 с.

307. Юссила О. Политическая история Финляндии 1809-2009 / Ю. Юссила, С. Хентиля, Ю. Невакиви; [пер. с фин. Т. В. Андросовой; предисл. Ю. С. Дерябина]. – М.: Издательство «Весь Мир», 2010. – 472 с.

308. Якимович К. В. На фланге линии Маннергейма. Битва за Тайпале / К. В. Якимович. – М.: Вече, 2010. – 320 с.: ил.

309. Якунин В. Методология истории (в контексте историографической практики) / В. Якунин. – Днепропетровск: РИО ДНУ, 2012. – 72 с.

310. Blau G. E. The German campaign in Russia. Planning and operations (1940-1942) / George E. Blau. – Washington: Office of the Chief of Military History; Department of the Army, 1955. – 212 p.

311. Douglas R. The Advent of War 1939–40 / Roy Douglas. – London: Palgrave Macmillan, 1978. – 188 p.

312. Engle E. The Winter War: The Soviet Attack on Finland, 1939-1940 / Eloise Engle, Lauri Paananen. – Mechanicsburg: Stackpole Books, 1992. – 176 p.

313. Edwards R. The Winter War: Russia's Invasion of Finland, 1939-1940 / Robert Edwards. – New York: Pegasus Books, 2009. – 352 p.

314. Erickson J. Hitler versus Stalin. The Second World War on the Eastern Front in Photographs / John Erickson. – London: Carlton Books Ltd, 2001. – 258 p.

315. Finland in World War II: History, Memory, Interpretations / edited by Tiina Kinnunen, Ville Kivimaki. – Leiden: Brill, 2011. – 576 p.

316. Ganzenmüller J. Das belagerte Leningrad 1941-1944. Die Stadt in den Strategien von Angreifern und Verteidigern / Jörg Ganzenmüller. – Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag, 2005. – 412 S.

317. Glantz D. M. Barbarossa. Hitler's Invasion of Russia 1941 / David M. Glantz. – Charleston: Tempus Publishing, 2001. – 256 p.

318. Gilbert M. The Second World War. A Complete History / Martin Gilbert. – London-New York: Henry Holt and company, 1991. – 846 p.

319. Hecker-Stampehl J. Vereinigte Staaten des Nordens: Integrationsideen in Nordeuropa im Zweiten Weltkrieg / Jan Hecker-Stampehl. – München: Oldenbourg Verlag, 2011. – 471 S.

320. Hürter J. Hitlers Heerführer: die deutschen Oberbefehlshaber im Krieg gegen die Sowjetunion 1941/42 / Johannes Hürter. – München: Oldenbourg Verlag, 2007. – 719 S.

321. Jacobson M. The Diplomacy of the Winter War / Max Jacobson. – Cambridge: Harvard University Press, 1961. – 292 p.

322. Jonas M. NS-Diplomatie und Bündnispolitik 1935-1944. Wipert von Blücher, das Dritte Reich und Finnland / Michael Jonas. – Paderborn-München: Ferdinand Schöningh, 2011. – 687 S.

323. Kirby D. A. Concise History of Finland. Cambridge Concise Histories / David Kirby. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 343 p.

324. Kivimäki V. Murtuneet mielet. Taistelu suomalaissotilaiden hermoista. 1939–1945 / V. Kivimäki. – Helsinki, Werner Söderström Publ., 2013. – 475 p.

325. Krosby P. H. Finland, Germany, and the Soviet Union, 1940-1941: the Petsamo dispute / Peter H. Krosby. – Madison: University of Wisconsin Press, 1968. – 275 p.

326. Kulju M. Lapin sota 1944-1945 / M. Kulju. – Helsinki, Gummerrus Publ., 2013. – 390 p.

327. Laaksonen L. Eripuraa ja arvovaltaa: Mannerheimin ja kenraalien henkilösuhteet ja johtaminen / L. Laaksonen . – Jyväskylä, Docendo Publ., 2014. – 495 p.

328. Lavery J. The history of Finland / Jason Lavery. – Westport-London: Greenwood Press, 2006. – 198 p.

329. Lunde H. O. Finland's War of Choice: The Troubled German-Finnish Coalition in WWII / Henrik O. Lunde. – Havertown: Casemate Publishers, 2011. – 409 p.

330. Lundin C. L. Finland in Second World War / C. L. Lundin. – Bloomigton: Indiana University, 1957. – 303 p.

331. Meister J. Der Seekrieg in den Osteuropäischen Gewassern 1941-1945 / J. Maister. – München: Lehmanns, 1958. – 392 S.

332. Mann C. Hitler's Arctic War: The German Campaigns in Norway, Finland, and the USSR 1940-1945 / Chris Mann, Christer Jörgensen. – London: Ian Allan Publishing, 2002. – 224 p.

333. Menger M. Deutschland und Finnland im zweiten Weltkrieg Genesis und Scheitern einer Militärallianz / Manfred Menger. – Berlin: Militärverlag der DDR, 1988. – 276 S.

334. Messenger C. The Second World War in the West / Charles Messenger. – London: Cassell, 1999. – 226 p.

335. Muir S. Finland's Holocaust: Silences of History / Simo Muir, Hana Worthen. – New York: Palgrave Macmillan, 2013. – 296 p.

336. Reid A. Leningrad. The Epic Siege of World War II, 1941-1944 / Anna Reid. – New York: Walker Publishing Company, 2011. – 512 p.

337. Roberts G. Stalin's Wars: From World War to Cold War, 1939-1953 / Geoffrey Roberts. – Yale: Yale University Press, 2006. – 468 p.

338. Salisbury H. The 900 Days. The Siege of Leningrad / Harrison Salisbury. – London: Pan, 2000. – 654 p.

339. Schwartz A. J. America and the Russo-Finnish War / Andrew J. Schwartz. – Washington: Public Affairs Press, 1960. – 103 p.

340. Tepora T. Sodan henki: Kaunis ja ruma talvisota / T. Tepora. – Helsinki, WSOY Corporation Publ., 2015. – 372 p.

341. Tuunainen P. Finnish Military Effectiveness in the Winter War 1939-1940 / Pasi Tuunainen. – London: Palgrave Macmillan, 2016. – 266 p.

342. Trotter W. R. A frozen hell: the Russo-Finnish winter war of 1939-1940 / William R. Trotter. – New York: Algonquin Books of Chapel Hill, 1991. – 401 p.

343. Van Dyke C. The Soviet Invasion of Finland, 1939-40 / Carl Van Dyke. – London-Portland: Routledge, 1997. – 245 p.

344. Vehvil'inen O. Finland in the Second World War: Between Germany and Russia / Olli Vehvil'inen. – New York: Palgrave Macmillan, 2002. – 200 p.

345. Visuri P. Mannerheimin ja Rytin vaikeat valinnat — Suomen johdon ratkaisut jatkosodan käännekohdassa / P. Visuri. – Jyväskylä: Docendo Publ., 2015. – 399 p.

346. Warner O. Marshal Mannerheim and the Finns / Oliver Warner. – London: Weidenfeld & Nicolson, 1967. – 232 p.

347. Wuorinen J. H. Finland and World War 1939-1944 / J. H. Wuorinen. – New York: The Ronald Press Company, 1948. – 228 p.

348. Wuorinen J. H. A History of Finland / J. H. Wuorinen. – New York: Columbia University Press, 1965. – 563 p.

349. Woodward L. E. British Foreign Policy in the Second World War / L. E. Woodward. – London, 1962. – 592 p.

350. Ziemke E. Stalingrad to Berlin: the German Defeat in the East / Earl Ziemke. – Washington: Center of military history United States army, 2002. – 549 p.

Довідкові видання

351. Битва за Ленинград 1941-1944 / Отв. ред. С. П. Платонов. – М.: Воениздат, 1964. – 608 с.

352. Боевой путь Советского Военно-Морского флота / Отв. ред. В. И. Ачкасов, А. В. Басов. – М.: Воениздат, 1974. – 592 с. – изд. 3-е, доп.

353. Борьба за Советскую Прибалтику в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 / Отв. ред. А. И. Штромберг. – Рига: Лиесма, 1966. – Кн. 1. – 369 с.

354. Борьба за Советскую Прибалтику в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 / Отв. ред. А. И. Штромберг. – Рига: Лиесма, 1967. – Кн. 2. – 375 с.

355. Борьба за Советскую Прибалтику в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 1945 / Отв. ред. А. И. Штромберг. – Рига: Лиесма, 1969. – Кн. 3. – 319 с.

356. В годы суровых испытаний: Ленинградская партийная организация в Великой Отечественной войне / Отв. ред. В. М. Ковальчук. – Л.: Лениздат, 1985. – 422 с.

357. Важнейшие решения. Сборник статей / Отв. ред. Н. Г. Павленко; [пер. с англ.]. – М.: Воениздат, 1964. – 355 с.

358. Великая Отечественная война. 1941-1945. Военно-исторические очерки. Книга первая. Суровые испытания / Отв. ред. Н. М. Раманичев. – М.: Наука, 1998. – 544 с., ил.

359. Великая Отечественная война. 1941-1945. Военно-исторические очерки. Книга вторая. Перелом / Отв. ред. В. А. Золотарев, Г. Н. Севостьянов. – М.: Наука, 1998. – 502 с., ил.

360. Великая Отечественная война. 1941-1945. Военно-исторические очерки. Книга третья. Освобождение / Отв. ред. Б. Н. Петров. – М.: Наука, 1999. – 510 с., ил.

361. Великая война и Великая Победа народа. К 65-летию победы в Великой Отечественной войне: В 2 книгах / Отв. ред. А. Н. Сахаров, ред.-сост. Л. П. Колодникова. – М.: ИКЦ Академкнига, 2010. – Кн. 1. – 480 с.

362. Великая война и Великая Победа народа. К 65-летию победы в Великой Отечественной войне: В 2 книгах / Отв. ред. А. Н. Сахаров, ред-сост. Л. П. Колодникова. – М.: ИКЦ Академкнига, 2010. – Кн. 2. – 520 с.

363. Великая Отечественная война 1941-1945 годов. В 12 т. Т. 1. Основные события войны / Отв. ред. В. А. Золотарев. – М.: Воениздат, 2011. – 848 с., ил.

364. Великая Отечественная война 1941-1945 годов. В 12 т. Т. 2. Происхождение и начало войны / Отв. ред. О. А. Ржешевский. – М.: Кучково поле, 2012. – 1008 с., 24 л. ил., ил.

365. Великая Отечественная война 1941–1945 годов. В 12 т. Т. 3. Битвы и сражения, изменившие ход войны / Отв. ред. В. П. Баранов. – М.: Кучково поле, 2012. – 864 с., 26 л. ил., ил.

366. Великая Отечественная война 1941–1945 годов. В 12 т. Т. 4. Освобождение территории СССР. 1944 год / Отв. ред. М. А. Гареев. – М.: Кучково поле, 2012. – 864 с., 22 л. ил., ил.

367. Великая Отечественная война / Отв. ред. А. О. Чубарьян, О. А. Ржешевский, Ю. А. Никифоров. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2013. – 448 с.: ил.

368. Вестфаль З. Роковые решения / Вестфаль З., Крейпе В., Блюментрит Г., Байерлейн Ф., Цейтлер К., Циммерман Б., Мантейфель Х. [под ред. доктора исторических наук полковника П. А. Жилина]. – М.: Военное издательство, 1958. – 320 с.

369. Війна і міф. Невідома Друга світова / За заг. ред. О. Зінченка, В. В’ятровича, М. Майорова. – Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. – 272 с.: іл.

370. Война в Арктике (1939-1945 гг.) / Сост. и науч. ред. М. Н. Супрун. – Архангельск: Поморский государственный университет, 2001. – 368 с.

371. Война и общество в XX веке: в 3 кн. / Отв. ред. проекта и сост. О. А. Ржешевский; Ин-т всеобщ. истории РАН. – М.: Наука, 2008. – Кн. 1: Война и

общество накануне и в период Первой мировой войны / научн. рук. В. А. Золотарев; отв. ред. С. В. Листиков. – 611 с.

372. Война и общество в XX веке: в 3 кн. / Отв. ред. проекта и сост. О. А. Ржешевский; Ин-т всеобщ. истории РАН. – М.: Наука, 2008. – Кн. 2: Война и общество накануне и в период Второй мировой войны / науч. рук. Л. В. Поздеева; отв. ред. Е. Н. Кульков. – 676 с.

373. Всемирная история / Отв. ред. Е. М. Жуков; АН СССР; Ин-т истории; Ин-т народов Азии; Ин-т Африки; Ин-т славяноведения. – М.: Мысль, 1965. – Т. 10. – 727 с.

374. Германия и Прибалтика. Межведомственный сборник научных трудов / Отв. ред. П. Я. Крупников. – Рига: Латвийский государственный университет им. П. Стучки, 1980. – 123 с.

375. Германия и Прибалтика: Сборник научных трудов (междуведомственный) / Отв. ред. П. Я. Крупников. – Рига: ЛГУ им. П. Стучки, 1988. – 128 с.

376. Головна редакційна колегія. Полягли в снігах Суомі: Книга пам’яті України про громадян, які загинули у воєнних конфліктах за рубежем. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам’яті України, 2004». – Т. 2. – 968 с.

377. Головна редакційна колегія. Полягли в снігах Суомі: Книга Пам’яті України про громадян, які загинули у воєнних конфліктах за рубежем / Гол. ред. кол.: І. О. Герасимов, І. Т. Муковський, П. П. Панченко, Р. Г. Вишневський та ін. – Київ: Книга Пам’яті України. – (Книга Пам’яті України). – Т. 3. – 2005. – 984 с.

378. Гриневич В. А. Радянсько-фінляндська війна 1939-1940, «Зимова війна» 1939-1940 / В. А. Гриневич // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. Думка, 2012. – Т. 9: Прил – С. – 2012. – 944 с.: іл. – С. 121-122.

379. Гончар Б. М. Радянсько-фінляндська війна 1939-40 // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х томах / КНУТШ; ІМВ; Редкол.: Л. В. Губерський, В. А. Вергун, В. І. Головченко, В.П. Гондюл, К. І. Грищенко, О. В. Задорожній, В. Г.

Кремень, Д. В. Табачник, В.М. Литвин та ін.; Відп. за вип. Д. В. Кушерець, Є. А. Харлан. – Київ: Знання України, 2004. – Т. 2: М-Я. – С. 380-381.

380. Друга світова війна в історичній пам'яті України. (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті) / [Упорядники: Л. Герасименко, Р. Пілявець]. – Київ-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – 247 с. + 22 с. іл.

381. Дважды Краснознаменный Балтийский флот / Отв. ред. Н. М. Гречанюк, В. И. Дмитриев, А. И. Корниенко и др. – М.: Воениздат, 1989. – 342 с., 24 л. ил. – 3-е изд., испр. и доп.

382. Другая война 1939-1945 / Отв. ред. Ю. А. Афанасьев. – М.: Российск. гос. ун-т, 1996. – 490 с.

383. Дюпюи Р. Э. Война. Полная энциклопедия. Все битвы, сражения и военные кампании мировой истории с 4-го тысячелетия до нашей эры до конца XX века / Ричард Эрнест Дюпюи, Тревор Невитт Дюпюи; [пер. с англ. А. Н. Анваера, Е. А. Каца]. – М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2015. – 1183 с.

384. Залесский К. А. «Элита» Гитлера во Второй Мировой / Константин Залесский. – М.: Яуза-пресс, 2012. – 800 с.

385. Зимняя война 1939-1940. Книга первая. Политическая история / Отв. ред. О. А. Ржешевский, О. Вехвиляйнен. – М.: Наука, 1999. – 382 с., ил.

386. Из истории Коммунистической партии Финляндии / Отв. ред. Л. Бидинская; [пер. с фин.]. – М.: Политиздат, 1960. – 207 с.

387. Итоги второй мировой войны / [пер. с нем. Л. К. Комоловой; отв. ред. И. Н. Соболев]. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1957. – 640 с.

388. Историки отвечают на вопросы. Сборник / Сост. В. В. Поликарпов. – М.: Моск. рабочий, 1990. – 368 с. – Вып. 2.

389. История ордена Ленина Ленинградского военного округа / Отв. ред. Н. В. Баранов. – М.: Воениздат, 1974. – 613 с.

390. История Карелии с древнейших времен до наших дней / Отв. ред. Н. А. Кораблев, В. Г. Макуров, Ю. А. Савватеев, М. И. Шумилов. – Петрозаводск: Периодика, 2001. – 944 с.: ил.

391. История Прибалтийского военного округа. – Рига: Изд-во Штаб и политическое управление ПрибВО, 1968. – 458 с.

392. История международных отношений и внешней политики СССР / Отв. ред. В. Б. Ушаков. – М.: Международные отношения, 1967. – Т. 2. – 375 с.

393. История Великой Отечественной войны Советского Союза1941-1945 / Отв. ред. Г. А. Деборин. – М.: Воениздат, 1960 – Т. 1. – 534 с.: ил., карт.

394. История Великой Отечественной войны Советского Союза1941-1945 / Отв. ред. Н. А. Фокин. – М.: Воениздат, 1961. – Т. 2. – 684 с.: ил., карт.

395. История Великой Отечественной войны Советского Союза1941-1945 / Отв. ред. Ю. П. Петров. – М.: Воениздат, 1961. – Т. 3. – 662 с.: ил., карт.

396. История Великой Отечественной войны Советского Союза1941-1945 / Отв. ред. М. М. Минасян. – М.: Воениздат, 1962. – Т. 4. – 728 с.: ил., карт.

397. История второй мировой войны 1939-1945 / Отв. ред. Г. А. Деборин. – М.: Воениздат, 1974. – Т. 2. – 479 с.: ил., карт.

398. История второй мировой войны / Отв. ред. Н. Г. Андронников. – М.: Воениздат, 1974. – Т. 4. – 535 с.: ил., карт.

399. История второй мировой войны / Отв. ред. В. П. Морозов. – М.: Воениздат, 1975. – Т. 5. – 511 с.: ил., карт.

400. История второй мировой войны / Отв. ред. И. В. Паротькин, Г. Т. Ворошилов. – М.: Воениздат, 1976. – Т. 6. – 519 с.: ил., карт.

401. История второй мировой войны / Отв. ред. Б. Г. Соловьев. – М.: Воениздат, 1976. – Т. 7. – 551 с., ил., карт.

402. История второй мировой войны / Отв. ред. Е. П. Егоров. – М.: Воениздат, 1977. – Т. 8. – 527 с.: ил., карт.

403. История второй мировой войны / Отв. ред. М. И. Семиряга. – М.: Воениздат, 1978. – Т. 9. – 575 с.: ил., карт.

404. История Дании. XX век / Отв. ред. Ю. В. Кудрина, В. В. Рогинский. – М.: Наука, 1998. – 379 с., ил.

405. История дипломатии / Отв. ред. А. А. Громыко. – М.: Политиздат, 1965. – Т. 3. – 831 с. – 2-е изд.

406. История дипломатии. / Отв. ред. А. А. Громыко. – М.: Политиздат, 1975. – Т. 4. – 752 с. – 2-е изд.

407. История Норвегии / Отв. ред. А. С. Кан. – М.: Наука, 1980. – 713 с.

408. История Швеции / Отв. ред. А. С. Кан. – М.: Наука, 1974. – 720 с.

409. История Швеции / Отв. ред. Я. Мелин, А. В. Юханссон, С. Хеденборг; [пер. со швед. Н. С. Плевако] – М.: «Весь Мир», 2002. – 400 с.

410. Как ковался германский меч. Промышленный потенциал Третьего рейха / Отв. ред. и пер. с нем. Г. В. Смирнов, В. М. Шаститко. – М.: Яуза, Эксмо, 2006. – 608 с.

411. Карельский фронт в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. / Отв. ред. А. И. Бабин. – М.: Наука, 1984. – 359 с.

412. Карельский фронт и Советская Карелия в годы Великой Отечественной войны: сб. ст. международ. науч.-практ. конф. / [отв. ред. Г. В. Чумаков]. – Петрозаводск: Изд-во ПетрГУ, 2015. – 194 с.

413. Краснознаменный Балтийский флот в битве за Ленинград 1941-1944 гг. – М.: Воениздат, 1973. – 448 с.

414. Краснознаменный Балтийский флот в Великой Отечественной войне советского народа 1941-1945 гг.: Оборона Прибалтики и Ленинграда (1941-1944 гг.) / Отв. ред. В. А. Касатонов. – М.: Наука, 1990. – 512 с. – Кн. 1.

415. Крах блицкрига: урок милитаристам и агрессорам / Отв. ред. М. М. Кирьян. – М.: Воениздат, 1987. – 208 с.

416. Крестовый поход на Россию: Сборник статей / Отв. ред. М. Чернов. – М.: Яуза, 2005. – 480 с. – (Война и они).

417. Лисенко О. Є. Радянсько-німецькі договори 1939 / О. Є. Лисенко, Р. І. Пилявець // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. Думка, 2012. – Т. 9: Прил – С. – 2012. – 944 с.: іл. – С. 120-121.

418. Северная Европа: Проблемы истории / Ин-т всеобщей истории. – М.: Наука, 1988. – Вып. 4 / Отв. ред. О. В. Чернышева – 2003. – 398 с.

419. Северная Европа: проблемы истории / Ин-т всеобщ. истории РАН. – М.: Наука, 1988 – . Вып. 6. / Отв. ред. О. В. Чернышева. – 2007. – 439 с.

420. Северная Европа: проблемы истории / Ин-т всеобщ. истории РАН. – М.: Наука, 1988. – Вып. 8 / Отв. ред. О. В. Чернышева, А. А. Комаров. – 2015. – 443 с.

421. Северная Европа: проблемы истории / Отв. ред. А. А. Комаров, О. В. Чернышева; Ин-т всеобщей истории РАН. – М: Наука, 2011. – 456 с.

422. Советская военная энциклопедия: [В 8 томах] / Отв. ред. Н. В. Огарков. – М.: Воениздат, 1978. – Т. 5. – Линия – Обьективная. – 688 с., ил.

423. Советско-финляндская война 1939-1940. В 2 т. Т. I. / Сост.: П. В. Петров, В. Н. Степаков. – СПб.: ООО Издательство «Полигон», 2003. – 542, [2] с.: 64 л. ил.

424. Советско-финляндская война 1939-1940. В 2 т. Т. II. / Сост.: П. В. Петров, В. Н. Степаков. – СПб.: ООО Издательство «Полигон», 2003. – 638, [2] с.: 64 л. ил.

425. СССР в Великой Отечественной войне 1941-1945 (краткая хроника) / Отв. ред. С. М. Кляцкин, А. М. Синицын. – М.: Воениздат, 1970. – 856 с.

426. Україна-Фінляндія: Збірник наукових статей / КНУ ім. Т.Шевченка. Ін-т Росії та Східної Європи. – Київ-Гельсінки: Аквилон-Пресс, 1999. – 200 с.

427. Україна і український народ у Другій світовій війні: Дискуссії. Випуск 1. Актуальні дослідження історії Другої світової війни в контексті досягнення консолідації українського народу. Україна напередодні та на початку Другої світової війни (друга половина 1930-х – червень 1941 рр.) / Упорядники Л. Герасименко, Р. Пілявець. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. – 56 с.

428. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: іст. нариси: у 2 кн. / [Нац. акад. наук України, Ін-т історії України]; редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]. – Київ: Наукова думка. – Кн. 1: / [А. Айсфельд, І. Вєтров, Т. Вінцковський та ін.]. – 2011. – 731, [3] с.: іл.

429. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: іст. нариси: у 2 кн. / [Нац. акад. наук України, Ін-т історії України]; редкол.: В. А. Смолій (голова колегії) [та ін.]. – Київ: Наукова думка. Кн. 2: / [О. Бровар, О. Буцько, Д. Вєдєнєєв та ін.]. – 2011. – 941, [2] с.: іл.

430. Україна у Великій війні 1939-1945: науково-популярне видання / Упоряд.: Л. Герасименко, В. Расевич; відп. за вип., ред. І. Р. Юхновський. – Київ: Емма, 2014. – 264 с.: 269 світл.

431. Международный кризис 1939-1941 гг.: от советско-германских договоров 1939 г. до нападения Германии на СССР. Материалы международной конференции, организованной Институтом всеобщей истории Российской Академии наук, Университетом Латвии, Институтом современной истории (Мюнхен), Московским отделением Фонда им. Конрада Аденауэра Москва, 3-4 февраля 2005 / Отв. ред. акад. А. О. Чубарьян. – М.: Права человека, 2006. – 560 с.

432. Мировые войны XX века: в 4 кн. / Ин-т всеобщей истории. – М.: Наука, 2002. – Кн. 3: Вторая мировая война: Ист. очерк / Отв. ред. Е. Н. Кульков. – 2002. – 597 с.: ил.

433. Мировая война 1939-1945 годы. Сборник статей / [пер. с нем. А. А. Высоковского и А. И. Дьяконова]. – М.: Иностранная литература, 1957. – 538 с.

434. На защите Невской твердыни: Ленинградская партийная организация в годы Великой Отечественной войны / Отв. ред. С. П. Князев, М. П. Стрешинский, И. М. Франтишев, П. Р. Шевердалкин, Ю. Н. Яблочкин. – Л.: Лениздат, 1965. – 643 с.

435. На северо-западном фронте 1941-1943 / Отв. ред. П. А. Жилин. – М.: Наука, 1969. – 448 с.

436. На волховском фронте 1941-1944 гг. / Отв. ред. А. И. Бабин. – М.: Наука, 1982. – 398 с.

437. Нацистская Германия против Советского Союза: планирование войны / Под общ. ред. В. А. Золотарева. – М.: Кучково поле, 2015. – 320 с.

438. Непокоренный Ленинград: краткий очерк истории города в период Великой Отечественной войны / Отв. ред. В. М. Ковальчук. – 3-е изд., перераб. и доп. – Л.: «Наука», 1985. – 327 с.

439. Очерки истории Ленинграда. Период Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 / Отв. ред. В. М. Ковальчук, Г. П. Александров, Е. А. Болтин, Ю. И. Заварухин, С. П. Князев, Ш. М. Левин, Н. Е. Носов, Г. Л. Соболев, А. Л. Фрайман. – Л.: Изд-во «Наука»; Ленинградское отделение, 1967. – Т. 5. – 748 с.

440. От Барбароссы до Терминала: Взгляд с Запада / [сост. Ю. И. Логинов: перевод]. – М.: Политиздат, 1988. – 463 с.

441. От Мюнхена до Токийского залива: Взгляд с Запада на трагические страницы истории Второй мировой войны / Сост. Е. Я. Трояновская; [пер. Н. А. Голубевой, Ю. И. Логинова, К. Г. Преображенского, И. А. Разумного, Н. Н. Яковлева]. – М.: Политиздат, 1992. – 448 с.

442. Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2002-2003. Т. 4: Україна у Другій світовій війні, 1939-1945. – Керівник тому В. І. Кучер. – К., 2003. – 584 с.

443. Развитие Тыла Советских Вооруженных Сил (1918-1988) / Отв. ред. В. Н. Родин. – М.: Воениздат, 1989. – 311 с.

444. Россия в XX веке / Ин-т российской истории. – М.: Наука, 1994. – Война 1941-1945 годов: современные подходы / отв. ред. А. Н. Сахаров. – 2005. – 567 с.

445. Россия и Германия в годы войны и мира (1941-1995) / Отв. ред. Д. Проэктор, О. Прудков, С. Случ, Й. Лезер, Х.-А. Якобсен; [пер. Т. Г. Ваньят, Б. О. Шпеер, А. А. Федорова]. – М.: Гея, 1995. – 567 с.

Наукова періодика

446. Андросова Т. В. Советско-финляндские отношения на фоне холодной войны / Т. В. Андросова // Северная Европа: проблемы истории / Ин-т всеобщ. истории РАН. – М.: Наука, 1988 – . Вып. 6. / Отв. ред. О. В. Чернышева. – 2007. – 439 с. – С. 195-215.

447. Андросова Т. В. «Мы ничего не можем поделать с географией…» Финляндия между Западом и Востоком / Т. В. Андросова // Северная Европа: проблемы истории / Отв. ред. А. А. Комаров, О. В. Чернышева; Ин-т всеобщей истории РАН. – М.: Наука, 2011. – 456 с. – С. 163-182.

448. Андросова Т. Новый ракурс советской политики в Финляндии. Договор 1948 г. / Т. Андросова // Финляндия и Россия: Образы общего прошлого [Finland and Russia: Images of Shared Rast]: Сборник научных статей / Сост. и науч. Ред. И. Р. Такала, А. В. Толстиков. – Петрозаводск, 2014. – С. 100-115.

449. Аптекарь П. А. Оправданы ли жертвы? (О потерях в советско-финляндской войне) / П. А. Аптекарь // Военно-исторический журнал. – М., 1992. – № 3. – С. 43-45.

450. Ачкасов В. Срыв планов немецко-фашистского командования по уничтожению Краснознаменного Балтийского флота // Военно-исторический журнал. – М., 1964. – № 1. – С. 43.

451. Бадах Ю. Радянсько-фінське дипломатичне протистояння (1939–1940 рр.) / Бадах Юрій // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2011. – 16. – С. 278-293.

452. Бакулин О. А. Создание комитетов «народного правительства» О. Куусинена в период «Зимней войны» 1939-1940 гг. / О. А. Бакулин // Труды научной конференции студентов и аспирантов «Ломоносов-99». История. – М., 1999. – С. 114-117.

453. Барышников Н. И. Советско-финляндская война 1939-1940 гг. / Н. И. Барышников // Новая и новейшая история. – М., 1989. – № 4. – С. 28-41.

454. Барышников Н. И. Зимняя война / Н. И. Барышников, В. Н. Барышников // Аврора. – Л., 1990. – № 2. – С. 24-45.

455. Барышников Н. И. О судьбе Ленинграда в документах финского дипломата Т. М. Кивимяки (1941 г.) / Н. И. Барыщников // XIV конференция по изучению скандинавских стран и Финляндии: Тезисы докладов. – Архангельск: Помор. Гос. ун-т, 2001. – С. 172-173.

456. Барышников Н. И. Влияние итогов второй мировой войны на внешнеполитический курс Финляндии / Н. И. Барышников // Междунар. научно-практическая конференция «Междунар. отношения на Севере Европы: традиции и современность», посвященная 60-летию Петрозаводского гос. ун-та. Тезисы докладов. – Петрозаводск, 14-18 сентября 2000 г. – С. 11-12.

457. Барышников Н. И. О мнимой агрессии СССР против Финляндии 25 июня 1941 г. / Н. И. Барышников // Великая Отечественная война: правда и вымысел. – СПб., 2000. – С. 25-31.

458. Барышников Н. И. Маннергейм – каким он был летом и осенью 1941 г. / Н. И. Барышников // Север. – 2001. – № 3. – С. 116-119.

459. Барышников Н. И. Поворот в политике Финляндии в отношении СССР в 1944-1948 гг. / Н. И. Барышников // Скандинавские чтения 2004 г. – СПб., 2006. – С. 172-175.

460. Барышников Н. И. Президенты Ю. К. Паасикиви и У. К. Кекконен об оценке проблемы безопасности Ленинграда / Н. И. Барышников // Санкт-Петербург и страны Северной Европы: Материалы шестой ежегод. междунар. научн. конф. – СПб.: РХГА, 2005. – С. 288-296.

461. Барышников Н. И. Роль К. Г. Маннергейма в размещении немецких войск на территории Финляндии в 1940-1941 гг. / Н. И. Барышников // Международный кризис 1939-1941 гг.: От советско-германских переговоров 1939 года до нападения Германии на СССР. – М.: Права человека, 2006. – С. 180-191.

462. Барышников Н. И. Трудный путь Финляндии от войны к миру (1944 г.) / Н. И. Барышников // Клио. – 2004. – № 4. – С. 86-95.

463. Барышников Н. И. Феномен фальши: «победа в противостоянии» Финская историография о завершающих боях лета 1944 г. с советскими войсками / Н. И. Барышников // Санкт-Петербург и страны Северной Европы: Материалы седьмой ежегод. междунар. науч. конф. – СПб.: РГХА, 2006. – С. 297-309.

464. Барышников Н. И. Тайные визиты А. Гитлера в Финляндию и К. Г. Маннергейма в Германию в июне 1942 года / Н. И. Барышников // Новая и новейшая история. – М., 2007. – № 3. – С. 207-210.

465. Барышников Н. И. «Добиться официально от Германии, чтобы Петербург полностью уничтожить...», – намерения К.-Г. Маннергейма в отношении Ленинграда / Н. И. Барышников //Военно-исторический журнал. – М., 2008. – № 7. – С. 9-14.

466. Барышников В. Н. К проблеме скандинавской ориентации Финляндии в 1930-е годы / В. Н. Барышников // Скандинавские чтения 1999 года… – С. 238-246.

467. Барышников В. Н. Особенности отношений между СССР и Финлянлией в 1940 г. / В. Н. Барышников // Международные отношения на Севере

Европы: История и современность: Тез. докл. и сообщ. на междунар. науч. Семинаре, 25-28 окт. 1999 г. – С. 21-23.

468. Барышников В. Н. Начало зимней войны / В. Н. Барышников // Война и политика. 1939-1941. – М., 1999. – С. 174-191.

469. Барышников В. Н. О попытках создания в начале 1940 г. тройственного оборонительного союза северных стран / В. Н. Барышников // Вестник Санкт-Петербургского ун-та. Сер. 2. История, языкознание, литературоведение. – СПб., 2000. – Вып. 2. – С. 18-29.

470. Барышников В. Н. Лапуаское движение и проблема развития советско-финляндских отношений в начале 1930-х годов / В. Н. Барышников // Междунар. научно-практическая конференция «Междунар. отношения на Севере Европы: традиции и современность», посвященная 60-летию Петрозаводского гос. ун-та. Тезисы докладов. – Петрозаводск, 14-18 сентября 2000 г. – С. 7-8.

471. Барышников В. Н. «Финляндский вопрос» в отношениях между СССР и Германией (ноябрь 1940 г.) / В. Н. Барышников // XIV конференция по изучению скандинавских стран и Финляндии: Тезисы докладов. – Архангельск: Помор. гос. ун-т, 2001. – С. 170-171.

472. Барышников В. Н. Начало политического кризиса 1939 г. в Европе и Финляндии / В. Н. Барышников // Скандинавские чтения 2004 г. – СПб., 2006. – С. 164-171.

473. Барышников В. Н. Советско-германские переговоры в ноябре 1940 г. в Берлине и «финляндский вопрос» / В. Н. Барышников // Балтийский регион в международных отношениях в новое и новейшее время: Материалы междунар. науч. конф., 10-11 окт. 2003 г. / В. Н. Барышников // Отв. ред. Ю. В. Костяшов, В. В. Сергеев. – Калининград: Изд-во КГУ, 2004. – С. 176-184.

474. Барышников В. Н. Роль Э. Эркко в окончании советско-финляндской войны 1939-1940 гг.: По материалам архива Министерства иностранных дел Финляндии / В. Н. Барышников // Санкт-Петербург и страны Северной Европы: Материалы шестой ежегод. междунар. науч. конф. – СПб.: РХГА, 2005. – С. 45-52.

475. Барышников В. Н. «Аландский вопрос» в международных отношениях Балтийского региона в 1939 г. / В. Н. Барышников // Балтийский регион в истории России и Европы / Под ред. В. И. Гальцова. – Калининград: Изд-во РГУ им. И. Канта, 2005. – С. 96-108.

476. Барышников В. Н. Протоколы Государственного совета Финляндии 1939-1940 гг. как источник по изучению проблемы окончания «зимней войны» / В. Н. Барышников / В. Н. Барышников // Санкт-Петербург и страны Северной Европы: Материалы седьмой ежегод. междунар. науч. конф. – СПб.: РГХА, 2006. – С. 268-280.

477. Барышников В. Н. Возникновение и крах в Финляндии в 1940 г. «Общества мира и дружбы с СССР» / В. Н. Барышников // Санкт-Петербург и страны Северной Европы: Материалы одиннадцатой ежегодной международной конференции (1-2 апреля 2009 г.) / Под ред. В. Н. Барышникова, П. А. Кротова. – СПб., 2010. – С. 131-144.

478. Барышников В. Н. Герман Геринг и проблема окончания «зимней войны» / В. Н. Барышников // Скандинавские чтения 2008 года. – СПб., 2010. – С. 144-154.

479. Барышников В. Н. О бомбардировке советской авиацией территории Финляндии 25 июня 1941 г. / В. Н. Барышников // Новейшая история России: Время, события, люди (к 75-летию почетного профессора СПб. ГУ Г. Л. Соболева). – СПб., 2010. – С. 296-312.

480. Барышников В. Н. Аншлюс Австрии и проблема советско-финляндских отношений накануне начала Второй мировой войны / В. Н. Барышников // Санкт-Петербург и страны Северной Европы. – СПб., 2011. – С. 292-303.

481. Барышников В. Н. К вопросу о ксенофобии: была ли советско-финляндская война 1939-1940 гг. «войной Эрккo»? / В. Н. Барышников // Труды кафедры истории Нового и новейшего времени. – № 7. – СПб., 2011. – С. 61-72.

482. Барышников В. Н. «Б. Н. Ярцев» и его роль в секретных советско-финляндских переговорах 1938 года / В. Н. Барышников // Личность в истории: Материалы международной научной конференции. Декабрь 2009 г. – СПб., 2011. – С. 344-353.

483. Барышников В. Н. Голоса солдат: Наступление советских войск летом 1944 г. на Карельском перешейке – взгляд с финской стороны / В. Н. Барышников // Чтения по военной истории / Под ред. Е. В. Ильина. – СПб., 2011. – С. 330-337.

484. Барышников В. Н. К вопросу о бомбардировке района Ленинграда с территории Финляндии 22-23 июня 1941 г. / В. Н. Барышников // Санкт-Петербург и страны Северной Европы. – СПб., 2011. – С. 127-138.

485. Барышников В. Н. Роль культурного и идеологического аспекта в германо-финляндском сотрудничестве в 20-30-е годы XX в. / В. Н. Барышников // История России: экономика, политика, человек. – СПб., 2011. – С. 20-41.

486. Барышников В. Н. Советско-финляндская война в контексте военно-политических отношений начального этапа Второй мировой войны / В. Н. Барышников // Вторая мировая война в мировой политике XX века: Предыстория, история, итоги и уроки. – СПб., 2011. – С. 104-133.

487. Барышников В. Н. Сравнительный анализ особенностей идеологического и культурного воздействия ведущих и малых стран Европы на примере отношений в 1920-1930-е годы Германии и СССР с Финляндией / В. Н. Барышников // Вестник Санкт-Петербургского университета. – Серия 2. – 2011. – Вып. 3. – С. 101-114.

488. Барышников В. Н. Исторические мифы в Финляндии о периоде Второй мировой войны как идеологическое средство для создания современного негативного образа России / В. Н. Барышников // Российская государственность и современность: проблемы идентичности и исторической преемственности. – М., 2012. – С. 191-203.

489. Барышников В. Н. Советское наступление в июне 1944 года глазами финских солдат / В. Н. Барышников // Война в зеркале историко-культурной традиции? От античности до Нового времени. Материалы международной российско-немецкой научной конференции. – СПб., 2012. – С. 133-141.

490. Барышников В. Н. К вопросу о возможности использования Германией финских эсэсовцев в борьбе против Советского Союза на завершающей стадии Второй мировой войны / В. Н. Барышников // Россия и Германия в системе международных отношений: Через века истории. – СПб., 2012. – С. 160-173.

491. Барышников В. Н. Ледовые трассы периода советско-финляндской войны 1939-1940 годов – прообраз ледовых коммуникаций блокадного Ленинграда / В. Н. Барышников // Проблемы исторического регионоведения: Сб. статей. Вып. 3. К 10-летию Кафедры исторического регионоведения. – СПб., 2012. – С. 405-410.

492. Барышников В. Н. Оценка в финской армии советского наступления на Карельском перешейке 10-20 июня 1944 г. / В. Н. Барышников // Санкт-Петербург и страны Северной Европы. – СПб., 2012. – С. 178-190.

493. Барышников В. Н. Переписка Генштаба Красной Армии с командованием Ленинградского военного округа как источник по истории подготовки СССР осенью 1939 г. войны с Финляндией / В. Н. Барышников // Санкт-Петербург и страны Северной Европы. – СПб., 2012. – С. 309-322.

494. Барышников В. Н. О германских планах 1942-1945 гг. совершения государственного переворота в Финляндии / В. Н. Барышников // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира: Сб. статей. Вып. 12: Из истории античности и Нового времени: Сборник статей к 80-летию со дня рождения профессора Э. Д. Фролова. – СПб.: СПбГУ; Исторический факультет, 2013. – С. 485-502.

495. Барышников В. Н. Советские архивные документы о «плане Жданова» накануне начала «зимней войны» / В. Н. Барышников // Вестник Санкт-Петербургского университета. – Сер. 2. – 2013. – Вып. 3. – С. 43-52

496. Барышников В. Н. К вопросу о роли финляндско-германских экономических переговоров в мае 1940 г. для формирования последующего тесного военно-политического сотрудничества двух стран / В. Н. Барышников // Труды кафедры истории Нового и новейшего времени. – СПб., 2014. – № 12. – С. 108-119.

497. Барышников В. Н. О политическом значении создания финских подразделений СС для германо-финляндского сотрудничества / В. Н. Барышников // Санкт-Петербург и страны Северной Европы. – СПб., 2014. – С. 178-190.

498. Барышников В. Н. Роль международной финансово-экономической помощи Финляндии в войне против СССР 1939-1940 гг. / В. Н. Барышников // Вестник Санкт-Петербургского университета. – Серия 2. – 2014. – Вып. 3. – С. 59-72.

499. Барышников В. Н. Советская разведка о скрытом германо-финляндском военном сотрудничестве накануне начала Великой Отечественной войны (1940-1941 годы) / В. Н. Барышников // Учен. Зап. Петрозаводского гос. ун-та. – № 5 (142). – 2014. – С. 7-12.

500. Беляев А. Б. Американская и советская историография стратегии западных союзников в 1941-1942 гг. / А. Б. Беляев // Европейский Север в судьбе России, XX в.: К 80-летию профессора А. А. Киселева. – Мурманск, 2006. – С. 137-144.

501. Беляев Д. П. «Арктический вектор» советской внешней политики / Д. П. Беляев // Европейский Север в судьбе России, XX в.: К 80-летию профессора А. А. Киселева. – Мурманск, 2006. – С. 116-120.

502. Болдовский К. Журнал посещений А. А. Жданова в Хельсинки как исторический источник для изучения деятельности Союзной контрольной комиссии в Финляндии 1944-1945 гг. / К. Болдовский // Финляндия и Россия: Образы общего прошлого [Finland and Russia: Images of the Shared Past]: Сб. и науч. ред. И. Р. Такала, А. В. Толстиков. – Петрозаводск, 2014. – С. 126-138.

503. Вайну Х. М. О выходе Финляндии из второй мировой войны / Х. М. Вайну // Вопросы истории. – М., 1987. – № 6. – С. 38-51.

504. Ващенко П. Ф. Если бы Финляндия и СССР... / П. Ф. Ващенко // Военно-исторический журнал. – М., 1990. – № 1. – С. 27-34.

505. Веригин С. Г. Деятельность финских спецслужб на северо-западе России в 1920-1930-е годы / С. Г. Веригин, Э. П. Лайдинен // Северная Европа: Проблемы истории. Вып. 3. – С. 181-194.

506. Веригин С. Г. Демаркация советско-финляндской границы по мирному договору 12 марта 1940 г. / С. Г. Веригин // Междунар. научно-практическая конференция «Междунар. отношения на Севере Европы: традиции и современность»… – С. 8-9.

507. Веригин С. Г. Финские военнопленные на территории Северо-Запада России в период Зимней войны 1939-1940 гг. / С. Г. Веригин // Новый часовой (СПб). 1999. - № 8 / 9. – С. 85-91.

508. Веригин С. Г. Деятельность разведывательно-диверсионных групп НКВД (НКГБ) Карелии в тылу финских войск (1941-1944) / С. Г. Веригин // Вопросы истории Европейского Севера: (Народ и власть: Проблемы взаимоотношений, 80-е годы XVIII – XX вв.) – Петрозаводск, 2005. – С. 124-141.

509. Веригин С. Г. Деятельность разведывательно-диверсионных групп НКВД НКГБ Карело-Финской ССР в тылу финских войск (1941-1944) / С. Г. Веригин // Северная Европа: проблемы истории / Ин-т всеобщ. истории РАН. – М.: Наука, 1988 – . Вып. 6. / Отв. ред. О. В. Чернышева. – 2007. – 439 с. – С. 175-194.

510. Веригин С. Г. Заселение и освоение бывших финских территорий Приладожья после окончания зимней войны / С. Г. Веригин // Сортавальский исторический сборник. – Вып. 1. Материалы I междунар. науч. -просвет. краевед. конф. «370 лет Сортавале». – Петрозаводск, 2005. – С. 177-189.

511. Веригин С. Г. Агентурная разведка фашистской Германии и Финляндии на Северо-Западе Советского Союза в 1941-1944 гг. / С. Г. Веригин, Э. П. Лайдинен // Подвигу жить в веках: Материалы воен- ист. конф., посвящ. 60-летию Победы советского народа в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. – Петрозаводск: Verso, 2005. – С. 81-88.

512. Веригин С. Г. Коллаборационизм в Карелии в годы Второй мировой войны / С. Г. Веригин, Э. П. Лайдинен // Восточная Карелия и Российская Карелия: Традиция и законы в жизни карел. – Петрозаводск, 2005. – С. 223-229.

513. Веригин С. Г. Проблемы коллаборационизма в Карелии в период финской оккупации (1941-1944) / С. Г. Веригин, Э. П. Лайдинен // Язык-история-культура. – Каяни, 2005. – С. 62-67.

514. Веригин С. Г. Деятельность органов НКВД / НКГБ КФССР по организации разведывательно-диверсионной работы в тылу финских войск в 1941-1944 гг. / С. Г. Веригин // Уч. зап. Петрозаводского гос. ун-та. – 2008. – № 1 (91). – Июнь. – С. 31-42; № 2 (93). – Август. – С. 29-35.

515. Веригин С. Г. Современная российская историография советско-финляндской («Зимней») войны 1939-1940 годов / С. Г. Веригин // Международные отношения на севере Европы и Баренцев. регион: История и историография. Тезисы

докладов и сообщений Международного научного семинара. 19-20 мая 2007 года. – Мурманск, 2007. – С. 29-33.

516. Веригин С. Г. Современная российская историография советско-финляндской («Зимней») войны 1939-1940 годов / С. Г. Веригин // XVI конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка Скандинавских стран и Финляндии: Материалы конференции. Ч. 1. – Москва; Архангельск, 2008. – С. 297-300.

517. Веригин С. Г. СССР и Финляндия в 1941-1944 годах: неизученные аспекты военного противостояния / С. Г. Веригин // Российская история. – 2009. – № 3. – С. 90-103.

518. Веригин С. Г. Национальная политика финских оккупационных властей в Восточной Карелии в 1941-1944 годах / С. Г. Веригин // Северная Европа: проблемы истории / Отв. ред. А. А. Комаров, О. В. Чернышева; Ин-т всеобщей истории РАН. – М.: Наука, 2011. – 456 с. – С. 146-162.

519. Веригин С. Г. Этнокультурная политика финской администрации на оккупированной территории Советской Карелии в 1941-1944 годах / С. Г. Веригин // Уч. зап. Петрозаводского гос. ун-та. – Серия «Общественные и гуманитарные науки». – 2011. – № 3 (116). – С. 25-29.

520. Веригин С. Г. Рейды карельских партизан на территорию Финляндии в 1941-1944 годах / С. Г. Веригин // Финляндия и Россия: Образы общего прошлого [Finland and Russia: Images of the Shared Past]: Сб. и науч. ред. И. Р. Такала, А. В. Толстиков. – Петрозаводск, 2014. – С. 315-329.

521. Веригин С. Г. Ленинград и Советская Карелия: совместное освоение «новых финских территорий» после окончания Зимней войны 1939-1940 гг. / С. Г. Веригин // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2: научно-теоретический журнал / Санкт-Петербургский университет. – Санкт-Петербург, 2011. – С. 32-41. – (История; Вып. 3).

522. Веригин С. Г. Образование Карело-Финской ССР и освоение «новых территорий» в 1940-1941 годах / С. Г. Веригин // Отечественная история / Российская академия наук. – Москва, 2008. – № 1. – С. 150-155. – ISSN 0869-5687

523. Виноградов В. К. Обзор архивных фондов ЦА ФСБ России по вопросам советско-финской войны 1939-1940 гг. / В. К. Виноградов // Россия и Финляндия: Проблемы взаимовосприятия, XVII – XX вв.: Материалы рос. -фин. симпоз. историков / Ред. А. Н. Сахаров, Т. Вихавайнен, Л. П. Колодникова. – М., 2006. – С. 304-312.

524. Вихавайнен Т. Русские, финны и Сталин / Т. Вихавайнен // Россия и мировая цивилизация: К 70-летию чл.-корр. РАН А. Н. Сахарова. – М., 2000. – С. 355-364.

525. Вихавайнен Т. Пропаганда и контроль общественного мнения в Финляндии во время войны, 1939-1944 гг. / Т. Вихавайнен // Россия и Финляндия: Проблемы взаимовосприятия, XVII – XX вв.: Материалы рос. -фин. симпоз. историков / Ред. А. Н. Сахаров, Т. Вихавайнен, Л. П. Колодникова. – М., 2006. – С. 371-376.

526. Воронин А. В. Советско-финляндская война 1939-1940 годов в Заполярье / А. В. Воронин, Д. Г. Семенов // Российская история / Российская академия наук, Институт Российской истории РАН. – М., 2009. – № 5. – С. 29-34.

527. Геуст К.-Ф. Советские бомбардировки Финляндии в июне 1941 / Карл-Фредерик Геуст // Авиация и Время. – Киев, 2005. – 2 (77). – №. – С. 34-40.

528. Геуст К. Ф. Международная помощь финским военно-воздушным силам во время «зимней войны» 1939-1940 гг. / К. Ф. Геуст // Международный кризис 1939-1941 гг.: От советско-германских переговоров 1939 года до нападения Германии на СССР. – М.: Права человека, 2006. – С. 192-227.

529. Голубев А. В. Детская память о финской оккупации Карелии как пространство борьбы за историю / А. В. Голубев // Вторая мировая война в детских «рамках памяти»: Сборник научных статей / Под ред. А. Ю. Рожкова. – Краснодар: Экоинвест, 2010. – С. 93-102.

530. Гурина М. Как Суоми из войны выходила / М. Гурина // Родина: российский исторический иллюстрированный журнал / Правительство Российской Федерации; Администрация Президента Российской Федерации. – Москва, 2010. – № 1. – С. 109-112.

531. Дерябин Ю. С. Финляндия – нелегкий путь к нейтралитету // Северная Европа: Проблемы истории / Ю. С. Дерябин // Отв. ред. О. В. Чернышева. – М.: Наука, 2005. – Вып. 5. – С. 58-75.

532. Дмитриев А. П. Кякисалми (Кексгольм) в 1941-1944 гг. / А. П. Дмитриев // Санкт-Петербург и страны Северной Европы: Материалы седьмой ежегод. междун. науч. конф. – СПб.: РГХА, 2006. – С. 155-165.

533. Донгаров А. Г. Война, которой могло не быть (к политической и дипломатической истории вооруженного конфликта 1939-1940 гг.) / А. Г. Донгаров // Вопросы истории. – М., 1990. – № 5. – С. 28-45.

534. Дяков Ю. Л. Неусвоенный урок советско-финской войны – пролог трагедии сорок первого года / Ю. Л. Дяков, Л. П. Колодникова // Россия и Финляндия: Проблемы взаимовосприятия, XVII – XX вв.: Материалы рос. -фин. симпоз. историков / Ред. А. Н. Сахаров, Т. Вихавайнен, Л. П. Колодникова. – М., 2006. – С. 406-429.

535. Зимняя войны (документы о советско-финляндских отношениях 1939-1940 годов) // Международная жизнь. – М., 1989. – № 8. – С. 52-68.

536. Зеленская Ю. Н. Кировская железная дорога в годы Великой Отечественной войны воспоминаниях современников / Ю. Н. Зеленская // Исторический альманах: сборник научных статей / под ред. Г. В. Чумакова, Л. Н. Юсуповой; М-во образования и науки РФ, ФГБОУВПО «ПетрГУ». – Петрозаводск: Изд-во ПетрГУ, 2013. – С. 63-67.

537. Зубко М. Тайный визит нацистского фюрера / М. Зубко // Парламентская газета. – М., 2002. – 17 мая. – С. 9.

538. Иванов В. А. Участие финских вооруженных формирований в военных действиях на стороне нацистской Германии в 1941-1944 годов / В. А. Иванов // Актуальные вопросы современной науки: сборник научных трудов. Выпуск 51 / Под общ. ред. С. С. Чернова. – Новосибирск: Издательство ЦРНС, 2017. – С. 18-28.

539. Иванов В. А. Участие финских добровольцев войск СС в боях на Восточном фронте: историография проблемы / В. А. Иванов // Россия в условиях кризисов XIX-XX веков. Международная научно-практическая конференция,

посвященная 100-летию Русской революции 1917 г. и 75-летию начала Сталинградской битвы. Оренбург, 20-21 апреля 2017 г.: сб. статей: в 2 т. / науч. ред. Р. Р. Хисамутдинова; Мин-во образования и науки Рос. Федерации, ФГБОУ ВО «Оренб. гос. пед. ун-т»; региональное отделение Общероссийской общественной организации содействия повышению уровня и качества исторического образования «Объединение преподавателей истории в вузах России» по Оренбургской области. – Оренбург: Изд-во ОГПУ, 2017. – Т. 1. – 2017. – С. 194-198.

540. Иванов В. А. Советско-финляндские отношения 1917–1944 гг. в освещении украинской отечественной историографии / В. А. Иванов // Государства Центральной и Восточной Европы в исторической перспективе: сб. научн. ст. по мат. II Междунар. научн. конф., Пинск 24–25 ноября 2017 г.: в 2 ч. / Полес. гос. ун-т; под ред. Р. Б. Гагуа. – Пинск: ПолесГУ, 2017. – Вып. 2. – Ч. 2. – С. 138-143.

541. Иванов С. В. Финские добровольцы СС на Восточном фронте / С. В. Иванов // «Солдат на фронте». – Белорецк: Нота, 2005. – № 57. – 58 с.

542. Жирнов Е. Самая холодная война / Е. Жирнов // Коммерсант-Власть. – М., 1999. – №. 47. – С. 60-63.

543. Журавлев Д. А. Взаимодействие гражданских и военных органов при создании системы медицинской помощи в Ленинграде во время советско-финляндской войны / Д. А. Журавлев // Санкт-Петербург и страны Северной Европы: Материалы шестой ежегод. междунар. науч. конф. – СПб.: РХГА, 2005. – С. 148-162.

544. Журавлев Д. А. История болезни финских военнопленных в период советско-финляндской войны 1939-1940 гг. / Д. А. Журавлев // Санкт-Петербург и страны Северной Европы: Материалы седьмой ежегод. междунар. науч. конф. – СПб.: РХГА, 2006. – С. 281-296.

545. Ильмярв М. Эстония и Швеция в 1920-1940 годах / М. Ильмярв // XVI конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка Скандинавских стран и Финляндии: Материалы конференции. Ч. 1. – Москва; Архангельск, 2008. – С. 330-332.

546. Ильмярв М. Эстония и Швеция в межвоенный период (1919-1940) / М. Ильмярв // Балтия в контексте Северного Пространства. От средневековья до 40-х годов XX в. – М., 2009. – С. 148-176.

547. Іванов В. О. Німецько-фінляндське військове співробітництво під час «війни-продовження» з Радянським Союзом у 1941 р. / В. О. Іванов // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 23. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О.А. Мельничука. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2015. – С. 165-170.

548. Іванов В. О. Німецько-фінляндські взаємини у 1940-1941 рр. та створення «північної гілки країн «Вісі» / В. О. Іванов // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2015. – Вип. 42. – С. 252-256.

549. Іванов В. О. Фінляндія в боротьбі нацистської Німеччини та Радянського Союзу на початку Другої світової війни (вересень 1939 – червень 1941 рр.) / Іванов В. О. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2015. – Вип. 44. – Т. 2. – С. 61-66.

550. Іванов В. О. Таємна місія А. Гітлера у Фінляндію 4 червня 1942 р. та її наслідки у світлі джерел ті історіографії / В. О. Іванов // Український історичний збірник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2016. – Вип. 19. – С. 396-407.

551. Іванов В. О. Іноземна допомога Фінляндії під час «Зимової війни» 1939-1940 рр. / В. О. Іванов // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. Вип. 27. – Рівне: РДГУ, 2016. – С. 167-169.

552. Кан А. С. Шведская руда и германское военное хозяйство / А. С. Кан // Вопросы истории. – М., 1968. – № 12. – С. 194-196.

553. Киселев О. Н. Общественное мнение в СССР и Финляндии в период Зимней войны / О. Н. Киселев // Война и общество в XX веке. – Кн. 2. – М.: ИВИ РАН, 2008. – С. 169-188.

554. Кобляков И. К. Внешняя политика СССР в период «странной войны» (Сентябрь 1939 г. – апрель 1940 г.) / И. К. Кобляков // Новая и новейшая история. – М., 1975. – № 4. – С. 44-51.

555. Ковальов Д. В. «Фінляндська Народна Республіка» як більшовицька авантюра. – Полілог: збірник наукових праць. – Вип. 3. Одеса, 2016. – С. 11-22.

556. Ковальов Д. В. Бій при Хонканіємі (перший бойовий досвід фінляндських танкових військ). Історичні етюди: збірник наукових праць. – Вип. 3. Дніпропетровськ, 2011. – С. 117-119.

557. Колодникова Л. П. Историческая память о советско-финляндской войне 1939-1940 гг. / Л. П. Колодникова // Российская история. – 2009. – № 5. – С. 15-29.

558. Коллонтай В. М. Воспоминания внука об Александре Михайловне Коллонтай / В. М. Коллонтай // Северная Европа: проблемы истории / Ин-т всеобщ. истории РАН. – М.: Наука, 1988. – Вып. 8 / Отв. ред. О. В. Чернышева, А. А. Комаров. – 2015. – 443 с. – С. 318-369.

559. Комаров А. А. Окончание второй мировой войны и советские интересы в Финляндии и Норвегии (1944-1947) / А. А. Комаров // Северная Европа: Проблемы истории. – Вып. 3. – С. 220-232.

560. Комаров А. А. Советско-финляндские отношения в 1944-1948 гг. / А. А. Комаров // Россия и Финляндия в многополярном мире: 1809-2009: Материалы Международной российско-финляндской научной конференции (19-22 октября 2009 года). – Петрозаводск, 2009. – С. 70-71.

561. Комаров А. А. «Даем задачу вывести Финляндию из войны». А. М. Коллонтай и выход Финляндии из Второй мировой войны / А. А. Комаров // Баренц-сборник: сб. статей и материалов: Региональное межвузовское издание. – Вып. № 1 (2). – БЕАР: Проблемы в перспективе сотрудничества. – Мурманск, 2014. – С. 92-95.

562. Комаров А. А. Финал Второй мировой войны на Севере Европы и советско-норвежские отношения (К 70-летию Петсамо-Киркенесской операции) / // Классический университет в пространстве трансграничности на Севере Европы:

Стратегия инновационного развития. Материалы международного форума (Петрозаводск, 9-13 декабря 2014 г.). – Петрозаводск, 2014. – С. 168-170.

563. Корунова Е. В. Конференция министров иностранных дел стран Северной Европы в 1930-е годы. Поиски гарантий безопасности / Е. В. Корунова // Северная Европа: проблемы истории / Отв. ред. А. А. Комаров, О. В. Чернышева; Ин-т всеобщей истории РАН. – М.: Наука, 2011. – 456 с. – С. 128-145.

564. Корунова Е. В. Проблема нейтралитета во внешней политике Швеции 1933-1939 гг. / Е. В. Корунова // Международные отношения на севере Европы и Баренцев регион: История и историография. – Мурманск, 2008. – Ч. 150-159.

565. Клопов К. «Зимняя война» (1939-1940 гг.) Взгляд из Лондона / К. Клопов // Исторический журнал: научно-популярный журнал / ООО «НБ-Медиа». – М., 2010. – № 2 (62). – С. 78-87.

566. Кулагин О. И. Образ Финляндии и финнов в восприятии партизан Карельского фронта (1941-1944 гг.) / О. И. Кулагин // XVI конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка Скандинавских стран и Финляндии: Материалы конференции. Ч. 2. – Москва; Архангельск, 2008. – С. 306-310.

567. Куманев Г. А. «Зимняя война»: трагедия финского и советского плена / Г. А. Куманев // Россия и Финляндия: Проблемы взаимовосприятия, XVII – XX вв.: Материалы рос.-финлянд. симпоз. историков / Г. А. Куманев // Ред. А. Н. Сахаров, Т. Вихавайнен, Л. П. Колодникова. – М., 2006. – С. 321-333.

568. Кямяряйнен Ю. Интернирование Красной Армией мирного финского населения в свете международных договоров / Ю. Кямяряйнен // Россия и Финляндия: Проблемы взаимовосприятия, XVII – XX вв.: Материалы рос.-финлянд. симпоз. историков / Г. А. Куманев // Ред. А. Н. Сахаров, Т. Вихавайнен, Л. П. Колодникова. – М., 2006. – С. 210-216.

569. Лазарев А. В. Ленинградское радио в период советско-финляндской войны 1939-1940 гг. / А. В. Лазарев // Санкт-Петербург и страны Северной Европы: Материалы шестой ежегод. междунар. науч. конф. – СПб., 2005. – С. 272-276.

570. Лайне А. Гражданское население Советской Карелии и финские оккупанты (1941-1944) / А. Лайне // Санкт-Петербург и страны Северной Европы: Материалы шестой ежегод. междунар. науч. конф. – СПб., 2005. – С. 377-386.

571. Лайдинен Э. П. Деятельность разведывательно-диверсионных групп финской армии на территории Карелии в 1941-1944 гг. / Э. П. Лайдинен // Европейский Север в судьбе России: XX век: (К 80-летию проф. А. А. Киселева). – Мурманск, 2006. – С. 145-150.

572. Лайдинен Э. П. Переселение из Мурманской области в Карелию в 1940 году / Э. П. Лайдинен // Международные отношения на севере Европы и Баренцев регион: история и историография: Тезисы докладов и сообщений Международного научного семинара. 19-20 мая 2007 года. – Мурманск, 2007. – С. 34-36.

573. Линдстрём В. «Рай или ад на земле?» Пропагандистская война Советской Карелии 1934-1935 годов в освещении финской печати Канады / В. Линдстрём // Уч. зап. Петрозаводского гос. ун-та, 2008. – № 3 (95). – Октябрь – С. 24-32.

574. Лоренсон Э. Г. Коллонтай в Швеции / Э. Г. Лоренсон // Новая и новейшая история. – М., 1966. – № 1. – С. 105-111.

575. Лунден Т. Конфликты по вопросам границ в Северной Европе / Т. Лунден // Северная Европа: проблемы истории / Отв. ред. А. А. Комаров, О. В. Чернышева; Ин-т всеобщей истории РАН. – М: Наука, 2011. – 456 с. – С. 183-195.

576. Малми Т. Финские военнопленные 1941-1944 гг. и их возращение на родину / Т. Малми // Россия и Финляндия: Проблемы взаимовосприятия, XVII – XX вв.: Материалы рос.-финлянд. симпоз. историков / Г. А. Куманев // Ред. А. Н. Сахаров, Т. Вихавайнен, Л. П. Колодникова. – М., 2006. – С. 387-393.

577. Мейнандер Х. Развенчание демонов и постановка в контекст образа России в финских исторических исследованиях после 1945 г. / Х. Мейнандер // Северная Европа: Проблемы истории / Отв. ред. О. В. Чернышева. – М.: Наука, 2005. – Вып. 5. – С. 76-86.

578. Менгер М. Финляндия в военных планах германского империализма в начале первой мировой войны / М. Менгер // Скандинавский сборник XVII. – Таллин, 1972. – С. 124-125.

579. Мягков М. Ю. Советское наступление в Карелии летом 1944 года и перемирие с Финляндией / М. Ю. Мягков// Новая и новейшая история / РАН, Ин-т всеобщей истории. – М., 2008. – № 6. – С. 120-145

580. Никулина Т. В. Образ Финляндии в устных свидетельствах гражданского населения Карелии о зимней войне / Т. В. Никулина, О. А. Киселева // XVI конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка Скандинавских стран и Финляндии: Материалы конференции. Ч. 1. – Москва; Архангельск, 2008. – С. 300-302.

581. Невакиви Ю. Финляндия и план «Барбаросса» / Ю. Невакиви // Война и политика. 1939-1941. – М., 1999. – С. 445-455.

582. Невалайнен П. Нелегальные переходы границы в период между мировыми войнами / П. Невалайнен // Восточная Карелия и Российская Карелия: Традиция и закон в жизни карел: Материалы междунар. семинара историков, посвящ. 65-летию ПетрГУ. – Петрозаводск: Изд-во ПетрГУ, 2005. – С. 183-187.

583. Невинна Г. Я. (Комар) Аландські острови у контексті політики «північного нейтралітету» Фінляндії другої половини 1930-х рр. /Г.Я. Невинна // Історико-політичні проблеми сучасного світу. Т.9. – Чернівці: «Рута», 2002. – С. 269-274.

584. Невинна Г. Я. (Комар) Німецько-фінська торгівельна угода 1934 р.: її суперечливий характер /Г.Я. Невинна // Науковий збірник “Матеріали науково-практичної конференції «Динаміка наукових досліджень 2003». Т.3. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2003. – С. 44–46;

585. Невинна Г. Я. (Комар) Внутрішньополітичні процеси у Фінляндії у 1930-х рр. та їх вплив на зовнішню політику країни / Г. Я. Невинна / Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки: економіка, політологія, історія. – 2010.- №1 (102). – С. 145-153.

586. Невинна Г. Я. (Комар) Фінляндія у геополітичній грі Балтійського регіону (міжвоєнний період) /Г.Я. Невинна/ Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Міжнародні відносини. Випуск 21. – Луцьк: ВНУ імені Лесі Українки, 2012. – С. 140–148.

587. Невинна Г. Я. (Комар) «Німецьке питання» у зовнішній політиці Фінляндії в 30-ті рр. XX століття / Г. Я. Невинна // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2012. – Вип. 23. – С. 385-391.

588. Невинна Г. Я. (Комар) «Фінське питання» у зовнішній політиці Німеччини в 1933-1939 рр. / Галина Ярославівна Невинна. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/35_OINBG_2010/Politologia/76337.doc.htm.

589. Новожилова И. Н. Отношения Швеции и СССР в 30-е годы XX века / И.Н. Новожилова // XIV конференция по изучению скандинавских стран и Финляндии: Тезисы докладов. – Архангельск: Помор. гос. ун-т, 2001. – С. 24-26.

590. Носков А. М. Северный узел / А. М. Носков // Военно-исторический журнал. – М., 1990. – С. 7-19.

591. Носков А. М. Радянсько-фінляндська війна, 1939-1940 / А. М. Носков // Український історичний журнал. – К., 1990. – № 1. – С. 24-30.

592. Носков А. М. Радянсько-фінляндська війна, 1939-1940 / А. М. Носков // Український історичний журнал. – К., 1990. – № 2. – С. 25-33.

593. Петров П. В. Война в Заполярье (1939-1940 гг.) / П. В. Петров, В. Н. Степаков, Д. Д. Фролов // Вопр. истории. – 2002. – № 8. – С. 116-132.

594. Перемышленникова Н. М. «Особая папка» НКВД СССР о событиях советско-финской войны 1939-1940 гг. / Н. М. Перемышленникова // Россия и Финляндия: Проблемы взаимовосприятия, XVII – XX вв.: Материалы рос.-финлянд. симпоз. историков / Г. А. Куманев // Ред. А. Н. Сахаров, Т. Вихавайнен, Л. П. Колодникова. – М., 2006. – С. 331-320.

595. Полвинен Т. Финляндия в международной политике до «зимней войны» / Т. Полвинен // Вопросы истории. – М., 1990. – № 10. – С. 187-189.

596. Рентола К. Весна 1948 года: Какой путь выберет Финляндия? / К. Рентола // Северная Европа: Проблемы истории / Ин-т всеобщей истории. – М.: Наука, 1988. – Вып. 4 / Отв. ред. О. В. Чернышева – 2003. – 398 с. – С. 61-89.

597. Репневский А. В. «Зимняя война» в политике Норвегии / А. Репневский // Санкт-Петербург и страны Северной Европы: Материалы шестой ежегод. междунар. научн. конф. – СПб.: РХГА, 2005. – С. 134-147.

598. Репневский А. В. А. М. Коллонтай – испытание быть первой / А. В. Репневский // Личность в истории в эпоху нового и новейшего времени: Сб. статей (Памяти проф. С. И. Ворошилова). Материалы международной научной конференции, Санкт-Петербург, 2009. – СПб., 2011. – С. 333-337.

599. Рипенко Ю. В. Прорыв «линии Маннергейма» / Ю. Б. Рипенко // Военно-исторический журнал. – М., 2006. – № 5. – С. 44-49.

600. Рожик М. Малодосліджені події участі України у Другій світовій війні // Вісник Львівського університету. – Серія Журналістика. – 2015. – Випуск 40. – С. 124–132.

601. Рупасов А. И. К истории советско-финляндских отношений второй половины 1920-х – начала 1930-х годов / А. И. Рупасов // Россия и Финляндия в XIX – XX вв.: Историко-культурный контекст и личность: [Сб. ст.] / Ред. Е. Н. Кальщиков. – СПб.: Европейский Дом, 1998. – С. 121-131.

602. Рупасов А. И. Общество «Зимфин»: предыстория, деятельность, результаты / А. И. Рупасов // Россия и Финляндия в XVIII – XX вв.: Специфика границы: [Сборник] / Ред. Т. Вихавайнен. – СПб.: Европейский Дом, 1999. – С. 117-135.

603. Рупасов А. И. Конвенция об определении нападающей стороны и позция Финляндии в 1933 г. / А. И. Рупасов // Финляндия и Россия: Образы общего прошлого [Finland and Russia: Images of Shared Rast]: Сборник научных статей / Сост. и науч. Ред. И. Р. Такала, А. В. Толстиков. – Петрозаводск, 2014. – С. 116-125.

604. Саломаа Э. Вовлечение Финляндии во вторую мировую войну в качестве союзницы фашистской Германии / Э. Саломаа // Вторая мировая война: материалы научной конференции, посвященной 20-й годовщине Победы над

фашистской Германией: в 3 кн. / [Ин-т истории Акад. наук СССР; гл. ред. кол.: А. М. Самсонов (гл. ред.), Е. А. Болтин, П. А. Жилин и др.]. – М.: Наука. – (Вторая мировая война в исследованиях, воспоминаниях, документах). – Кн. 1: Общие проблемы / [ред. кол. кн.: В. Л. Исраэлян (отв. ред.), Р. М. Илюхина, А. В. Карасев и др.]. – 1966. – С. 392-403.

605. Сахаров А. Н. Другая война: к выходу нового сборника документов о советско-финляндской войне / А. Н. Сахаров // Российская история / Российская академия наук, Институт Российской истории РАН. – М., 2009. – № 5. – С. 3-11.

606. Севостьянов Г. Н. Правда о Зимней войне 1939-1940 гг. / Г. Н. Севостьянов // Новая и новейшая история. – 1999. – № 1. – С. 141-147.

607. Сенявская Е. С. Финляндия как противник СССР во Второй мировой войне: Формирование и эволюция «образа врага» в сознании советского общества в 1939-1940 и 1941-1944 гг. / Е. С. Сенявская // http://rabkrin.org/finlyandiya-kak-protivnik-sssr-vo-vtoroy-mirovoy-voyne-statya/. [Електронний ресурс. Дата відвідування: 03. 08. 2016 р.]

608. Сеппеля Х. Финляндия как оккупант в 1941-1944 / Х. Сеппеля // Север. – 1995. – № 4-5.

609. Сирота Р. «Вони вирушать до Скандинавії «туристами»: Велика Британія і український проект у Зимовій війни 1939-1940 років / Р. Сирота // Вісник Львівського університету ім. Івана Франка: збірник наукових праць / Львівський національний університет ім. Івана Франка. – Львів, 2010. – С. 283-308. – (Серія історична; Вип. 45).

610. Сытнова Л. П. Советско-финляндская война 1939-1940-е гг. / Л. П. Сытнова // Роль Петербургского-Петроградского-Ленинградского военного округа в обеспечении безопасности Северо-Запада России. – СПб., 1999. – С. 72-77.

611. Травин В. И. Советско-финляндская война / Генерал Маннергейм / В. И. Травин // Бомбардир. – СПб., 1999. – № 8. – С. 39-43.

612. Трофимович Л. Дипломатична підготовка Бессарабського походу в Румунію в 1940 році / Лілія Трофимович // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – Острог, 2016. – № 25. – С. 234-242.

613. Туловский В. В. Автомобильные части РККА в Советско-финляндской войне 1939-1940 гг. / В. В. Туловский // Военно-исторический журнал / Мин. обороны Российской Федерации. – М., 2010. – № 11 (607). – С. 10-15.

614. Удод О. Аксіологічний (ціннісний) підхід у методології та методиці історії / О. Удод // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2000. – Вип. XI. – С. 177–185.

615. Усыскин Г. С. Терийоки 1944 г., глазами очевидцев / Г. С. Усыскин // Санкт-Петербург и страны Северной Европы: Материалы седьмой ежегод. междунар. науч. конф. – СПб., 2006. – С. 310-315.

616. Федоров В. Г. Финляндия и империалистические державы накануне Второй мировой войны / В. Г. Федоров // Новая и новейшая история. – М., 1964. – № 6. – С. 39-54.

617. Федоров И. А. Боевые действия Германии в Скандинавии и политика Швеции (март-июнь 1940 г.) / И. А. Федоров // Санкт-Петербург и страны Северной Европы: Материалы седьмой ежегод. междунар. науч. конф. – СПб., 2006. – С. 132-142.

618. Фролов Д. Д. Протоколы допроса финских и советских военнопленных 1941-1944 гг. / Д. Д. Фролов// Россия и Финляндия: Проблемы взаимовосприятия, XVII – XX вв.: Материалы рос.-финлянд. симпоз. иториков / Ред. А. Н. Сахаров, Т. Вихавайнен, Л. П. Колодникова. – М., 2006. – С. 394-405.

619. Фролов Д. Д. Финские военнопленные 1939-1944 гг.: Образ врага? / Д. Д. Фролов // Многоликая Финляндия: Образ Финляндии и финнов в России. – Великий Новгород: Изд-во НовГУ, 2004. – С. 321-339.

620. Фролов М. И. «Уничтожение окружённого Петербурга необходимо для нашей безопасности…». Финские войска в блокаде Ленинграда / М. И. Фролов // Военно-исторический журнал. – М., 2015. – № 1. – С. 18-24.

621. Хрулев А. В борьбе за Ленинград / А. Хрулев // Военно-исторический журнал. – М., 1962. – № 11. – С. 28.

622. Чабанов А. Н. «Кольцом фашистским окруженный Ленинград…» / А. Н. Чабанов // Военно-исторический журнал. – М.: Изд-во Министерства обороны РФ, 2007. – № 1. – С. 81-83.

623. Чапенко А. А. Взаимоотношения между Латвией и Финляндией в период советско-финляндской войны 1939-1940 гг. / А. А. Чапенко // Международные отношения на севере Европы и Баренцев. регион: История и историография. Тезисы докладов и сообщений Международного научного семинара. 19-20 мая 2007 года. – Мурманск, 2007. – С. 173-178.

624. Чапенко А. А. Специфика взаимоотношений между Латвией и Финляндией в период советско-финляндской войны 1939-1940 гг. / А. А. Чапенко // Международные отношения на севере Европы и Баренцев. регион: История и историография. Тезисы докладов и сообщений Международного научного семинара. 19-20 мая 2007 года. – Мурманск, 2007. – С. 37-39.

625. Чевела П. П. Итоги и уроки советско-финляндской войны / П. П. Чевела // Военная мысль. – М.: Редакционно-издательский центр МО РФ, 1990. – № 4. – С. 48-55.

626. Чернышева О. В. Швеция во время второй мировой войны / О. В. Чернышева // Мировые войны. Том III. Вторая мировая война. – М.: Наука, 2002. – С. 264-270.

627. Чернышева О. В. Судьба «Дипломатических дневников» А. М. Коллонтай / О. В. Чернышева, В. В. Рогинский // Новая и новейшая история. – 2002. – № 5. – С. 171-185.

628. Червінський В. І. До питання про місце України та Фінляндії в діяльності міністерства пропаганди третього рейху (1941-1944) / В. І. Червінський, С. В. Червінський // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2000. – С. 27-31. – (Історія; Вип. 43)

629. Чубарьян А. О. О некоторых аспектах советско-финской войны (1939-1940) // Чубарьян А. О. Европа в XX веке: История и перспективы. Сер. Российские

исследования в гуманитарных науках. – Lewiston: The Edwin Mellen Press, 2001. – Т. 25. – С. 213-219.

630. Чубарьян А. О. Из предыстории советско-финской войны (в контексте советской политики 30-х гг.) // Там же. – С. 219-237.

631. Якобсон М. Зимняя война: взгляд из Финляндии / Макс Якобсон // Родина. – М., 1989. – № 8. – С. 21-24.

632. Яскеляйнен О. В. Карелия во внешнеполитических планах Советской России в начале 1920-х годов / О. В. Яскеляйнен // Междунар. научно-практическая конференция «Междунар. отношения на севере Европы: традиции и современность»… – С. 21-22.

633. Menger M. «Herbstmanöver» oder Krieg? Zur Vertreibung der faschistischen Truppen aus Hordfinnland 1944 / Manfred Menger // Nordeuropa Studien. – Beiheft 8. – Greifswaild, 1979. – S. 82.

634. Melster J. Der Einsatz der sowjetischen Schiffsartillerie gegen Landziele 1939-1945 / J. Melster. – Marine Rundschau, 1956. – XII. – Heft 6. – S. 218.

635. Rieber A. J. Zhdanov in Finland / Alfred J. Rieber. – № 1107. – Pittsburgh, 1995. – 82 p.

636. Polvinen T. Zur Erforschung der jüngeren politischen Geschichte Finnlands / Tuomo Polvinen // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – Neue Folge. – Bd. 13. – H. 2. – (JUNI 1965). – P. 231-246.

637. Rentola K. The Finnish Communists and the Winter War / Kimmo Rentola // Journal of Contemporary History. – 1998. – Vol. 33. – № 4. – P. 591-607.

638. Toivonen T. War and Equality: The Social Background of the Victims of the Finnish Winter War / Timo Toivonen // Journal of Peace Research. – 1998. – Vol. 35. – № 4. – P. 471-482.

639. Hill A. British Lend Lease Aid and the Soviet War Effort, June 1941 June 1942 Alexander Hill. – The Journal of Military History. – 2007. – Vol. 71. – № 3. – P. 773-808.

640. Hovi K. Die Diskussion über die Rolle Deutschlands im sowjetisch-finnischen Winterkrieg / Kalervo Hovi // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – Neue Folge. – Bd. 53. – H. 3, Festschrift für Edgar Hösch (2005). – P. 384-391.

641. Wegner B. Hitlers Besuch in Finland. Das geheime Toprotokoll seiner Unterrdung mit Mannerheim am 4. Juni 1942. – Muenchen: Vierteljahshefte für Zeitgeschichte, 1993. – № 1. – S. 117-138.

642. Zaloga S. J. Gustaf Mannerheim / Steven J. Zaloga, Adam Hook. – Oxford: Osprey Publishing, 2015. – 64 p.

Автореферати, дисертаційні роботи

643. Барышников Н. И. Коренные изменения во взаимоотношениях между Советским Союзом и Финляндией в послевоенные годы (1944-1962 гг.): автореф. …канд. ист. наук: / Н. И. Барышников; Ленингр. ордена Ленина гос. ун-т им. А. А. Жданова. – Л., 1962. – 16 л.

644. Бакулин О. А. Советско-финляндские отношения: 1938-1948 гг.: дисс. …канд. ист. наук / О. А. Бакулин. – М., 2003. – 209 с.

645. Барышников В. Н. От прохладного мира к зимней войне: восточная политика Финляндии в 1930-е годы: автореф. …д-ра ист. наук / В. Н. Барышников // СПбгГУ. – СПб., 1997. – 34 с.

646. Веригин С. Г. Карелия в годы Второй мировой войны: политические и социально-экономические процессы (1939-1945 гг.): автореф. …д-ра. ист. наук / С. Г. Веригин. – М., 2012. – 59 с.

647. Веригин С. Г. Карелия в годы Второй мировой войны: политические и социально-экономические процессы (1939-1945 гг.): дисс. …д-ра. ист. наук / С. Г. Веригин. – М., 2012. – 528 с.

648. Гагин В. В. История участия советских ВВС в локальных войнах и вооруженных конфликтах в 1936-1940 гг.: дисс. …канд. ист. наук / В. В. Гагин. – Воронеж, 2007. – 230 с.

649. Горунович А. Н. Российско-финляндские отношения в XX – начале XXI века: региональный аспект: дисс. …канд. ист. наук / А. Н. Горунович. – Сыктывкар, 2011. – 225 с.

650. Грибан И. В. Советско-германские отношения 1939-1941 гг. в отечественной и зарубежной историографии: дисс. …канд. ист. наук / И. В. Грибан. – Екатеринбург, 2013. – 368 с.

651. Залепеев В. Н. Советско-германские экономические отношения в сентябре 1939 г. – июне 1941 г.: дисс. …канд. ист. наук / В. Н. Залепеев. – Брянск, 1994. – 209 с.

652. Килин Ю. М. Карелия в политике Советского государства: Военно-стратегические, дипломатические и экономические аспекты, 1920-1941 гг.: дисс. ... д-ра ист. наук / Ю. М. Килин. – Москва, 2000 – 531 с.

653. Ковалев С. Н. Группировка советских войск на территории Эстонской Республики в 1939-1940 гг.: дисс. …канд. ист. наук / С. Н. Ковалев. – Санкт-Петербург, 2003. – 308 с.

654. Корунова Е. В. Проблема нейтралитета во внешней политике Швеции, 1933-1939 гг.: дисс. …канд. ист. наук / Е. В. Корунова. – М., 2007. – 256 с.

655. Куйтунен В. В. Пограничные войска СССР в советско-финляндской войне, ноябрь 1939 – март 1940 гг.: дисс. …канд. ист. наук / В. В. Куйтунен. – М., 2002. – 166 с.

656. Курмышов В. М. Строительство Балтийского флота в межвоенный период 1921-1941 гг.: дисс. …д-ра. канд. ист. наук / В. М. Курмышов. – Санкт-Петербург, 2005. – 470 с.

657. Лазарев А. В. Советско-финляндская война 1939–1940 гг. и средства массовой информации Ленинграда: дисс. …канд. ист. наук / А. В. Лазарев. – Санкт-Петербург, 2003. – 181 с.

658. Мушников А. Н. Краснознаменный Балтийский флот в битве за Ленинград: автореф. …канд. ист. наук / А. Н. Мушников; Ленингр. ордена Ленина гос. ун-т. – Ленинград, 1956. – 17 л.

659. Комар (Невинна) Г. Я. Німецько-фінські відносини в 1933-1939 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2005. – 191 с.

660. Патянин С. В. Роль и место Норвежской кампании в боевых действиях на Западном фронте: 1939-1940 гг.: дисс. …канд. ист. наук / С. В. Патянин. – Нижний Новгород, 2002. – 234 с.

661. Петров П. В. Краснознамённый Балтийский Флот в советско-финляндской войне 1939-1940 гг.: дисс. …канд. ист. наук / П. В. Петров. – Санкт-Петербург, 2000. – 355 с.

662. Подоплёкин А. О. Советско-норвежские отношения и трансформация внешней политики Норвегии в 1939-1955 гг.: дис. ... канд. историч. наук / А. О. Подоплёкин. – Архангельск, 2006. – 232 с.

663. Рупасов А. И. Советско-финляндские отношения: середина 1920-х - начало 1930-х гг.: дисс. …д-ра. канд. ист. наук / А. И. Рупасов. – М., 2004. – 491 с.

664. Сафронов Б. В. Политика западных держав в период советско-финляндской войны, 1939-1940 гг.: дисс. …канд. ист. наук / Б. В. Сафронов. – Ярославль, 2000. – 179 с.

665. Филиппов Э. М. Пограничные войска на охране северо-западной границы: Этапы становления и развития, 1918-2000 гг.: дисс. …д-ра. канд. ист. наук / Э. М. Филиппов. – Санкт-Петербург, 2000. – 411 с.

666. Чернышева О. В. Швеция в годы второй мировой войны. Экономика, политика, рабочее движение: автореф... доктор истор.наук / Чернышева О. В.; АН СССР. Ин-т всеобщей истории. – М., 1981. – 42 л.

667. Чирков А. Г. Силы германского ВМФ в войне против Советского Союза на Балтийском море в 1941-1945 годах: дисс. …д-ра. канд. ист. наук / А. Г. Чирков. – Санкт-Петербург, 2009. – 375 с.

668. Шитько В. В. Войска ОГПУ-НКВД в локальных войнах и конфликтах: 1922 – июнь 1941 гг.: дисс. …канд. ист. наук / В. В. Шитько. – М., 2007. – 242 с.

669. Шпирина Н. Ю. Оборонительные и наступательные операции советских войск на внешнем фронте блокады Ленинграда в 1941-1942 гг.: дисс. …д-ра. канд. ист. наук / Н. Ю. Шпирина. – Санкт-Петербург, 2009. – 288 с.

Електронні бібліотеки

670. Бадрак В. «Гарматне м’ясо» для Кремля / Валентин Бадрак. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobyci/garmatne-myaso-dlya-kremlya.

671. Безп’ятчук Ж. Завдання вижити / Жанна Безп’ятчук. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tyzhden.ua/Publication/2262.

672. Бойко В. Про дипломатичні відносини та маріонетковий уряд / Володимир Бойко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/pro-dyplomatychni-vidnosyny-ta-marionetkovyy-uryad.

673. Владимиров А. Трагедия под Суомуссалми / Алексей Владимиров. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://gazeta-licey.ru/public/history/6355-tragediya-pod-suomussalmi.

674. Ґоґун А. «Ріббентроп казав, що відчував себе у Москві як серед соратників по партії» / Алєксандр Ґоґун. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/articles/2016/09/1/149185/.

675. Градовський П. Ганьба на землі Суомі [Текст] / П. Градовський // Урядовий кур’єр. – 2015. – N 45. – С. 9. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ukurier.gov.ua/uk/articles/ganba-na-zemli-suomi/.

676. Грабовський С. 19 серпня 1939 року: вододіл війни та миру / Сергій Грабовський. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://day.kyiv.ua/uk/article/panorama-dnya/19-serpnya-1939-roku-vododil-viyni-ta-miru.

677. Грабовський С. День, коли для українців розпочалася Друга світова війна / Сергій Грабовський. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/den-koli-dlya-ukrayinciv-rozpochalasya-druga-svitova-viyna.

678. Грабовський С. Трагедія 44-ї Київської стрілецької дивізії / Сергій Грабовський. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/tragediya-44-yi-kiyivskoyi-strileckoyi-diviziyi.

679. Гриневич В. Голодне дежа вю. – [Електронний ресурс] / Владислав Гриневич. – Режим доступу: http://tyzhden.ua/History/55297.

680. Даценко В. Про «незнамениту» війну (до 75-річчя радянсько-фінської війни) / Василь Даценко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://persha.kr.ua/news/32019-pro-tu-vijnu-neznamenitu-do-75-richchya-radyansko-finskoyi-vijni.html.

681. Жежера В. За три місяці у Фінляндії загинуло більше, ніж в Афганістані за 10 років / Віталій Жежера. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://gazeta.ua/articles/history/_za-tri-misyaci-u-finlyandiyi-zaginulo-bilshe-nizh-v-afganistani-za-10-rokiv/470727.

682. Житомирська делегація в Фінляндії відкрила пам’ятник загиблим радянським воїнам. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ruporzt.com.ua/fotoreportazhi/5829-zhitomirska-delegaciya-v-finlyandiyi-vidkrila.html.

683. Кашницкий С. Холодная война 39-го: бойцам запомнились бардак на фронте и лютый мороз / С. Кашницкий // Аргументы и факты в Украине. – 2009. – № 48, ноябрь-декабрь. – С. 38. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.aif.ru/society/history/14921.

684. Коваль Р. Коли кулі співали: Біографії отаманів Холодного Яру і Чорного лісу. Осавул Залізняк (Юрій Горліс-Горський) / Роман Коваль. – Електроний ресурс. – Режим доступу: http://www.ukrlife.org/main/evshan/kuli31.htm

685. Костюкевич В. Артилерист. Капітан Дмитро Костюкевич з покоління добровольців / Валерій Костюкевич. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/artilerist.

686. Кралюк П. Українці і Друга світова / Петро Кралюк. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/ukrayinci-i-druga-svitova.

687. Кривенко Ю. Зимова війна / Юрій Кривенко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nastupna.com/history/finland-war.

688. Лосєв І. Псевдоісторичні міфи в телевізійному виконанні / Ігор Лосєв. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://day.kyiv.ua/uk/article/media/psevdoistorichni-mifi-v-televiziynomu-vikonanni.

689. Макаренко А. 71 рік Зимовій війні. Як у карельських снігах загинула елітна українська дивізія / А. Макаренко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/articles/2010/11/30/6773/.

690. Махун С. «Терновий вінець» Великої Перемоги / Сергій Махун. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/ternoviy-vinec-velikoyi-peremogi.

691. Нікітенко К. У чому сила, брате? 75 років тому розпочалася радянсько-фінська війна // Дзеркало тижня: інформаційно-аналітичний тижневик. – Київ, 2014. – 29 листопада - 5 грудня (№ 45). – С. 15. – Електронний ресурс. – Режим доступу: https://dt.ua/history/u-chomu-sila-brate-75-rokiv-tomu-rozpochalasya-radyansko-finska-viyna-_.html.

692. Палій О. Російська розвідка про українську історію / Олександр Палій. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://day.kyiv.ua/uk/article/nota-bene/rosiyska-rozvidka-pro-ukrayinsku-istoriyu.

693. Пасховер О. «Красная Армия – самая миролюбивая, самая героическая...» / Олександр Пасховер. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/blogs/2015/06/3/148356/.

694. Пасховер О. Новорічний кошмар Астрід Ліндгрен. Недитячі нотатки / Олександр Пасховер. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/articles/2016/01/5/148850/.

695. Підлуцький О. Міфи ганебної війни. 70 років тому Радянський Союз напав на Фінляндію / Олекса Підлуцький. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://dt.ua/SOCIETY/mifi_ganebnoyi_viyni__70_rokiv_tomu_radyanskiy_soyuz_napav_na_finlyandiyu.html.

696. Плецький С. Генералісимус від крові / Сергій Плецький. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/generalisimus-vid-krovi.

697. Прилипко О. Дух весняної війни і миру / Олександр Прилипко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://day.kyiv.ua/uk/blog/politika/duh-vesnyanoyi-viyni-i-miru.

698. Радянсько-фінська війна 1939-1940 рр. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.memory-book.org.ua/Researches/Finland.aspx.

699. Радянсько-фінська війна-Архів статей і спогадів про ВВВ. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.antifaschistische-linke.tk/post/index-364.html.

700. Радянсько-фінська війна 1939-1940 років. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.характерництво-спас.укр/ua/history/moscovia/soviet-finnish-war-of-1939-1941.html.

701. Радянсько-фінська війна 1939-1940-х років в унікальних фотографіях. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://gazeta.ua/articles/history/_radyanskofinska-vijna-19391940h-rokiv-v-unikalnih-fotografiyah/595960.

702. Райхель Ю. Невдала місія в Берлін. Два диктатори в листопаді 1940 року не змогли домовитися / Юрій Райхель. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/nevdala-misiya-v-berlin.

703. Райхель Ю. Турецька війна Сталіна, яка не відбулася / Юрій Райхель. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/turecka-viyna-stalina-yaka-ne-vidbulasya.

704. Райхель Ю. Привид Гляйвіца і Майніли? / Юрій Райхель. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/pryvyd-glyayvica-i-maynily.

705. Рудницький Ю. Війна триває / Юрій Рудницький. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/viyna-trivaie.

706. Салій О. Лінії долі. Відомому українському актору Василю Дашенку виповнилося б 90 років / Олександр Салій. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://day.kyiv.ua/uk/article/kultura/liniyi-doli.

707. Семиженко А. «Фіни теж були розділені. Все змінилось, щойно на нас напала Росія» / Антон Семиженко, Ольга Камєнєва. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://gazeta.ua/articles/opinions-journal/_fini-tezh-buli-rozdileni-vse-zminilos-schojno-na-nas-napala-rosiya/531134.

708. Скрипник О. Команданте Ніколас / Олександр Скрипник. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.szru.gov.ua/index_ua/index.html%3Fp=1872.html.

709. Стригун Ю. На Раатській дорозі фіни знищили 17 тисяч радянських солдат / Юрій Стригун. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://gazeta.ua/articles/history/_na-raatskij-dorozi-fini-znischili-17-tisyach-radyanskih-soldat/595108.

710. Сверстюк Є. Пам'яті полеглих / Євген Сверстюк. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tyzhden.ua/Columns/50/594.

711. 1940: хроніки радянсько-фінської війни. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/videos/2010/11/30/6880/.

712. Трегуб Г. Історик Тімо Вігавайнен: радянсько-фінська війна є чи не найголовнішою подією в нашій національній історії / Ганна Трегуб // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tyzhden.ua/History/66554; Шлях до процвітання. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tyzhden.ua/History/2079.

713. 30.11.1939 – розпочалася радянсько-фінська війна («Зимова війна») – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://territoryterror.org.ua/uk/resources/calendar/details/?newsid=533.

714. У Чернігові згадали про 75-річчя радянсько-фінської війни 1939–1940 років. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.memory.gov.ua/news/u-chernigovi-zgadali-pro-75-richchya-radyansko-finskoi-viini-1939-1940-rokiv.

715. Фінляндизація – образливий термін. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tyzhden.ua/Politics/146378.

716. Фінські плакати часів радянсько-фінської війни. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://plastilin.rv.ua/finski-plakaty-chasiv-radyansko-finskoji-vijny/.

717. Чи можлива «фінляндизація» України? Як історичний рецепт може зашкодити сучасній державі. – [Електронний ресурс]. – http://tyzhden.ua/Politics/146373.

718. Шурхало Д. Український фактор у Радянсько-фінській війні 1939-1940 років / Дмитро Шурхало. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.radiosvoboda.org/a/28180903.html.

719. Як Совєтський Союз 70 років тому «визволяв» Фінляндію. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tyzhden.ua/History/25368.